

Лауреат Загальнонаціональної громадської акції “Флагмани освіти і науки України”


Психологія і суспільство

ISSN 1810-2131



Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис

2017. — № 2 (68) Рік видання 18

Видання індексується
Google Scholar


Заснований у 2000 році

Виходить чотири рази на рік

Головний редактор **ФУРМАН Анатолій Васильович**

Передплатний індекс – 21985

ISSN 1810-2131

Свідоцтво про Державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія KB № 15617–4089 ПР, видане 25 серпня 2009 року Міністерством юстиції України

Сторінка в Інтернеті psm2000.ucoz.ua

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

- ψ **Проблеми суспільствотворення**
- ψ **Фундатори українотворення**
- ψ **Фундаментальні дослідження**
- ψ **Методологія як сфера мислєдіяльності**
- ψ **Професійне методологування**
- ψ **Теоретична психологія**
- ψ **Історія психології**
- ψ **Психософія**
- ψ **Освітологія**
- ψ **Теорія і технології соціальної роботи**
- ψ **Психодидактика**
- ψ **Соціальна психологія**
- ψ **Аксіопсихологія**
- ψ **Психологія економічного життя**
- ψ **Психологія особистості**
- ψ **Прикладна психологія**
- ψ **Експериментальна психологія**
- ψ **Психологічна практика**
- ψ **Програмово-методичний інструментарій**

Журнал входить до переліку наукових фахових видань України,
в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт
на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
у галузі психологічних наук
(Наказ МОН № 693 від 10 травня 2017 року)

Засновник та видавець:

Тернопільський національний економічний університет
(Рекомендовано до видання вченою радою, протокол № 10 від 31 травня 2017 року)

Співвидавці:

**Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
Факультет психології Київського національного університету
імені Тараса Шевченка**

Голова редакційної ради — **Андрій Крисоватий**

Шеф-редактор — **Володимир Мовчан**

Головний редактор — **Анатолій В. Фурман**

Заступники головного редактора — **Сергій Болтвівець, Оксана Фурман, Андрій Гірняк**

Заступник головного редактора (відповідальний за випуск) — **Юрій Москаль**

Завідувачка редакцією (відповідальний секретар) — **Надія Колісник**

Редакційна колегія:

**Ярослава Бугерко, Лариса Журавльова, Олена Завгородня, В'ячеслав Казміренко,
Зіновія Карпенко, Віталій Климчук, Світлана Кузікова, Юрій Максименко,
Віктор Москалець, Петро М'ясоїд, Віталій Панок, Валентина Подшивалкіна,
Євген Потапчук, Ірина Ревасевич, Мирослав Савчин, Олександр Самойлов,
Олександр Санніков, Віталій Татенко, Михайло Томчук, Анатолій А. Фурман,
Олег Хайрулін, Сергій Шандрук, Ольга Шаюк, Наталія Шевченко, Тетяна Шербан,
Вадим Ямницький, Алла Ярошенко, Тамара Яценко (Україна), Марина Гусельцева,
Олена Старовойтенко (Росія), Володимир Янчук (Білорусь), Ігор Раку (Молдова),
Роман Трач (США), Беррі Морріс (Канада), Євген Глива (Австралія)**

Редакційна рада:

**Віль Бакіров, Євген Головаха, Іван Данилюк (заступник голови), Володимир Євтух,
Микола Жулинський, Володимир Ільїн, Анатолій Конверський, Юрій Кузнецов,
Михайло Лучко, Володимир Мельник, Віктор Огневюк, Ігор Пасічник,
Мирослав Попович, Віктор Рибаченко, Ольга Саннікова,
Микола Слюсаревський (заступник голови), Максим Стріха, Євген Суліма,
Олексій Чебикін, Юрій Яковенко (заступник голови)**

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:

**46011, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 9, к. 5,
телефони: (097) 442-75-95, (0352) 47-50-50 + (вн.) 10-179
електронна поштова скринька: anatoliy_furman@yahoo.com
сторінка в Інтернеті: <http://psm2000.ucoz.ua>**

Електронна копія доступна на сайтах НБУВ та ТНЕУ: <http://www.nbuv.gov.ua> <http://www.library.tneu.edu.ua>

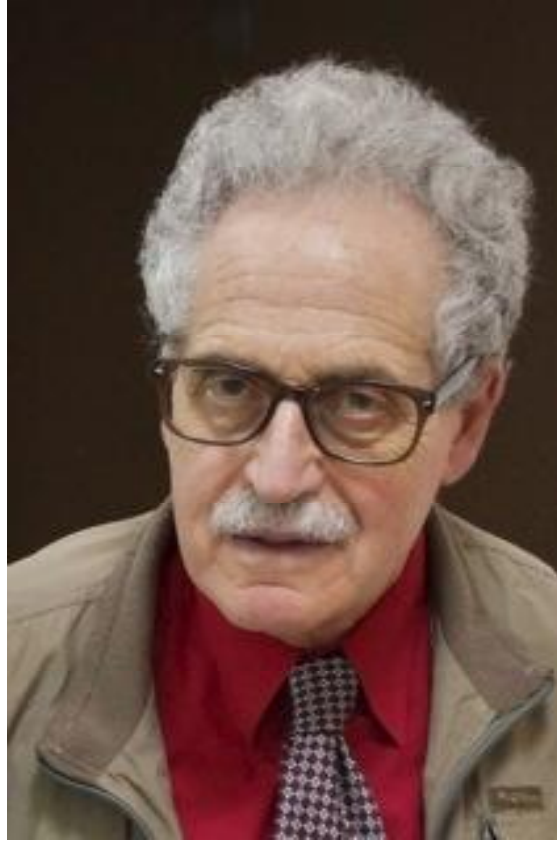
ВИДАВЕЦЬ ТА ВИГОТОВЛЮВАЧ — Тернопільський національний економічний університет
(46004, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 11)

Свідомість про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців ДК № 3467 від 23 березня 2009 року
РОЗПОВСЮДЖЕННЯ — ВПЦ "Економічна думка ТНЕУ" (46020, Україна, м. Тернопіль, вул. Бережанська, 2)
ДОПОЛІГРАФІЧНА ПІДГОТОВКА — НДІ методології та освітології ТНЕУ (46011, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 9, к. 5)

Здано до набору 31.05.17. Підписано до друку 29.06.17. Формат 84x108 1/16. Папір офсетний. Друк на дублікаторі.

Умов. друк. арк. 15,6. Обл.-вид. арк. 15,8. Наклад 400 пр. Зам. № P004-17/2.

Ціна за передплатою Укрпошти 97 грн 57 к.



**Це число часопису
присвячене світлій пам'яті
Георгія Олексійовича БАЛЛА –
видатного українського психолога,
педагога і методолога, фундатора
загальноновизнаної наукової школи,
автора психологічної теорії задач,
концепції гуманізації освіти,
раціогуманістичного підходу
в методології людинознавства**

ЗМІСТ

Фундатори української психології	7	Балл Георгій Олексійович
	9	<i>Сергій Болтівець</i> Людяне безмежжя Георгія Балла
	13	<i>Олександр Самойлов</i> Невтрачене захоплення
Історія і теорія гуманістичної психології	14	<i>Анатолій В. Фурман</i> Народжений любити й довершувати
	16	<i>Георгій Балл</i> Концепція самоактуалізації особистості в гуманістичній психології
	33	<i>Роман Трач</i> Гуманістична течія у психології
Теорія і методологія психології	41	<i>Марина Гусельцева</i> Раціогуманістичний підхід Г.О. Балла: психологія свободи і творчого синтезу
	56	<i>Петро М'ясоїд</i> Психологія та епістемологія
	74	<i>Олена Завгородня</i> Інтегративно-екзистенційний підхід до розуміння особистості
	93	<i>Тетяна Російчук</i> Феноменологічне розуміння суб'єктивності та його значення для психології
Психологія особистості	104	<i>Валентин Рибалка</i> Психологічна теорія особистості Г.О. Балла
	119	<i>Олександр Губенко</i> Типологізація особистості в контексті кризи суспільних реформ
	127	<i>Олександр Андрєєв</i> Етапи особистісного зростання
	135	<i>Анатолій А. Фурман</i> Особистісний світ як онтофеноменальна дійсність (до категорійного аналізу Георгія Балла)

СОДЕРЖАНИЕ

Основоположники украинской психологии	7	Балл Георгий Алексеевич
	9	<i>Сергей Болтвец</i> Человеческая безграничность Георгия Балла
	13	<i>Александр Самойлов</i> Неутраченное увлечение
История и теория гуманистической психологии	14	<i>Анатолий В. Фурман</i> Рожденный любить и совершенствовать
	16	<i>Георгий Балл</i> Концепция самоактуализации личности в гуманистической психологии
	33	<i>Роман Трач</i> Гуманистическое течение в психологии
Теория и методология психологии	41	<i>Марина Гусельцева</i> Радиогуманистический подход Г.А. Балла: психология свободы и творческого синтеза
	56	<i>Петр Мясоед</i> Психология и эпистемология
	74	<i>Елена Завгородняя</i> Интегративно-экзистенциальный подход к пониманию личности
Психология личности	93	<i>Татьяна Росийчук</i> Феноменологическое понимание субъективности и его значение для психологии
	104	<i>Валентин Рыбалка</i> Психологическая теория личности Г.А. Балла
	119	<i>Александр Губенко</i> Типологизация личности в контексте кризиса общественных реформ
	127	<i>Александр Андреев</i> Этапы личностного роста
	135	<i>Анатолий А. Фурман</i> Личностный мир как онтофеноменальная данность (к категориальному анализу Георгия Балла)

TABLE OF CONTENT

Founders of Ukrainian psychology	7	Ball Heorhiy Oleksiyovych
	9	<i>Serhiy Boltivets</i> Human limitless of Heorhiy Ball
	13	<i>Oleksandr Samoylov</i> Not lost admiration
	14	<i>Anatoliy V. Furman</i> Born to love and improve
History and theory of humanistic psychology	16	<i>Heorhiy Ball</i> Concept of self-actualization of personality in humanistic psychology
	33	<i>Roman Tratch</i> Humanistic flow in psychology
Theory and methodology of psychology	41	<i>Marina Guseitseva</i> Ratiohumanistic approach of H.O. Ball: psychology of freedom and creative synthesis
	56	<i>Petro Myasoid</i> Psychology and epistemology
	74	<i>Olena Zavhorodnya</i> Integrative-existential approach to understanding the personality
	93	<i>Tetyana Rosiychuk</i> Phenomenological understanding of subjectivity and its significance for psychology
	104	<i>Valentyn Rybalka</i> Psychological theory of personality H.O. Ball
Psychology of personality	119	<i>Oleksandr Gubenko</i> Typologization of personality in the context of the crisis of social reforms
	127	<i>Oleksandr Andreyev</i> Phases of personal growth
	135	<i>Anatoliy A. Furman</i> Personal world as an ontophenomenal reality (to the categorical analysis of Heorhiy Ball)

ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ

Фундатори української психології

БАЛЛ ГЕОРГІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ

(24.05.1936 – 23.12.2016)

22 грудня 2016 після нетривалого знедування пішов з життя відомий український психолог, член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України **Балл Георгій Олексійович**.

Зовсім недавно, у травні 2016 року, психологи України відсвяткували славний ювілей – 80-річчя Георгія Олексійовича. Ніхто не чекав, що він так швидко піде від нас. Не дивлячись на роки, Г.О. Балл до останніх днів залишався активним і *плідним творцем та керівником науки, головою наукової школи раціогуманістичної психології*, чудовою і доброю людиною, гуманістом не тільки в теорії, а й у повсякденному житті. Десятки й десятки науковців і практиків користувалися його доброю підтримкою та висококваліфікованими консультаціями і порадами у своїх кроках на науковій ниві. Культурно вагомі нові наукові парадигми народжувалися під його пером. Наукова принциповість і вимогливість як ученого в Георгія Олексійовича поєднувалися з надзвичайною людяністю й добротою. Нам бракуватиме його порядності, толерантності, мудрості. Та з нами завжди будуть його ідеї й світла пам'ять про нього.

ПРО ВЧЕНОГО

БАЛЛ ГЕОРГІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ (народ. 24.05.1936, Київ – помер 23.12.2016) майже 60 років пропрацював в Інституті психології. Він був завідувачем лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Член-кор. НАПН України (з 2003). Професор (з 1993). Доктор психол. наук (з 1991). Канд. техн. наук (з 1964). Докт. дис.: “Основи теорії задач (система основних понять: психолого-педагогічний аспект)”. Основний напрямок досліджень – методологічні й теоретичні проблеми психології та суміжних із нею наук. Із 1958 працює в НДІ психології Міносвіти УРСР (нині – Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України). Учень Г.С. Костюка. У 1993–2014 роках за сумісництвом працював в Ін-

ституті педагогіки і психології професійної освіти (згодом перейменований на Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих) НАПН України. Автор 560 наук. праць, у тому числі 12 монографій, серед яких: Аппаратурный корреляционный анализ случайных процессов (1968); У світі задач (1986); Теория учебных задач: психолого-педагогический аспект (1990), Концепция самоактуализации личности в гуманистической психологии (1993); Психологічні аспекти гуманізації освіти: книга для вчителя (1996); Діалогічна взаємодія у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи (1997) (у співавт.); Підготовка учнів до професійного навчання і праці. Психол.-пед. основи: навч. посібник (2000) (у співавт.); Психологія в раціогуманістическій перспективі: Избран-

ные работы (2006); Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах) (2008); Інтегративно-особистісний підхід у психологічній науці та практиці / за ред. Г.О. Балла / (2012); Культуротвірна функція психологічної науки / за ред. Г.О. Балла (2014); Теоретико-множественный метод описания процессов и его применение в психологии (2016) (у співавт.).

Головні напрямки досліджень. Г.О. Балл започаткував нові наукові напрями, що стосуються: а) створення й застосування психолого-педагогічної теорії задач; б) визначення психолого-педагогічних засад гуманізації загальної та професійної освіти; в) раціогуманістичного підходу в методології людинознавства (зокрема, психологічної науки).

Головні ідеї, що обґрунтовувалися Г.О. Баллом:

1) принцип раціогуманізму передбачає визнання інтелектуальної культури (і науки як її головного осередку) одним із найважливіших здобутків людства та максимальне використання цього багатства у його гармонійній взаємодії з іншими складниками культури для розширення знань про людину та їх гуманістично орієнтованого застосування у різних сферах соціального життя.

2) наука як підсистема культури, що спрямована на пізнання дійсності раціональними методами, має обов'язково враховувати специфіку досліджуваних об'єктів (таких, зокрема, як людина та її психіка), а також взаємодіяти з іншими сферами культури, але не еклектично змішуватися з ними;

3) гуманістичні принципи взаємної поваги й конструктивної діалогічної взаємодії мають поширюватись на відносини між методологічними підходами, науковими й науково-практичними напрямами (зокрема, у психологічній царині); суперечливі змісти треба розробляти діалогічно, із униканням крайнощів догматичного монізму та еклектичного, "ледачого" плюралізму;

4) слід визнавати цінність (зокрема, у психологічному пізнанні) як природничо-наукової, так і гуманітарної методологічних традицій, які за спільної налаштованості на пізнання дійсності розрізняються наданням переваги у першому випадку точності й доказовості отримуваних знань, а у другому – повноті охоплення властивостей складних об'єктів;

5) для успішного пізнання складних об'єктів на основі взаємодії зазначених традицій доцільною є побудова – для тієї чи іншої предметної сфери – густої мережі чітких (диз'юнктивних) понять і комплексне використання різних варіантів їх співвіднесення із недиз'юнктивними (суперечливими й мінливими) реальними об'єктами (цей шлях апробовано в побудові й застосуванні теорії задач).

Дослідження проф. Балла Г.О. присвячені також удосконаленню поняттєвого апарату психології та суміжних із нею наук; теорії та методам апаратного кореляційного аналізу; методам професійного відбору; програмованому і комп'ютеризованому навчанню; психологічно обґрунтованій побудові навчального матеріалу й навчальних ситуацій; парадигмі діалогу в гуманізації суспільних відносин (передусім у сфері освіти); психологічним аспектам діяльності та професійної підготовки науковців, педагогів, практичних психологів, становленню духовності професіонала; аналізу категорії "особистість"; співвідношенню адаптації, нормовідповідності й творчості у функціонуванні особистості; сутності, психологічному змістові та співвідношенню особистісної свободи й особистісної надійності; ролі категорії "культура" у психологічній науці та культуротвірній функції останньої; шляхам підвищення системності психологічного знання; теоретичним засадам удосконалення етичної свідомості; оригінальному методу застосування теорії множин у методології психології.

Ця неординарна і видатна людина пішла із життя у вічність.

СВІТЛА ПАМ'ЯТЬ. СПІВЧУТТЯ ДРУЗЯМ, РІДНИМ І БЛИЗЬКИМ.

Колеги, співробітники і науковці

Президія Національної академії педагогічних наук України

Відділення психології, вікової фізіології та дефектології НАПН України

Президія Товариства психологів України

Дирекція, профспілкова організація та колектив Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України

ЛЮДЯНЕ БЕЗМЕЖЖЯ ГЕОРГІЯ БАЛЛА

Сергій БОЛТІВЕЦЬ

УДК 159.9.019

Serhiy Boltivets
HUMAN LIMITLESS OF HEORHIY BALL

ГУМАНІСТИЧНА МЕТОДОЛОГІЯ ГЕОРГІЯ БАЛЛА

Наші розмірковування з Георгієм Олексійовичем Баллом я б назвав саме розмірковуваннями, а не бесідами, розмовами, спілкуваннями, оскільки ми обоє над усе цінували точність висловленого, яка одна тільки дає тверду опору мисленню, створюючи для нього все нові й нові інструменти, а то й лаштування, яким піднімаються всі будівничі зависоких для звичайного людського зросту споруд. Делікатність предмета полягала у визначенні меж *гуманістичної методології*, призначенням якої, в чому ми не сумнівались, було, як і в напучуванні Григорія Сковороди, у самоздійсненні людиною власного ціложиттєвого покликання; однак питання поставало стосовно гуманності цього покликання стосовно інших людей і живих істот, самоусвідомлення і самовідповідальності людського вчинку, методологічно окресленого Володимиром Роменцем. Мені здається, чи так насправді є, але гуманістична течія в американській, а потім і всій західній психології, започаткована Карлом Роджерсом, Абрагамом Маслоу, Ролло Меєм і Романом Трачем у другій половині ХХ століття у США, вже протягом першого півтора десятиліття 2000–2016 років Георгієм Баллом в Україні була спрямована у новому методологічному напрямі свого саморозвитку – *раціогуманістичному*, причому вперше оприлюдненому в ж. “Психологія і суспільство” (див. [1–2]). А це відповідь на одвічне українське питання про межі того власного душевного добра, за яке українці страждають і масово знищуються протягом десятків століть ордами нелюдів, що зазіхають не лише на землі, результати праці і саме життя, але й, розселяючись по всій

території України, протистоять майбутньому духовно-інтелектуальному розвитку колонізованого ними народу. Раціогуманізм, за Г.О. Баллом, є світоглядною й методологічною орієнтацією, що поєднує утвердження гуманістичних цінностей на основі інтелектуальної культури в її гармонійній взаємодії з іншими складовими культури [3–5]. Принцип раціогуманізму передбачає визнання і застосування інтелектуальної культури, що створюється наукою як її головним осередком для розширення знань про людину та її гуманістично зорієнтованого практичного застосування. Для втілення раціогуманістичного підходу і його системи принципів [6], як відзначає Г.О. Балл, у психологічному пізнанні потрібно визнавати цінність як природничо-наукової, так і гуманітарної методологічних традицій. Їх взаємодія є засадничою для точності і доказовості одержуваних психологічних знань у поєднанні з повнотою охоплення властивостей складних об’єктів.

СИНІВ ТАТО

Чи не найдокладніші відомості про науковий шлях Георгія Олексійовича мала старша наукова співробітниця лабораторії науково-психологічної інформації, кандидат психологічних наук Світлана Павлівна Тищенко, яка охоче погодилась написати біографічну статтю до другого тому Енциклопедії Сучасної України НАН України, у якій я з часу заснування завідую науковою редакцією відділу психології і педагогіки. Ця енциклопедична стаття вже була готова, і я попросив Георгія Олексійовича остаточно перечитати її, щоб уникнути можливих неточностей. Він, звісно, прочитав – усе було правильно, але щось не давало йому спокою, викликало внутрішнє хвилювання:

– Щось не так? – запитав я.

– Ні, усе правильно, – відповів Георгій Олексійович і замовк, неначе підбираючи спосіб вираження того, що глибоко нуртувало в душі, але не мало формальних засобів бути оприлюдненим.

– Варто доповнити? – знову запитав я, відшукуючи причину і водночас простягаючи рятівний нурець у ці невисловлювані сумніви Георгія Олексійовича. І він наважився:

– Я син Олексія Балла, відомого у 20-х роках ХХ століття кінотехніка, інженера-винахідника у царині значного на ті часи технічного розвитку українського кіно в Одесі. Добре було б, якби Ви написали про мого Тата.

– Добре, – сказав я. – Буду вдячний за матеріали і світлини Вашого Тата з сімейного архіву. Так у статті С.П. Тищенко про Георгія Балла з'явився рядок-посилання на наступну статтю “Син О. Балла”

“БАЛЛ Георгій Олексійович (24.05.1936, Київ – 23.12.2016, там само) – інженер-електроакустик, психолог. **Син О. Балла.** Д-р психол. н. (1991), проф. (1993). Закін. Київ. політех. ін-т (1957). Працював у НДІ психології Мін-ва освіти УРСР (Київ): інж. (1958–63), м. н. с., ст. н. с. (від 1963), зав. лаб. програмованого навчання (від 1965); ст. н. с. Київ. лаб. Ін-ту заг. та пед. психології АПН СРСР (1972–82); від 1982 – в Ін-ті психології АПНУ, одночасно від 1992 – в Ін-ті педагогіки і психології профес. освіти АПНУ: зав. лаб. методології і теорії психології (від 1996). Досліджував апаратурний кореляц. аналіз, програмов. і комп'ютеризов. навчання, заг. теорію розвитку мислення школяра. Вивчав методол. проблеми психології, педагогіки, кібернетики.

Пр.: Апаратурний кореляційний аналіз случайних процесов. Москва, 1968; У світі задач. К., 1986; Теория учебных задач. Москва, 1990; Концепция самоактуализации личности в гуманистической психологии. К.; Д., 1993; Психологічні аспекти гуманізації освіти: Кн. для вчителя. К.; Р., 1996; Діалогічна взаємодія у навчально-виховному процесі загально-освітньої школи. К., 1997 (співавт.); Підготовка учнів до професійного навчання і праці. Психол.-пед. основи. Навч. посіб. К., 2000 (співавт.).

С. П. Тищенко” [9]

Так з'явилась стаття про Тата Георгія Олексійовича – Олексія Михайловича Балла, яку за алфавітним принципом було вміщено до другого тому Енциклопедії Сучасної України після статті про Сина зі збереженою синам юнацькою фотографією свого Тата, яку я після опублікування повернув до сімейного архіву:

“БАЛЛ Олексій Михайлович (27.11 (09.12). 1893, Одеса – 09.10.1972, Київ) – фізико-хімік. Батько Г.



БАЛЛ О.М. (1893–1972)

Балла. канд. тех. н. (1950). Чл. СКін СРСР (1958). Навч. у м. Нансі (Франція), Петрограді, закін. Одес. ін-т заг. та приклад. хімії (1923). У 1924–30 – викл., декан Одес. кінотехнікуму; 1930–54 – зав. каф. кінотехніки Київ. кіноінституту (від 1934 – Київ. ін-т кіноінженерів); 1954–68 – доц. каф. кінотехніки Київ. політех. ін-ту. Розробив низку фахових курсів (зокрема “Оптика”, “Світлотехніка”, “Фотографія”, “Кінопроекційна апаратура”) і навч. посібників. Працював над удосконаленням методів фотодруку, комбінов. кінозйомки, кінопроекції тощо. У 30-х роках взяв активну участь у створенні та впровадженні апаратури звукового кіно (зокрема, звуковідтворююч. приставок до “німих” кінопроекторів), розробленні методів кольорових фотографій та кіно. Розробляв світлосильні кіноекрани для проекції в незатемненому приміщенні, екрани для проекції телевізій. зображення на великий екран. Працював також у галузі техн. засобів навчання й методики їх застосування у серед. та вищій школах.

Пр.: Техніка екранізації учебного процесса. Москва, 1956; Техніка екранізації навчального процесу в школі. К., 1960; Технічні засоби навчання. К., 1973 (співавт.).

С.І. Болтівець” [7]

Син і Тато, які присвятили свої життя Україні, відтоді навіки поруч у найвищій відзнаці нашого народу, вищими знаками буття якого, як і будь-якої державної нації світу, є Прапор, Герб, Гімн і його Енциклопедія.

“НЕ КРИВДИТИ БАЛЛА!”

Такими двома головними умовами – “Не кривдити Балла!” і “Нікого не звільняти з Інституту” – було визначено вимоги науковців Інституту психології ім. Г.С.Костюка тоді АПН України у разі призначення директором С.Д. Максименка у 1997 році. При цьому вимога “Не кривдити Балла!” була першою і головною вимогою до його керування інститутом – при невиконанні її колектив відмовлявся б від свавілля такого “директора”. Георгій Олексійович цим самим був визнаний найчутливішим мірилом людяності у ставленнях начальства до науковців, хоч сам пізніше потерпав від періодичних проявів невихованості, розв’язності і директорського чванства. Певною мірою таке визнання його найчутливішим і найбеззахистнішим мірилом людяності в Інституті психології давало певний імунітет від директорської агресії, і він сміливо йшов на спілкування, делікатно ставив потрібні для справи питання, хоч і все це потребувало він нього великого внутрішнього напруження, зібраності, готовності уникнути конфлікту, який міг безвинно, з його боку, спалахнути будь-якої миті. Але це, на диво, ніяк не позначалось на його людяності у взаєминах з науковцями очолюваної ним лабораторії методології та теорії психології, докторантах та аспірантах. Навпаки, здавалось, що його терпіння, милосердя і людяність не знають жодних меж.

ПОВЕРНЕННЯ

Українська людинолюбна психологія повертається в Україну зі США після поширення її з 60-х роках ХХ століття на Американському континенті Асоціацією гуманістичної психології. Двоє з її засновників є вихідцями з України – *Роман Трач* і *Абрагам Маслоу*, чий тато працював столяром у Київському річковому порту на Подолі, виготовляючи діжки для масла. Захист себе і своєї родини від підозрінь російських погромників він знайшов спочатку у придбаному російському ж псевдонімі “Маслов”, бо, якби захищати родину йому довелось від українців, то природним був би інший псевдонім, адже столяр, який виготовляє діжки, – це “Бондар”, а його діти – “Бондаренки”. Як виявилось, набутого прізвища “Маслов” було замало, і сім’я емігрувала з Києва до США. Російська окупація західної

України, зокрема арешт тата, якого російські окупанти не встигли розстріляти через швидкий наступ німецьких військ у червні 1941 року, поставили перед юнаком Романом Трачем вибір між життям і смертю, і він більше не довіряв нікому – “Довіряв тільки своєму власному розуму” [8, с. 21] і став шукати у вивченні психології в Українському Вільному Університеті м. Мюнхена розуміння власного душевного стану і “духовного глухого кута” Європейського континенту.

Повернення української гуманістичної ідеї та її духу, яка своєю живодайною течією гоїла духовні рани Європейського континенту і підносила людяність континенту Американського, в Україні радо зустрів український психолог Георгій Балл, який, услід за Григорієм Скородою, Яковом Козельським, Памфілом Юркевичем, Олександром Кульчицьким, Григорієм Ващенком й усіма мислителями-гуманістами і психологами-подвижниками незборимого духу життєдайної людяності Української Нації, звертається до кожної людини: “Але ж у ствердженні здатності не лише окремих унікалів, а, що принципово, будь-якої людини (уточнимо: індивідуалізованого, узгодженого з її особливостями); й у сприянні такому рухові якраз і полягає чи не головна ідея гуманістичної психології” [8, с. 250]. Світовий рух-поступ гуманістичної психології, джерела якої тисячоліттями рясно нуртують в Україні, завдяки українському психологові Георгію Баллу завершив своє всесвітнє коло, з’єднавши континенти, і нині розпочинає нове всесвітнє піднесення у своєму людяному безмежжі – культуротворчому, раціогуманістичному, гуманітарно-природничому, інтегративно-цілісному, як і весь світ людини і людський світ загалом.

І насамкінець кілька чи не найважливіших штрихів до особистісного образу істинного чистоправедника і людинолюбця Георгія Олексійовича Балла.

Нещодавно перечитав передмову до монографії Анатолія Фурмана-старшого 2007 року “Теорія навчальних проблемних ситуацій” (див. [10, с. 6–9]), присвячену його Першому Вчителю – професору *Якову Івановичу Бурлаці* (1928–2008), котрого також добре знав як блискучого педагога-науковця і як непересічно толерантну особистість. І відразу подумки вималювалися паралелі в рефлексивній оцінці обох достойників, безперечно, різних за ментальним корінням і професійно-творчим амплуа, проте майже тотожних за духовним

портретом їх виняткових індивідуальностей: вони були по-дитячому відкриті підступному соціальному світу, а тому часто виявлялися беззахисними перед лукавством і невіглаством, їхня моральна чистота вражала й зачарувала одних і дратувала та викликала лють в інших, їх безмежна позитивна самісність, мов чарівний людський магніт, притягувала учнів і наступників та розпалювала заздрість у зверхників адміністративного і суто наукового таборів, нарешті їхня майстерність співпрацювати з різними людьми перетворювалася на свято інтелектуальної й водночас емпатійної екзистенції, в мудрадайнній оптиці якої освітлювалася не лише раціональна істина й гуманістична правда, а й розпросторювалися добродійність, любов до життя, взаємодопомога. Таке духовне побратимство українців Якова Бурлаки і Георгія Балла у відомих визначеннях А. Маслоу і К. Роджерса відповідно поіменоване “самоактуалізована особистість” і “людина повно функціональна”.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Балл Г.О. До визначення засад раціогуманістичного підходу в методології психологічної науки / Георгій Балл // Психологія і суспільство. – 2000. – №2. – С. 74–90.
2. Балл Г.О. До обґрунтування раціогуманістичного підходу у психології / Георгій Балл // Психологія і суспільство. – 2004. – №4. – С. 60–74.
3. Балл Г.А. Психологія в раціогуманістической перспективе: Избранные работы / Георгий Алексеевич Балл. – К.: Изд-во Основа, 2006. – 408 с.
4. Балл Г.А. “Психологія” методології: раціогуманістический взгляд / Г.А. Балл // Вопросы психологии. – 2011. – № 2. – С. 3–13.
5. Балл Г. Раціогуманістична орієнтація в аналізі взаємозв'язку добра і зла в соціальній поведінці / Георгій Балл // Естетика і етика педагогічної дії: зб. наук. праць. – Вип. 2. – К.: Полтава, 2011. – С. 22–34.
6. Балл Г. Система принципів раціогуманізму / Георгій Балл // Психологія і суспільство. – 2011. – № 4. – С. 16–32.
7. Болтівець С.І. Балл Олексій Михайлович / С.І. Болтівець // Енциклопедія Сучасної України. – Т. 2. – К.: Національна академія наук України, Наукове товариство ім. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України, 2003. – С. 169.
8. Гуманістична психологія: Антологія: [навч. посібн. для студ. вищ. навч. закладів]: у 3-х т. / упорядн. і наук. ред. Роман Трач (США) і Георгій Балл (Україна). – К.: Університетське вид. “Пульсари”, 2001. – Том 1: Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. – 252 с.
9. Тищенко С.П. Балл Георгій Олексійович / С.П. Тищенко // Енциклопедія Сучасної України. – Т. 2. – К.: Національна академія наук України, Наукове товариство ім. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України, 2003. – С. 169.
10. Фурман А.В. Теорія навчальних проблемних ситуацій: психолого-дидактичний аспект: [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – Тернопіль: Астон, 2007. – 164 с.

REFERENCES

1. Ball H.O. Do vyznachennia zasad ratsiohumanistychnoho pidkходу v metodologii psykhologichnoi nauky / Heorhii Ball // Psykholohiia i suspilstvo. – 2000. – №2. – S. 74–90 [In Ukrainian].
2. Ball H.O. Do obgruntuvannia ratsiohumanistychnoho pidkходу u psykhologii / Heorhii Ball // Psykholohiia i suspilstvo. – 2004. – №4. – S. 60–74 [In Ukrainian].
3. Ball G.A. Psihologija v raciogumanisticheskoy perspektive: Izbrannyje raboty / Georgiy Alexeevich Ball. – K.: Izd-vo Osnova, 2006. – 408 s. [In Russian].
4. Ball G.A. “Psihologija” metodologii: raciogumanisticheskij vzgljad / G.A. Ball // Voprosy psihologii. – 2011. – № 2. – S. 3–13 [In Russian].
5. Ball H. Ratsiohumanistychna oriantatsiia v analizi vzaiemozviazku dobra i zla v sotsialnii povedintsi / Heorhii Ball // Estetyka i etyka pedahohichnoi dii: zb. nauk. prats. – Vyp. 2. – K.: Poltava, 2011. – S. 22–34 [In Ukrainian].
6. Ball H. Sistema pryntsyviv ratsiohumanizmu / Heorhii Ball // Psykholohiia i suspilstvo. – 2011. – № 4. – S. 16–32 [In Ukrainian].
7. Boltivets S.I. Ball Oleksii Mykhailovych / S.I. Boltivets // Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy. – T. 2. – K.: Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Naukove tovarystvo im. Shevchenka, Koordynatsiine biuro Entsyklopedii Suchasnoi Ukrainy, 2003. – S. 169 [In Ukrainian].
8. Humanistychna psykhologhiia: Antolohiia: [navch. posibn. dlia stud. vyshch. navch. zakladiv]: u 3-kh t. / uporiadn. i nauk. red. Roman Trach (SShA) i Heorhii Ball (Ukraina). – K.: Universytetske vyd. “Pulsary”, 2001. – Tom 1: Humanistychni pidkходы v zakhidnii psykhologii KhKh st. – 252 s. [In Ukrainian].
9. Tyshchenko S.P. Ball Heorhii Oleksiiovych / S.P. Tyshchenko // Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy. – T. 2. – K.: Natsionalna akademiia nauk Ukrainy, Naukove tovarystvo im. Shevchenka, Koordynatsiine biuro Entsyklopedii Suchasnoi Ukrainy, 2003. – S. 169 [In Ukrainian].
10. Furman A.V. Teoriia navchalnykh problemnykh situatsii: psykhologo-dydaktychnyi aspekt: [monohrafiia] / Anatolii Vasylovych Furman. – Ternopil: Aston, 2007. – 164 s. [In Ukrainian].

Надійшла до редакції 25.04.2017.
Підписана до друку 05.05.2017.

Бібліографічний опис для цитування:

Болтівець С. Людяне безмежжя Георгія Балла / Сергій Болтівець // Психологія і суспільство. – 2017. – №2. – С. 9–12.

НЕВТРАЧЕНЕ ЗАХОПЛЕННЯ

Олександр САМОЙЛОВ

УДК 159.9.019

Oleksandr Samoylov NOT LOST ADMIRATION

Як дивно розпорядилася доля, що вітати Вчителя із ювілеєм доводиться у віці, коли тобі самому вже за шістьдесят. Прожиті роки дали змогу самоусвідомити ступінь власного внеску в праці, єдиним автором яких ти вважав самого себе.

Коли ти молодий, самовпевнений і повний неприборканих бажань йти “невідомо куди”, шукати і знаходити “не знаючи що”, то виходиш з молодецької упевненості в тому, що вбачати проблеми, відкривати єдино вірні шляхи їх здолання і переконувати науковий світ у власній правоті, тобі доведеться самому. Тому ж, кого доля обрала твоїм Учителем, ти відводиш хоча і важливу, але вельми скромну роль експерта, науковий кругозір якого дозволить йому оцінити новизну твого підходу, а досвід – організувати розрізнені, хоча й вельми цінні елементи мислимого тобою, надавши їм струнку і зрозумілої науковому співтовариству форми.

Коли ж ти постарів і власний досвід прикрих помилок, спустошливих розчарувань і витверезних оцінок особистих досягнень перетворив минулу самовпевненість на меланхолію обережності, коли стало, врешті, зрозуміло, куди потрібно йти і що конкретно належить знайти, то явно починаєш розуміти, що це стало можливим винятково завдяки мистецтву оформлення. Більше того, одержані тобою у вищій школі вижимки філософських знань про активний вплив форми на зміст, дозволили зрозуміти головне – незалежно від твоєї волі, уривки власних думок не стільки організувалися в єдиний конструкт, скільки збагатилися новим змістом і розкривали значення, про які ти й не здогадувався. Це нове вочевидь було продуктом зовнішнього, перевищуючого твої можливості, інтелектуального ресурсу, більш високого рівня загальної культури і безперечного педагогічного таланту Учителя.

З позиції учня, котрий визнає велич Учителя й усвідомлює щастя спілкування з таким феноменом, хочеться висловити ставлення до цієї Людини, вплив якої саме як Учителя на мене до цього дня дуже великий, і завжди залишається вирішальним.

Георгій Олексійович Балл – у чому сила його сонцяєйної неповторності? Як зміг він, будучи носієм особливо тонкого, рафінованого дару, залишитися геть позбавленим зарозумілості й уникнути руйнівного впливу вельми поширеного у вищих колах науки пихатості? Природно припустити, що у підвалинах цього лежить *сильне і духовно могутнє начало*, спрямоване своїм корінням у родинне оточення, що дозволило природним задаткам розцвісти пишним букетом таланту. Колосальний внутрішній світ, налаштований на повагу до іншої думки, дозволив йому творити і просуватися щаблями науки, залишаючись людиною, котра принципово відкидає агресивність в усіх її проявах і сприймає життя таким, як воно є. Особливість його підходу до вражаючої уяву різноманітності тем, проблем і взаємонесумісних концепцій полягає в тому, що на перший план постає категоричне заперечення всього того, що породжене войовничою некомпетентністю, що стало, на жаль, неодмінною ознакою сучасних психологічних досліджень. У цьому аналітичному розрізі особливо привабливою для науковця будь-якого віку постає особистість Балла в епоху непрофесіоналів і дилетантів, котрі ігнорують, а інколи просто не знають, історичної спадщини сучасної психологічної думки, що обтяжене оцінкою одиничного і випадкового як загального. Прямий, протидіючий фарисейству, розум Георгія Олексійовича, його тонка спостережливість і відчуття такту, нерозтрачений оптимізм і готовність до сприйняття всього нового – незвичайного і вражаючого уяву – викликають захоплення і є прикладом для життєтворчості молодих учених-початківців.

Багато ще можна сказати хорошого, і будь-яка похвала не виглядатиме надмірною. Скажу лише те, що завжди мало вищу цінність у людських стосунках – **ДЯКУЮ**. Велике спасибі, Георгію Олексійовичу, за те, що Ви були, є і будете в моєму житті.

Надійшла до редакції 24.05.2016.
Підписана до друку 10.05.2017.

Copyright © САМОЙЛОВ Олександр Єжиєвич, 2017.

Бібліографічний опис для цитування:

Самойлов О. Невтрачене захоплення / Олександр Самойлов // Психологія і суспільство. – 2017. – №2. – С. 13.

НАРОДЖЕНИЙ ЛЮБИТИ Й ДОВЕРШУВАТИ

Анатолій В. ФУРМАН

УДК 159.9.019

Anatoliy V. Furman
BORN TO LOVE AND IMPROVE

Велике, як відомо, можна побачити тільки на відстані. Вочевидь це стосується не лише візуального споглядання природного чи міського (урбаністичного) ландшафту, а й інтелектуальних проєкцій або в минуле (головно як спроможність так чи інакше окультуреної історичної пам'яті), або в майбутнє (як футурологічна здатність передбачення). Скажімо, стосовно прожитого маємо змогу реконструювати його ціннісно-смысловий горизонт залежно від актуального теперішнього, звісно, по-іншому у суб'єктивного і самотнього особистісного.

І це востократ справедливо, коли мовиться про непересічну особистість, талановитого науковця, джерельного гуманіста, лідера відомої в Україні та за її межами психологічної школи. Саме таким для мене упродовж більше тридцяти років був, є і завжди буде **Георгій Олексійович Балл**, котрий, послуговуючись висловом древніх греків, нещодавно “приєднався до більшості”. Природно, що душевна рана фізичної втрати психологічним співтовариством надважливого органу власної колективної мислєдїяльності ще ятрить незагоєною прогалиною в кожній дотичній до великої психології свідомості, навіюючи смуток, невизначеність, амбівалентність. Принаймні на це вказують численні епітети, що й до сьогодні лунають на адресу шанованого достойника: “творець науки”, “невиправний добродїйник”, “толерантний співрозмовник”, “мудрий наставник”, “вищого ступеня інтелігент”, “надзвичайний гуманіст” та ін.

Проте виголошені епітети – це всього тільки різноголосі штрихи до вщент переповненого повсякденною інтелектуальною працею й надивовижу продуктивного творчого шляху проф. Балла, адже за семантикою величальних титрів залишається непроявленою напружена особистісна аура його безумовної, по-дитячому щирої й по-чоловічому відповідальної, любові – до розумової праці й наукової істини, до

психології і методології як сфер діяльного докладавання титанічних зусиль, до колег, учнів і наступників, які майже безперестанно потребували допомоги й завжди отримували її, до свого вчителя – Григорія Силовича Костюка – і до пам'яті друзів, котрим присвячував книги, нарешті до рідних – батьків, дружини, сина, онуки. Й у цій самотній екзистенції буття Георгій Олексійович більше піклувався про інших, присвячуючи дні та години свого переповненого ідеями і концептами життя діловому спілкуванню й роботі над чужими текстами, викристалізовуючи їх значеннєву цілісність і смыслову гармоніку.

...Моя перша зустріч із Георгієм Олексійовичем відбулася 24 травня 1984 року. Цей момент чітко закарбувався в пам'яті, адже пов'язаний ще з однією, фактично доленосною для мого постання як науковця-психолога, особистістю – з на той час директором НДІ психології МО УРСР, доктором психологічних наук, професором, членом-кореспондентом АПН СРСР Л.М. Проколієнко (1927–1989). Буквально тиждень перед тим я успішно захистив кандидатську дисертацію з педагогіки. Від головного корпусу Київського державного педінституту імені Горького, що розташований на вулиці Пирогова, Людмила Микитівна провела мене стежкою, що й донині розмежовує Ботанічний сад і Київський національний університет імені Тараса Шевченка, на вул. Халтуріна (нині – Паньківська) 2, де й тепер розміщена стара будівля Інституту психології. Ми зайшли на другий поверх у незмінну за ці три з гаком десятиліття лабораторію теорії і методології психології. Тільки за одним письмовим столом працював невисокий з вигляду, по-юнацьки делікатної статури, інтелігентної європейської зовнішності чоловік. “Це старший науковий співробітник лабораторії Балл Георгій Олексійович, у нього сьогодні день народження, йому 48, – відрекомендувала співрозмовника Л.М. – Він є визнаним розробником теорії задач. Тому Вам, Анатолію, буде цікаво працювати під наставництвом цього зрілого науковця. Тим більше, що Ви займаєтесь дослідженням проблемних ситуацій у психології і дидактиці... Але головне, – підсумувала директор і завідувачка, – тримайтеся Георгія Олексійовича, звіряйте з ним і свої думки, і свої слова, і напруження. Тоді з вас вийде достойний науковець...”

Сьогодні, оцінюючи тривалу життєву дистанцію вельми плідної співпраці із проф. Баллом, можу однозначно сказати, що ці давно сказані яскравою особистістю слова виявилися пророчими. Щонайперше, не в останню чергу завдяки безперервним порадам Георгія Олексійовича з-під мого пера почали з'являтися серйозні наукові публікації у всесоюзних "Вопросах психології" і "Педагогіке", республіканському збірнику "Психологія" та журналі "Рідна школа", а потім і монографія "Проблемні ситуації в навчанні" (К., 1991). У ньому мене завжди вражала відкрита потужність думки, вчинкова зрілість його прониклого мислення, концептуальна та логічна довершеність пропонованих ним теоретичних схем і моделей, котрі не лише періодично народжувалися й безперервно вдосконалювалися, а й рефлексивно роїлися у його вогненно яскравому інтелекті навколо фундаментальних проблем психічної (душевної) організації людського буття, складнозалежну оптику якої відображають співвідношення і взаємопроникнення задачності та проблемності, адаптації і творчості, культури та особистості, монологічності та діалогічності, свободи і надійності, раціоналізму і гуманізму. Як майстер наймогутнішого персоналізованого мислення у сфері людинознавства, він завжди "йшов на хвилю" одвічних, здавалося б нездоланих, дилем і пропонував свій, здебільшого оригінальний та евристичний, спосіб їх бачення. Переконливим прикладом тут, безсумнівно, є найвищий духовний витвір Георгія Балла, причому не стільки як талановитого теоретика психологічної науки, скільки як геніального методолога, – *раціогуманістичний підхід*.

І справді, мало знайдеться поважних філософів чи серйозних науковців, котрі б не прагнули розібратися у світоглядних лабіринтах чи суто методологічних тонкощах як раціоналізму, так і гуманізму. Проте є підстави констатувати очевидне: на глобальних просторах передової людської думки тільки українському любомудру вдалося аргументовано здійснити *парадигмальний синтез* цих чи не найзначущих для світової філософської еліти орієнтацій, що відкриває нові перспективи й мисленнево неосвоєні горизонти розвитку і філософської методології, і загально-та спеціально-наукової, у тому числі й методології соціогуманітарних наук. І сам Георгій Олексійович був живим неповторним еталоном поєднання раціональності повсякденного мислення (це незаперечно підтверджують його знамениті книжечки із чіткою почерговою заплано-

ваних й потім обов'язково виконаних завдань на кожний день, яких за 60 років зібралось більше півтори тисячі) і гуманності, адже не гнівався, не скаржився, не обурювався, не пліткував (навіть у нестерпних, як на мене, ситуаціях).

З роками співпраці з Г.О. Баллом відчував його зростаючу підтримку у здійсненні своїх психологічних студій, котра переросла врешті-решт у батьківську опіку. Так, спочатку впродовж п'яти років це було керівництво дослідницькою групою, що розробляла психологічні засади підручника у складі очолюваної ним лабораторії, ділове спілкування та спільні поїздки до Москви на конференції і семінари. Саме Георгій Олексійович у лютому 1989 року завів мене у будинок політосвіти, що на вул. Володимирській, де Перший методологічний з'їзд проводив сам Г.П. Щедровицький (1929–1994) й фатумно визначив на все моє подальше творче життя любов до методології, групової мислєдїяльності та організаційно-діяльнїсних ігор.

У 1992 році завдяки його наполегливій підтримці як на той час завідувача лабораторії психології навчання у ситуації майже повної опозиційності моя докторська дисертація із вікової і педагогічної психології була рекомендована до захисту. Він був довершено досконалим як у високому, масштабному – у утвердженні соціальної правди і в пізнанні достеменної істини, так і в малому, ситуаційному – у виборі слів та означень під час спілкування і писання текстів, у бездоганній гуманності міжособистісних стосунків, котра полонила всіх, хто потрапляв у її напружене особистісне поле. Загалом в індивідуальності Георгія Балла маємо той унікальний випадок, коли раціональність була досконалою, канонічною, гуманність – невимушеною, всеохватною, мужність – тихою, упокороною, а мужність – діалогічною та гармонійною в особистісній актуалізації цих найвищих людських чеснот.

Із виходом у світ перших чисел ж. "Психологія і суспільство" (2000 рік) Георгій Олексійович, будучи багаторічним членом редколегії та постійним автором, всіляко підтримував наше видання. Ще півтора роки тому я запропонував підготувати окреме число журналу, присвячене 80-річчю від дня його народження. Він погодився, проте підбірку матеріалів здійснив тільки на осінь 2016. Дещо пізніше, в листопаді, просив мене не друкувати спецвипуск через можливі ускладнення у працевлаштуванні співробітників очолюваної ним лабораторії. Так і сказав: "За себе я не боюся, але відповідальний за підлеглих...". Умовив перенести видання на рік-два. Він, як завжди, натхненно підтримував мене...

Бібліографічний опис для цитування:

Фурман А.В. Народжений любити й довершувати / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2017. – №2. – С. 14–15.

КОНЦЕПЦІЯ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ В ГУМАНІСТИЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ¹

Георгій БАЛЛ

УДК 159.9.019 : 923.2

Heorhiy Ball

CONCEPT OF SELF-ACTUALIZATION OF PERSONALITY IN HUMANISTIC PSYCHOLOGY

На основі аналізу праць А. Маслоу, К. Роджерса та інших представників гуманістичної психології розкривається зміст найважливішого для неї поняття *особистості, котра самоактуалізується*, в якому знаходить відображення оптимістичний погляд на людську природу. Описуються психологічні механізми самоактуалізації особистості. Обговорюються філософські, соціальні і педагогічні аспекти даної концепції.

ГУМАНІСТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ ЯК “ТРЕТЯ СИЛА”

Найвпливовішими напрямками в західній психології першої половини ХХ століття були бігевіоризм і психоаналіз. Починаючи з 50-х років, на арену виходить *гуманістична психологія*, яку часто називають “третьою силою”. (Ці слова винесені навіть у заголовок книги Ф. Гобла [12]. Характерна і згадка в її підзаголовку “революційного нового погляду на людину”).

З погляду психологів-гуманістів, і бігевіористи, і психоаналітики пропонують обмежені підходи до розуміння людини, ігноруючи, як пише Д. Шульц, “висоти, до яких особистості мають потенціал піднятися” [24, с. 2]. В ха-

рактеристиці людського індивіда бігевіористами як “складної системи, що діє закономірним чином” (Б. Скінер [25, с. 202]), психологи-гуманісти вбачають неправомірне зведення його до машини². Що стосується психоаналітиків, то, зосередивши увагу на невротичній і психотипній поведінці, вони відобразили лише хворого або, як висловлюється Шульц, потворну (crippled) сторону людської природи. Людина трактується бігевіористами як істота, що лише реагує на зовнішні стимули, а психоаналітиками – як жертва біологічних сил і виниклих у дитинстві конфліктів. Психологи-гуманісти визнають, звичайно, вплив на особистість і цих конфліктів, й інстинктів, і зовнішніх дій. Але вони вважають, що людина може і повинна піднятися і над своєю біологічною природою, і над своїм минулим, і над нормами, які задаються її оточенням. На відміну від пануючих раніше психологічних шкіл, пропонований гуманістичною психологією погляд на людську природу є оптимістичним. Він виходить із визнання перевищуючого “норму” рівня розвитку, якого прагне достовірно здорова особистість, реалізуючи або актуалізуючи свій потенціал³. Відсутність психотипних і невротичних проявів визнається

¹ Робота опублікована під цією назвою у вигляді брошури (К.; Донецьк: “Ровесник”, 1993). В 1997 році було підготовлене до друку 2-е, дещо доопрацьоване, видання брошури; воно, проте, не вийшло. Тут відтворюється (із дрібними уточненнями) цей підготовлений до друку текст. – Автор.

² На погляд автора цієї брошури, теза Скінера відображає одну із сторін істини. Однак специфіка закономірностей людської поведінки бігевіористами сутнісно не розкрита.

³ Поняття “самоактуалізація” увів у науку в 30-і роки нейропсихіатр Курт Гольдштейн. Але статус одного з найважливіших для характеристики особистості воно набуло лише в гуманістичній психології.

психологами-гуманістами тільки засадничою, але ніяк не достатньою умовою того, щоб вважати особистість здоровою. Поняття “здорова особистість” вони прагнуть наповнити позитивним змістом.

Аналізу цього змісту й присвячений подальший виклад.

ХАРАКТЕРНІ РИСИ ЗДОРОВОЇ (ТІЄІ, КОТРА САМОАКТУАЛІЗУЄТЬСЯ) ОСОБИСТОСТІ

Одним з перших спробував виділити такі риси **Гордон Олпорт** (1897–1967)⁴. Розвиток особистості він розглядає як безперервний активний процес становлення (*becoming*), завдяки якому індивід бере на себе відповідальність за якість свого життя. Олпорт указує наступні характерні риси зрілої здорової особистості:

1. Вона володіє розширеним “відчуттям “Я”” (*sense self*), не замикаючись у вузькому просторі власних потреб і бажань.

2. Вона виявляє тепле ставлення до інших людей, що виражається в інтимності і співчутті, у відчутті спорідненості зі всіма людьми, незважаючи на відмінності у цінностях та установках.

3. Вона *приймає* себе як особистість, володіє позитивним “образом Я” (*self-image*), що дозволяє без внутрішньої гіркоти перенести невдачі, дратівливі або фруструючі події. Причому вона так само діє стосовно власних емоційних станів (у тому числі й депресії, гніву, сорому за свій промах), щоб не завдати шкоди іншим людям.

4. Вона реалістично сприймає світ, не допускаючи систематичних спотворень на догоду своїм потребам і фантазіям, і водночас володіє вміннями, необхідними для здолання об’єктивно існуючих проблем. Будучи орієнтована на такі проблеми, вона може “втрачати себе” в роботі. Олпорт цитує нейрохірурга Харві К’юшинга, котрий говорив: “Єдиний спосіб продовжити життя – це мати завдання, вирішення якого треба довести до кінця”.

5. Вона здатна об’єктивно оцінювати себе, розуміючи відмінності між тим часом, яка вона насправді, якою хотіла б бути і якою її бачать

інші. Вона виявляє стосовно себе почуття гумору, що запобігає зарозумілості. (Взагалі гумор, за Олпортом, – це здатність сміятися над речами, які ти любиш, і при цьому, як і раніше, любити їх).

6. Вона відрізняється ясним, цілісним підходом до життя, володіє такою системою цінностей, яка робить життя осмисленим.

Вагомий внесок у розробку *гуманістичної концепції здорової особистості* внесений **Віктором Франклом** (1905–1997). Оскільки, проте, у його працях список якостей такої особистості у явному вигляді не поданий, то скористаємося виокремлюванням, яке пропонує Д. Шульц [24], котрий вказує на такі, зазначені Франклом, якості здорової особистості:

1. Вона вільно вибирає свій курс дій.

2. Вона приймає на себе відповідальність за перебіг свого життя і за визначення власної долі.

3. Вона не детермінується зовнішніми силами.

4. Вона знайшла у житті відповідний для неї сенс.

5. Вона свідомо контролює перебіг свого життя.

6. Вона здатна виражати цінності, які стосуються творчості, переживань та установок (атитюдів).

7. Вона пододала хвилювання в собі.

Глибоку розробку *поняття самоактуалізації* отримало у працях **Абрагама Маслоу** (1908–1970)⁵. Поштовхом до того, щоб зайнятися вивченням особистостей (нижче – САО), котрі самоактуалізуються, послужило для цього дослідника спілкування з його університетськими професорами – психологом Максом Вертгеймером і культурантропологом Рут Бенедіктом, які багато в чому відрізнялися від звичних людей. Згодом Маслоу обґрунтував поняття про САО як про здорову, безперервно розвиткову особистість, котра ефективно виявляє людське ество, й у змістовив це поняття на основі низки емпіричних досліджень і теоретичного осмислення їх результатів.

У роботах Маслоу і його послідовників розкриваються *основні риси особистості*, котра йде шляхом самоактуалізації (точніше, це тільки характерні риси, тому зовсім не в кожній САО є їх повний набір). Указуються такі риси:

а) простота, природність, невимушеність як у поведінці, так і у внутрішньому житті, дум-

⁴ Див. [8], а також аналіз концепції Олпорта в книгах [13] і [24] і у статті [2].

⁵ Характеристика поглядів Маслоу дається тут на основі його праць [17; 18; 19] з урахуванням книг і статей [1; 2; 3; 4; 12; 26], що містить виклад та аналіз його ідей.

ках, спонуканнях. САО не діє ради зовнішнього ефекту. Це, взагалі кажучи, не означає неконвенційної поведінки, тобто порушення її прийнятих зовнішніх форм. Такі форми просто неістотні для САО, оскільки її неконвенційність носить внутрішній, стосовний суті справи, характер;

б) свіжість сприйняття, здатність насолоджуватися навколишнім світом;

в) переважання інтересу до світу, а не до себе, відсутність егоцентризму;

г) наявність у кожної САО справи, в яку вона вірить, заняття, якому віддана. Коли така людина говорить: “моя робота”, це значить: “моя місія у житті”. Дихотомія “робота – задоволення” для неї не існує. Тому вона більш заклопотана роботою, яка повинна бути зроблена, ніж захистом свого “Я”;

д) об’єктивний погляд на життя, на людей. САО надає перевагу об’єктивним, а не емоційним оцінкам;

е) хоча САО і не володіє імунітетом відносно страхів і тривоги, але джерелом останніх є справжні, об’єктивно зумовлені, проблеми, а не невротична уява;

ж) САО готова (за потреби) вносити зміни у свої погляди і свою поведінку й не переживає у зв’язку з цим зайвих стресів. На протигагу невротика, не відчуває загрози з боку неочікуваного, невідомого, таємного. Навпаки, невідоме здебільшого приманює її;

з) творчі здібності у тій чи іншій сфері (художній, науковій, практичній організації життя). Своїм ставленням до творчості такі люди нагадують дітей, перш ніж ті навчилися боятися глузування;

и) більша, ніж в інших людей, здатність переживати радість і щастя. Тим самим підтверджується думка Сократа і Платона про те, що чеснота винагороджується. Це не означає, що у САО не буває нещастя, горя, печалі, що такі люди завжди в милостивому настрої (навпаки, їх, скажімо, дратують буденні плітки, безмістовні розмови). Але вони мають більше інтересів, ніж інші, повніше усвідомлюють красу світу, менше страждають від нудьги, відчаю, сорому, відсутності мети;

к) вміння отримати максимум задоволення від теперішнього часу поєднується в САО з наявністю мети в майбутньому. Це дозволяє

перенести й моменти дуже важкого теперішнього часу. І це природно: щоб реалізувати свої можливості, людина повинна вірити у відкрите майбутнє, бачити попереду щось таке, що заслуговує дії;

л) яскраво виражена здатність до любові, до глибокого особистісного зв’язку з іншими людьми. Особи даного типу більшою мірою, ніж інші, спроможні до довготривалого щасливого життя у шлюбі. Їх статеве життя поліпшується з віком (звісно, до якогось моменту); від сексу (як і від іншої життєвої активності) вони отримують більшу насолоду, ніж навколишні, але за необхідності можуть без нього обходитися;

м) перевага у спілкуванні віддається людям із привабливими рисами вдачі (чесним, щирим, добрим, сміливим) безвідносно до поверхневих характеристик, тобто до соціального і національного походження, освіти, віросповідання, зовнішності;

н) демократичність, невіддатливість снобізму; відчуття своєї ідентичності з людством, нехтування політичними, економічними, національними рамками;

о) чітке розрізнення добра і зла (здебільшого у поєднанні з терпимим ставленням до відсутності такого розрізнення в інших людей)⁶;

п) відсутність підвищеного інтересу до негативних явищ у житті, в мистецтві (зокрема, до насильства, приниження та ін.). Реакція САО на такі ситуації пов’язана з бажанням щось поліпшити, якщо це можливо. Її критичність конструктивна, а не виникає із гніву чи обурення;

р) повага до себе і пов’язана з нею здатність шанувати інших; схильність до філософського гумору (на відміну від жартів, заснованих на відчутті ворожості чи першості до інших людей);

с) низький ступінь внутрішніх конфліктів. САО не воює сама із собою, й тому зберігає більше енергії для досягнення продуктивних цілей.

Багато схожого з особистістю, котра самоактуалізується, як її описує Маслоу, знаходимо у “повністю функціонуючої особистості”, або “особистості завтрашнього дня”, що детально розглядається **Карлом Роджерсом**

⁶ Як відзначає американський філософ П. Курц, зріла особистість виявляє терпимість до різних стилів життя, не обов’язково схвалюючи їх. Завдяки цьому її горизонти “можуть розширятися і збагачуватися” [15, с. 52].

(1902–1987)⁷. Але тоді як Маслоу зосереджує увагу на характерологічних особливостях цікавих для нього людей, Роджерса хвилюють також світоглядні переваги тих, про кого він пише, їх критичність стосовно соціальної дійсності, пануючих у ній норм і цінностей. Якщо для Маслоу предметом аналізу є здебільшого зрілі особистості, котрі успішно проявили себе у професійній діяльності, то Роджерса цікавлять головним чином молоді люди, які встигли здійснити особистісний вибір. Такі, до прикладу, колишні службовці корпорацій, які віддали перевагу не високим доходам, а більш простому способу життя, або колишні священники і ченці, котрі дійшли висновку про неспроможність прийнятих ними догм. Роджерс указує на такі риси описуваних ним особистостей:

а) відкритість світу (і зовнішньому, і внутрішньому), новому досвіду, новим поглядам та ідеям, новому способу життя⁸;

б) “екзистенційність”, тобто здатність до повнокровного життя кожного моменту свого повсякдення;

в) відчуття суб’єктивної свободи, віра у свою здатність здійснити життєві плани, реалізувати свій вибір;

г) прагнення до автентичності, яка охоплює правдивість у спілкуванні, передбачає відмову від лицемірства і хитрості;

д) прагнення до цілісності, до подолання розриву тіла і духу, думки і відчуття, науки і здорового глузду, роботи і гри;

е) прагнення до інтимності, до тісного духовного зв’язку з іншими людьми, до пошуку нових форм вербального і невербального спілкування;

ж) ставлення до життя як до процесу. “Завтрашні особистості” завжди перебувають у русі, в динаміці змін, готові до ризику, і їм подобається такий спосіб життя;

з) піклування про людей, готовність надати допомогу (за умови, що її дійсно потребують). Істотно, що це делікатна, тактовна допомога, яка цурається оцінок і моралізування;

и) відчуття близькості до природи, прояв турботи про неї. “Особистості майбутнього” володіють екологічною свідомістю й переживають задоволення не від підкорення природи,

а від об’єднання з природними силами;

к) довір’я до власного досвіду в поєднанні з недовірою до нав’язуваних ззовні авторитетів, готовність продукувати самостійні етичні думки;

л) здатність жити в суспільстві й відігравати в ньому конструктивну роль, не перетворюючись, проте, у його полоненого чи полонену;

м) антиінституціоналізм, тобто антипатія відносно жорстко організованих бюрократичних організацій. “Завтрашні особистості” виходять з того, що установи повинні існувати для людей, а не навпаки;

н) скептичне ставлення до науки і техніки, що використовується нині для придушення природи і маніпулювання людьми, у поєднанні з підтримкою застосування науково-технічних досягнень в гуманних цілях;

о) відсутність прагнення до грошей і привілейованого матеріального положення, байдуже ставлення до багатства;

п) переважання надається духовним цінностям, рівно як і духовним особистостям, скажімо, таким, як Махатма Ганді, Мартін Лютер Кінг, Тейяр де Шарден.

Завершуючи розгляд рис здорової (тієї котра самоактуалізується) особистості, як вона розуміється в гуманістичній психології, подамо характеристику, яку надає Д. Шульц [24], здійснену на основі узагальнення робіт багатьох дослідників (окрім згаданих вище Олпорта, Франкла, Маслоу, Роджерса, враховані також погляди К.Г. Юнга, Е. Фрома і засновника гештальттерапії Ф. Перлса).

Наголошується, що за наявності багатьох розбіжностей між названими вченими всі вони згодні в тому, що психодуховно здорова особистість свідомо контролює своє життя. Вона здатна до свідомого (хоча і не завжди раціонального) керівництва своєю поведінкою і до контролю за перебігом власної долі.

Психологічно здорова особистість знає свої сильні і слабкі сторони, свої переваги і недоліки, й загалом приймає їх, не прикидаючись і не мавпуючи інших. Виконуючи ті чи інші соціальні ролі, вона не змішує їх зі своїм істинним “Я”. Така особистість не живе в минулому, не стає жертвою реальних або уявних конфліктів, що мали місце в ранньому дитин-

⁷ Погляди Роджерса висловлюються на основі його книг [22] і [23]; використаний також аналіз цих поглядів у книзі [13].

⁸ Відкритість досвіду Роджерс розглядає як якість, протилежна схильності до психічних захистів.

стві. Орієнтуючись на майбутні цілі і місії, вона чітко усвідомлює теперішній час і діє в ньому. Водночас на протигагу спокою і стабільності вона віддає перевагу зверненню до нових цілей і нового досвіду.

Шульц звертає увагу на відсутність “універсального припису” для психічного здоров’я людини. “Ми не є копіями чи дублікатами один одного, – пише він, – у наших неврозах або нашій більш нормальній поведінці. Чому ж ми повинні бути однакові у формі психічного здоров’я? ... Кожний з нас унікальний” [24, с. 144]. І далі: “Так само, як я – не ваш дублікат, я також не є дублікат самого себе, яким був, скажімо, 20 років тому” [Там само, с. 146]. Звідси логічно витікає висновок про обов’язковість урахування віку при розробці рекомендацій, що стосуються психодуховного здоров’я.

На відміну від властивої невротикам особистісної стагнації здорова персону ніколи не перестає зростати, розвиватися. “Якщо ми справді відкриті світу, то набуваємо нового досвіду, і в результаті цього змінюємося”. Найбільші шанси досягти психічного здоров’я має той, “хто достатньо вільний (чиє “Я” незмінно надійне), щоб експериментувати з різними приписами й бачити, які з них підтверджують свою валідність у лабораторії повсякденного життя. Інші можуть запропонувати шлях поступу, але тільки ти сам зможеш сказати, наскільки він хороший у дії” (Шульц [Там само]).

Психологи, котрі обстоюють принципи гуманістичного підходу, здійснили певні кроки в напрямку операційного виявлення самоактуалізації. Найбільшу популярність здобув розроблений Е. Шостромом і схвалений Масловим “Опитувальник особистісної орієнтації” (Personal Orientation Inventory – POI) з двома головними шкалами – “Часова компетентність” (Time competence) і “Внутрішня підтримка” (Inner-directed support). Перша з них з’ясовує те, якою мірою суб’єкт здійснює вибір на підґрунті поточного переживання, не будучи поглинений ні минулим, ні майбутнім, тоді як друга слугує встановленню того, як саме суб’єкт ухвалює рішення, керуючись власними відчуттями, пріоритетами і цілями, а не ви могами чи реакціями інших.

Тест Шострома одержав широке застосування для з’ясування того, чи впливає якийсь ворк-шоп або інший захід, спрямований на особистісне зростання, потрібну дію. Водночас лунають і критичні голоси, вказуючи, зокрема, на те, що показники тесту істотно зростають після вивчення обстежуваними курсу гуманістичної психології. П. Сміт підкреслює також такий момент: “Відповіді на питання тесту оцінюються не з погляду респондента, як цього повинен був би вимагати теоретик гуманістичної психології, а залежно від того, чи потрапляють вони в категорії, наперед встановлені дослідником” [26, с. 211]. І справа тут, звісно, не в недоліках конкретної методики, а в тому, що, як констатує Дж. Льовінгер, найважливіші, життєво значимі якості “завжди було і буде важко схопити з допомогою об’єктивних тестів і лабораторних досліджень” [16, с. 65]⁹.

СТРАТЕГІЯ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ

Багато уваги Маслов і його послідовники приділили вивченню співвідношення між *самоактуалізованими особистостями і звичайними людьми*. Встановлено, що серед населення САО складають невеликий сегмент відсотка. Так, за даними Бетті Фрідан, з 3000 обстежених студентів коледжів тільки про 20 осіб можна сказати, що вони рухаються до самоактуалізації. Водночас Маслов указує на відсутність чіткої, різкої межі чи грані між особистостями самоактуалізованими і звичайними. В кожній людині й, безумовно, в кожній новонародженій дитині, констатує він, існує активна спрямованість на здоров’я, імпульс до зростання, до актуалізації людського потенціалу. Адже самоактуалізація як процес – це розкриття і розвиток особою свого справжнього ества (true self), досягнення “повної людяності” (full humanness).

Невроз, навпаки, є “людським зменшенням”. Утім, термін “невроз” Маслов узагалі вважає абсолютно неадекватним. “Я б інтерпретував невроз, – пише він, – як невдачу особистісного зростання. Це та ситуація, коли не вдається стати тим, ким людина могла стати або навіть, я б сказав, повинна була стати. Людські й особистісні можливості згаяно; світ

⁹ Ґрунтовний аналіз суперечностей і труднощів, пов’язаних з виробленням методу дослідження, адекватного принципам і задачам гуманістичної психології, представлений в статті [2].

звужений, як і свідомість; здібності пригнічені” [19, с. 33]. Причому “людське зменшення”, підкреслює відомий психолог, може бути зворотним, особливо в дітей.

Невдачі особистісного зростання Маслоу пояснює тим, що бути повністю людиною (full human) важко, небезпечно і проблемно. Самоактуалізація припускає послідовні вибори (брехати або бути чесним, красти або не красти і т. п.). До того ж у кожній такій точці є прогресивний і регресивний виходи (відповідно “вибір зростання” і “вибір страху”).

Аналогічну думку висловлює Роджерс: “Мій досвід у терапії і в групах унеможливує для мене заперечення реальності і значущості людського вибору. Для мене це не ілюзія, що людина якоюсь мірою архітектор самої себе” [22, с. 57]. Крім того, люди, вважає він, володіють багатими ресурсами саморозуміння і зміни своєї самосвідомості, установок, поведінки. Чи будуть вони використані, багато в чому залежить від психологічного клімату.

Орієнтуючись на психотерапевтичну практику, Роджерс ставить три умови, дотримання яких конче потрібне для того, щоб психологічний клімат сприяв особистісному зростанню (т. зв. тріада Роджерса). Отож мовиться про такі умови:

1) достовірність, “конгруентність” поведінки психотерапевта, відсутність професійного або особистісного фасаду, “прозорість” його індивідуальності для клієнта;

2) безумовне, повне схвалення клієнта таким, яким він є;

3) емпатійне розуміння клієнта. Психотерапевт точно сприймає відчуття та особистісні сенси клієнта і пропонує останньому своє розуміння, у тому числі й смислів, які не досягли порогу свідомості. “Іноді у висловах, здавалося б, не дуже важливих, – пише Роджерс, – я чую людський крик, прихований глибоко під поверхнею особистості” [22, с. 8].

Важливо, що виконання психотерапевтом цих умов розвиває у клієнта саморозуміння, впевненість у собі, підкріплює здатність самостійно вибирати поведінку. “Люди набувають великої свободи жити і ставатися” [22, с. 133].

Відображена у перерахованих умовах стратегія (або, як говорить Роджерс, “філософія міжособистісних стосунків”) може бути застосована не тільки у психотерапії, але й поширена на багато інших видів відносин (батько – дитина, вчитель – учень, особа з високим статусом – особа з низьким статусом

та ін.). “Я маю зухвалість, – говорить Роджерс, – вірити, що вона могла б бути ефективною і в ситуаціях, де нині панує груба сила, наприклад у політиці, передусім в нашому ставленні до інших народів” [22, с. 45]. У психологічному кліматі, наповненому достовірністю, прихильністю і порозумінням, люди і групи крокують від жорсткості до гнучкості, від статичності до процесу, від залежності до автономії, від захистів до самоухвалення, від передбаченості до непередбачуваної творчості. Успіхи на цьому шляху є “живим доказом актуалізаційної тенденції” [Там само, с. 43–44]. Ми по-справжньому надаємо допомогу, вважає цей відомий психолог, тільки коли ставимося один до одного як до особистості, ризикуємо собою у цих стосунках як особистості, сприймаємо іншого як повноправну особистість.

Описана стратегія повинна розповсюджуватися і на ставлення особистості до самої себе. “Я дійшов того, – пише Роджерс, – щоб цінувати кожен зернинку мого досвіду, мене самого” [22, с. 43]. Це стосується навіть тих відчуттів, ідей і поведінкових імпульсів, яких прийнято соромитися. “Я хочу, – продовжує він, – прийняти всі ці відчуття, ідеї та імпульси як збагачувальну частинку себе. Я не чекаю, що діятиму згідно з усіма цими імпульсами, але, коли я приймаю їх усі, то можу бути більш реальним; відтак і моя поведінка краще відповідатиме ситуації” [Там само].

Важливість достовірності у ставленні до самого себе підкреслює британський психолог-гуманіст Р. Лейнг (R. D. Laing); ми висловлюємо його погляди, орієнтуючись на статтю [20]. Людина страждає від того, що вона не щира із самою собою. Відчуження при цьому виникає у результаті того, що ми прикидаємося й одночасно прикидаємося, що не прикидаємося. Ми спотворюємо свій досвід або заперечуємо його – частково переслідуючи свої цілі, частково під стороннім тиском, щонайперше тоді, коли такий тиск чиниться в ім’я любові.

ФІЛОСОФСЬКІ АСПЕКТИ КОНЦЕПЦІЇ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Вищевикладене показує, що аналіз процесу самоактуалізації особистості, рівно як і перешкод, що стоять на його шляху, виявляється тісно пов’язаним із філософськими, світоглядними проблемами, які хвилювали мислителів упродовж багатьох століть. Найважливіша з них стосується того, чи від початку

людина добра або зла. Маслоу і Роджерс обстоюють переважання добра, вважаючи за доказ позитивності людської природи, себто те, що рекомендована ними “викривальна” терапія зменшує агресію, ворожість, жадібність та інші негативні характеристики і примножує любов, доброту, творчість.

Е. Стоб [27] вважає подібні міркування недостатньо переконливими. З не меншою підставою, переконаний він, можна стверджувати, що люди мають потенціал і для вияву доброти, і для утвердження егоїзму та жорстокості. Ті чи інші характеристики розвиваються залежно від середовища і досвіду. Відтак базовими є наступні питання: Які обмеження накладаються біологічною природою людей узагалі і конкретних індивідів зокрема? Як біологічні задатки і досвід взаємодіють при становленні особистісних характеристик?

Близький до гуманістичної психології філософ Е. Беккер [9; 10], звертаючись до спадщини Ж.-Ж. Руссо, віддає перевагу тезі про першопочаткову етичну нейтральність людського індивіда і підкреслює важливість раннього досвіду. Людську природу в її позитивних характеристиках він вважає за краще розглядати як ідеал. Суперечка між “романтиками”, з одного боку, і “циніками” або “реалістами” – з іншого, вочевидь важка, тому не може бути вирішена суто емпірично; “все залежить від того, що ти хочеш вибудувати і чого можеш досягти” [10, с. 178]. Серцевина науки про людину в суспільстві, вважає Беккер, наполовину емпірична і наполовину ідеальна – і це той пункт, де наука логічно сходиться з релігією.

Р. Лейнг (див. [20]) також зазначає, що якщо людина створює себе за допомогою скоюваних нею виборів і що впливає на світ, який потім, зі свого боку, діє на неї, то недоречно вивчати людей, неначебно вони були речами, до того ж статичними. Треба розуміннево досягнути шлях, яким люди навмисно, завдяки практиці, створюють свій світ, а не просто бачити соціальну дійсність як процес, де владарюють механічні причини.

У зв'язку з цим процитуємо В. Франкла: “... Будучи професором у двох сферах – неврології і психіатрії, я добре усвідомлюю, якою мірою людина залежить від біологічних, психологічних і соціальних умов; але, крім того, що я професор у двох царинах науки, я ще й людина, котра вижила у чотирьох таборах – концентраційних таборах, – і тому є

свідком того, до якого несподіваного відліку людина здатна кинути виклик найважчим умовам, які тільки можна собі уявити” [5, с. 77].

Діалектичний підхід до обговорюваної тут проблематики розвиває Еріх Фромм (1900–1980). Сутністю людини, вважає він, “є не добро і зло, не любов чи ненависть, а суперечність, яка примушує шукати все нові рішення, що викликають, своєю чергою, все нові суперечності”, причому “людина може відреагувати на цю дилему регресивним або прогресивним чином” [6, с. 91]. “Людина не є ні хорошою, ані поганою. Якщо вірити в доброту людини як у її єдиний потенціал, то обов'язково бачитимеш факти у спотвореному рожевому світлі і врешті-решт жорстоко розчаруєшся. Якщо вірити в іншу крайність, то перетворишся в циніка і не помітиш численні можливості на шляху до добра в собі самому і в інших. Реалістичний погляд бачить достеменні потенціали в обох можливостях й досліджує умови, при яких вони відповідно розвиваються. Ці міркування ведуть нас до проблеми *свободи* людини” [Там само, с. 93].

Свобода, припускаючи самоврядування, вимагає знання себе. “Мета знання себе, – говорить Маслоу, – ближче до того, що ми називаємо свободою, ніж до переважального самоконтролю” [17, с. 41]. Водночас важливим складником свободи як умови розвитку особистості є свобода пошуку істини, свобода розуму, в тому числі й тоді, коли аналізу підлягає сама особистість. Про це пише, зокрема, американський філософ Дж. Рендел [21], цікавлячись як об'єктивними, так і суб'єктивними передумовами свободи. Найважливішу якість особистості він убачає у її здатності до самокритики, до співвідношення свого життя з вищими ідеалами.

Особистість потребує знання не тільки своїх якостей як таких, але і їх залежності від зовнішніх умов і від власної індивідуальної активності. Як стверджує Е. Фромм, “ні Маркс, ані Фройд не були детерміністами у тому сенсі, що вони нібито вірили в категоричність каузального спричинення. Вони обидва вірили в можливість зміни одного разу вибраного шляху. Вони обидва бачили обґрунтованість цієї можливості у здатності людини усвідомлювати сили, які спонукають її, так би мовити, за її спиною, і таким чином знов віднайти свою свободу” [6, с. 94–95].

На думку прихильника гуманістичної психології британського літератора К. Віл-

сона, остання поставила під питання дарвіністські, фрейдистські, бігевіористські припущення про те, що людина – раб своєї “низької природи” і безпорадна в руках природних сил. Психологія Маслоу, хоча й ґрунтується на спадщині Фрейда та Уотсона, все ж ураховує проігноровану ними оптимістичну сторону людської психіки. “Детерміністські закони нашої “низької природи” діють у своїй сфері; але існують й інші закони. Людська свобода є реальністю, причому реальністю, котра впливає на фізичне, рівно як і на душевне, здоров’я. Коли описані Франклом ув’язнені переставали вірити в можливість свободи, вони хворіли і вмирили... Щоб реалізувати свої можливості, людина повинна вірити у відкрите майбутнє; має бачити щось таке, що заслуговує дії” [29, с. 219].

Гуманістичний підхід до людини, вважає британський філософ Х. Блекхем [11], є одночасно і приписуючим (пропонуючи концепцію людини і стратегію життя), і не приписуючим (оскільки залишає цілі відкритими).

Значення гуманістичної психології, як констатує К. Вілсон у процитованій вище книзі, виходить за рамки психологічної науки. Психологи-гуманісти, із позиції науки, підходять до питання про “вершину людської природи”, поставленого великими романтиками – Блейком, Байроном, Гете, Шиллером та іншими.

ПСИХОЛОГІЧНІ МЕХАНІЗМИ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Найважливіше значення для розкриття психологічних механізмів становлення особистісної свободи мала розробка Абрамом Маслоу зорієнтованої на вирішення цього завдання *теорії мотивації*. Оскільки основні положення даної теорії подані в російськомовній літературі [1; 3; 4], то підкреслимо тут лише основоположні моменти.

Маслов виділяє п’ять послідовно формувальних рівнів потреб: фізіологічні, в безпеці, у любові, в оцінці і пошані (з боку значущих інших і самого себе) і, нарешті, в самоактуалізації. Дитина не може досягти самоактуалізації, поки її потреби попередніх рівнів не задоволені. Але коли щабель самоактуалізації досягнутий, він може бути збережений і при

неповному задоволенні потреб більш низьких (базових) рівнів.

Чотирьом базовим рівням відповідає *мотивація дефіциту*. Поки дефіцит має місце, людина шукає способу задоволення базових потреб. Але коли дефіцит подоланий, то здорова людина, за Маслоу, першочергово мотивується власною потребою у розвитку і максимальній актуалізації своїх можливостей. Цей імпульс дії поперх базових потреб дослідник називає “метамотивацією” або “*мотивацією Буття*”. На жаль, людей цілком здорових у сенсі Маслоу відносно мало; відповідно, метапотреби не обов’язково розвиваються, коли задоволені базові потреби. До того ж при мотивації Буття, підкреслює П. Сміт, “поведінка є внутрішньо задовольняючою. Ми “робимо свою справу” не в очікуванні певної реакції з боку інших, а просто тому, що цим виявляємо певний поціновуваний нами аспект самих себе” [26, с. 209].

Розглядаючи відкриту наситність метапотреб, К. Вілсон за аналогією із звиканням до наркотиків вводить поняття “позитивного звикання”, яке збагачує особистість, – до музики, до літератури тощо. З іншого боку, буттєвій мотивації відповідає *орієнтація на буттєві цінності* – істину, красу, добро, справедливість і т. ін. Така орієнтація дозволяє подолати багато традиційних дихотомій. “Якщо ви, – пише Маслоу, – здійснюєте роботу, яку любите, і віддані цінності, яка для вас є вищою, то ви себелюбні, наскільки це можливо, й одночасно безкорисливі та альтруїстичні... Ваші кордони розповсюджуються у цьому сенсі далеко за межі вашої особистої сфери інтересів, з тим щоб охопити весь світ. Якщо несправедливість скоюється проти кого-небудь у Болгарії чи Китаї, вона скоюється і проти вас” [19, с. 194–195]¹⁰.

Повному розкриттю можливостей кожного індивіда певною мірою заважає властиве людині подвійне ставлення до буттєвих цінностей (особливо сильне у невротиків). Прикладами тут можуть бути такі дилеми: любов до краси і незручність у її присутності; захоплення людською добротою і роздратування при зустрічі з нею; пошук досконалості і тенденція до її руйнування. Таке подвійне ставлення має місце відносно прояву буттєвих цінностей не тільки в інших людей, а й у самої особистості

¹⁰ Пор. тезу Фромма, згідно з якою “любов до інших і любов до себе не становлять альтернативи. Навпаки, установка на любов до себе буде виявлена в усіх, хто здатний любити інших” [7, с. 4].

стосовно себе. “Ми, – констатує Маслов, – боїмося нашого найкращого, як і нашого найгіршого, хоча й по-різному” [19, с. 35]. Розуміння цієї базової екзистенційної проблеми покликане допомогти юні і дорослим долучатися до буттєвих цінностей.

Пізнавальним процесам самоактуалізувальних особистостей меншою мірою властиві спотворення через бажання, тривогу, страхи, надії, помилковий оптимізм чи песимізм. Як зауважує Маслов, буттєвим цінностям відповідає буттєве, безоцінне пізнання, котре охоплює радість пізнання вищих цінностей. Такого плану пізнання взаємодіє із звичним, що містить оцінку, планування, ухвалення рішень.

Загалом Маслов розглядає зв'язок буттєвого пізнання із цілісністю особистості, підвищення котрої залежить від взаємоопосередкування зі світом, який вона його сприймає. Більш розвиненим особам стає доступним більш високий сенс.

Таким чином, для САО характерні чітко визначені особливості свідомості. Але при цьому, по-перше, цілісній особистості властива певна єдність свідомого і несвідомого; по-друге, специфіка зачіпає і саму сферу несвідомого. Ми поступово зрозуміли, аргументує своє бачення Маслов, що не можна бути тільки раціональним, науковим, логічним і т. п.; потрібна гармонія свідомого і несвідомого. Недоречно оголошувати несвідому сторону людської природи завчасно хворою. “Так спочатку думав Фрейд, але ми тепер навчаємося іншому” [19, с. 91]. У зв'язку з цим він говорить про “здорове несвідоме, здорові регресії, здорові інстинкти, здорову нераціональність і здорову інтуїцію” [Там само, с. 163]. Водночас він виступає проти антираціоналізму та антиінтелектуалізму, характеризуючи інтелект як могутню інтегруючу силу.

Значну (набагато більшу, ніж в інших людей) роль у житті САО відіграє так званий піковий досвід (peak experience, в іншому перекладі – “межові переживання”¹¹). Маслов характеризує цей досвід як захоплення, екстаз, “океанічне відчуття”, відчуття безмежного горизонту, відкритого погляду.

Піковий досвід за потреби короткий (більшого людина б не витримала). Але саме гостра емоція відкриває дорогу спокійному щастю (так званому плато-досвіду), для якого характерне ясне усвідомлення вищих ціннос-

тей (буттєве пізнання, про яке мовилося вище). Такого екзистенційного рівня досвід, наголошує Маслов, не можна купити, гарантувати чи навіть шукати. Радість повинна бути сюрпризом. Однак можна створити умови, за яких піковий досвід більш вірогідний. Причому досвід цей вільний від яких-небудь догматичних установок відносно того, що є нормальним, “правильним”. В такі моменти, особа забуває про себе і водночас стає вільнішою від впливу інших людей, у неї зникають страхи, зменшуються захисти і гальмування; вона всеціло віддана Буттю і не керується мотивацією дефіциту.

ТРАНСЦЕНДЕНЦІЯ ЯК ВИЩІЙ РІВЕНЬ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ

Піковий досвід і плато-досвід вкрай важливі для так званих трансцендерів (у перекладі Д.О. Леонтєва [3] – “трансцендентів”), яких Маслов відрізняє від “просто здорових самоактуалізаційних осіб”. Він визначає характерні особливості трансцендерів (неодноразово обмовляючись при цьому, що стосовно цілої низки таких особливостей він не має конкретних емпіричних даних й указує їх, керуючись інтуїцією і загальнотеоретичними міркуваннями).

Отже, перерахуємо згадані особливості.

1. Піковий досвід і плато-досвід стають для трансцендерів найважливішими цінностями.

2. Трансцендери легко, природно, навіть не усвідомлюючи цього, говорять на мові Буття, мові поетів, містиків, провидців, глибоко релігійних людей – узагалі тих, хто живе під знаком вічності. Тому вони краще розуміють іносказання, риторичні фігури, парадокси, музику, загалом мистецтво, досягають більшого успіху в невербальному спілкуванні та ін.

3. Вони бачать у всіх речах сакральну сторону, не відмовляючись у той же час розглядати їх на практичному, повсякденному рівні. Вони можуть за покликом власної волі переходити до сакрального, співвіднесеного з вічністю сприйняття всього, що оточує їх.

4. Найважливішими мотивуючими чинниками для них є буттєві цінності – такі, як досконалість, істина, краса, добро, цілісність, подолання дихотомій.

5. Вони якимсь чином упізнають один одного і вже при першій зустрічі майже миттєво досягають взаєморозуміння і близькості, так

¹¹ Тепер я вважаю якнайкращим російським еквівалентом даного терміну “вершинні переживання”. (Прим.2006 р.).

що можуть звертатися між собою не тільки на вербальному, а й на невербальному рівні.

6. Вони більше за інших чуйні до краси.

7. Порівняно із “просто здоровими САО” вони виявляють більш цілісне відношення до світу. Якщо звична людина здатна дійти роздумів про важливість братства людей, або про те, що право вести війну – прояв дурнотяпства чи незрілості, то трансцендери приходять до таких думок набагато більш легко і природно. Навпаки, їм потрібне зусилля, щоб розміркувати “нормально” (фактично – дурним або незрілим чином), хоча вони й здатні на це.

8. У трансцендерів підвищена характерна для САО взагалі тенденція до синергії (гармонійної взаємодії)¹² – як до внутрішньопсихічної, так і до міжособистісної. Вони долають змагальність, ставлення до взаємодії з партнерами за принципом гри з нульовою сумою (тобто уникають ситуацій, коли один виграє, то інший програє).

9. Вони більшою мірою і легше, ніж інші, виходять за межі свого “Я”, долають самототожність.

10. Вони здатні не тільки до любові (що взагалі характерно для САО), а щонайважливіше – до благоговіння, ближче до божественного, до святості у середньовічному сенсі.

11. Трансцендери набагато більше за навколишніх і “просто здорових САО” схильні до відкриттів, новаторства, схильні швидше добре і якісно виконувати ту роботу, яка має бути зроблена. Прозріння трансцендерів дозволяють ясніше побачити буттєві цінності, ідеал, досконалість, те, що могло б бути і чому саме було б слід бути.

12. “У мене є неясне враження, – пише Маслоу, – що трансцендери менш “щасливі”, ніж здорові особистості, котрі йдуть шляхом самоактуалізації. Вони, звісно, можуть переживати більший екстаз, більше захоплення і більше “щастя” (це дуже слабе слово), ніж щасливі і здорові люди. Але в мене іноді виникає думка, що вони такою ж і, можливо, більшою мірою схильні до якогось космічного чи буттєвого смутку з приводу дурості людей, їх дій проти самих себе, їхньої сліпоти, їх жорстокості один до одного, їхньої короткозорості. Це виникає, мабуть, із контрасту між тим, що існує насправді, та ідеальним світом, який

трансцендери можуть бачити так легко й так живо і який сутнісно легко досяжний” [19, с. 288]. Водночас трансцендери оптимістичні у своєму ставленні до достатньо тривалих відрізків життєвого шляху.

13. Із суперечностями, пов’язаними зі своєю елітарністю, своїм переважанням над іншими людьми трансцендери справляються легше, ніж просто здорові САО. Цим вони зобов’язані своїй здатності з більшою легкістю жити одночасно і у звичному (дефіцитарному), і в буттєвому світі.

14. Маслоу припускає наявність у трансцендерів позитивної кореляції (на відміну від більш звичної негативної) між зростанням знання, з одного боку, й утаємниченням та благоговінням – з іншого.

15. Трансцендери менше бояться прославитися диваками, ніж інші САО, і тому більше схильні до творчості, котра іноді, як відомо, має вигляд дивацтва.

16. Краще розуміючи неминучість зла у філософському смислі слова, трансцендери одночасно відчувають великий жаль до його носіїв і більш непохитні у боротьбі з ним.

17. Вони більше за інших схильні вважати себе *носіями таланту, інструментами* надособистого, тимчасовими хранителями більшого інтелекту, вміння, лідерства, ефективності.

18. Вони виявляють також підвищену спроможність до глибокої духовності або релігійності – будь то в теїстичному чи нетеїстичному сенсі. У зв’язку з цим Маслоу помічає (спираючись на широке розуміння релігійності), що деякі атеїсти набагато релігійніші, аніж окремі священики.

19. Просто здорові САО – це сильні індивідуальності, люди, котрі знають, хто вони такі, куди рухаються, чого хочуть, тобто ті, що адекватно й успішно використовують свої можливості, свою справжню (психодуховну) природу. Трансцендери володіють усім цим, але водночас виходять за рамки свого “Я”, самоідентичності й самоактуалізації.

20. Завдяки більш легкому сприйняттю буттєвого світу трансцендери більшою мірою, ніж інші, здатні переживати почуття зачарування подібно дітям, заморожено спостерігаючи падіння крапельок дощу з карниза, рух гусениці, кольори, що переливаються в калюжі та ін.¹³

¹² Докладніше про поняття синергії див. нижче.

¹³ Пор. головну ідею педагогічної теорії Джона Дьюї – “дати можливість дитині стати ефективним дорослим і в той же час зробити дорослих більш схожими на дітей” (цитуємо за викладом Р. Кінга [14, с. 29]).

21. Завдяки прихильності до буттєвого пізнання трансцендери (на відміну від прагматичних “просто здорових САО”) схильні сприймати навколишні явища як більш потаємні, більш досконалі, більшою мірою відповідні тому, що повинно бути. Тому вони обережні у своїх діях, побоюючись порушити те, що добре в існуючому вигляді.

22. Цілісність відчуттів, “постамбівалентність”, властива САО взагалі, особливо характерна для трансцендерів, котрі схильні до внутрішньо безконфліктної любові “від щирого серця” на відміну від більш звичної суміші любові і ненависті.

23. Впродовж століть містики і трансцендери віддавали перевагу простоті й уникали розкоші, привілеїв, величання і власності.

24. Для трансцендерів (за враженнями Маслоу) звичною є екоморфна конституція (за Шелдоном), тоді як інші САО більш схильні бути мезоморфами.

Цікаве спостереження Маслоу полягає в тому, що він знайшов стільки ж трансцендерів серед бізнесменів, менеджерів, педагогів, політиків, як і серед релігійних діячів, поетів, інтелектуалів, музикантів – узагалі тих, серед кого природно їх шукати й справді знаходити.

ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ КОНЦЕПЦІЇ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ

Не обмежуючись пізнанням людини, представники гуманістичної психології приділяють велику увагу застосуванню своїх ідей у різних сферах суспільної практики – у психотерапії, навчанні, професійній консультації, менеджменті та ін. При цьому перевага віддається “допомагальній моделі”: треба допомогти особистості в самоактуалізації, а зовсім не переробляти її. “Якщо ми хочемо, – пише Маслоу, – бути помічниками, консультантами, вчителями, керівниками або психотерапевтами, треба прийняти особистість і допомогти їй зрозуміти, якого саме типу особистістю вона вже є” [19, с. 189]. Потрібно далі допомогти їй бути більш повною мірою тією, якою вона вже є, якнайповніше реалізувати те, що в ній закладено потенційно. Психотерапевт, зокрема, повинен допомогти пацієнту відкрити, чого той хоче сам, що добре для нього, пацієнта, а не для самого психотерапевта.

Ці вимоги, на жаль, дотримуються рідко. Так, наприклад, зауважує Маслоу, багато профконсультантів не мають поняття про можли-

ві цілі людського існування, про те, що потрібно для щастя. Єдине, що враховує такий консультант, – це запит суспільства на авіаційних інженерів або на зубних лікарів. Тим часом очевидно, що треба йти шляхом ідентифікації особистості і встановлення на цьому підґрунті відповідного для неї заняття. Лише коли це зроблено, можна успішно використовувати технологічну освіту.

Вимогу прийняття особистості пацієнта, вихованця, учня обґрунтовує також К. Роджерс, керуючись згадуваною вище “філософією міжособистісних стосунків” і спираючись на поняття конгруентності. Особистість, за концепцією цього вченого, конгруентна, якщо її “Я” (самозвеличення, self) у даний момент актуалізовано. Якщо те, що переживає індивід, відповідає тому, що йому належить пройти, то конгруентність забезпечена і світ сприймається ним правильно. У разі невідповідності спрацьовують механізми психічного захисту, що приводять до спотвореного сприйняття особою світу. Звідси постає важливість функції психотерапевта або педагога, котра полягає у встановленні індивідуалізованої норми (того, що належить прожити конкретній людині), й обов’язковість безумовно позитивного ставлення до наступника.

Свій підхід Роджерс називає: “person-centered approach”, тобто “підхід, центрований на людині (особистості)”. Цей термін охоплює раніше використовувані ним поняття: “недирективне консультування”, “центрована на клієнті терапія”, “центроване на учневі навчання”, “центроване на групі керівництво”. Він вважає доведеним, що вчитель, емпатійно розуміючий учня і смисл шкільного довілля для нього, досягає більшого ефекту, ніж звичайний учитель. Підхід, за якого педагоги поділяться своєю владою і довіряють вихованцям, надаючи їм можливість вибору, веде до більш швидкого та результативного навчання.

Із позицій, близьких до Маслоу і Роджерса, аналізує педагогічні проблеми Р. Строрфен [28]. Якщо ми хочемо, стверджує він, уникнути самообману та інтелектуальної нечесності, то етичне виховання повинне встановлювати атмосферу, імовірно вільнішу від конвенційних обмежень. Взаємна повага і розуміння у групі є тут обов’язковими передумовами. Вчений звертає також увагу на те, що нереалістичні моральні вимоги, що накладаються чи то ззовні, чи то самою особистістю, приводять до невдач, розчарувань й у підсумку

– або до цинізму, або до зумовленого відчуття провини відступу в напрямку самообману та відходу від відповідальності під приводом “слабкої волі”.

Акцент на прийнятті особистості вихованця і забезпеченні сприятливого психологічного клімату не означає зневаги до цінностей, якими має керуватися психотерапевт, консультант чи педагог. Маслоу пише, що виховання¹⁴ “повинне навчати тому, як зростати і в якому напрямку, що добре і що погане, що бажане і що небажане, що вибирати і чого не потрібно вибирати” [19, с. 178–179]. Але при цьому, як істотна складова виховання, важливим є навчання власної ідентичності. Якщо виховання не забезпечує цього, то воно безпорадне.

Узагальненою гуманістичною метою виховання за Маслоу, є самоактуалізація особистості, себто той стан, коли вона стає “повністю людською”, принаймні наскільки це можливо для конкретного індивіда. Подібно цьому, як відзначає К. Вілсон [29], психотерапію слушно розглядати як процес заохочення пацієнта до пошуку придатного самообразу – того, який відповідав би щонайвищому рівню саморуку і здатності до творчості. Вілсон посилається на факти роботи психологів з ув’язненими – злісними злочинцями. Коли в них починають бачити інтелектуальних людей, спроможних змінити своє життя, то в них відкриваються несподівані резерви творчості.

А. Маслоу підкреслює надважливу роль, яку покликане відігравати в досягненні гуманістичних цілей художнє виховання, здійснюване засобами музики, образотворчого мистецтва, танців і ритму. Не слід дивитися на цей освітній сегмент шкільної програми як на прикрасу чи розкіш. Адже досвід художнього виховання здатний слугувати моделлю, з допомогою якої можна б було позбавити решту складників програми від характерних вад – свободи від цінностей, або нейтралітету стосовно них. Відзначаючи, що “цінностям у наших школах сьогодні не учать”, цей талановитий дослідник коментує наведений факт дещо несподіваним чином: “Можливо, це добре при обтяжливому недоліку справжньої філософії і належним чином підготовлених учителів” [19, с. 185]. З тієї ж причини добре, що не здійснюється статеве виховання (за від-

сутності компетентних у цій сфері педагогів).

К. Роджерс висловлює наступні міркування з приводу того, “якою могла б бути освіта в майбутньому, якби ми використовували різноманітні знання, якими володіємо вже сьогодні” [22, с. 202]. Щонайперше має бути створений клімат довір’я, у якому б допитливість, природне прагнення до навчання плекалися і посилювалися, а учні знаходили радість в інтелектуальних відкриттях. Завдяки цьому вони будуть схильні навчатися впродовж усього свого життя. Крім того, учні, викладачі й адміністратори повинні вільно брати участь в ухваленні рішень, що стосуються всіх сторін навчального процесу. Слід розвивати відчуття спільності, завдяки якому деструктивне суперництво поступилося б місцем співпраці, взаємній пошані і взаємодопомозі. До того ж школа має бути місцем, де учні мають нагоду розвивати впевненість у собі, самоповагу і все більше відкривати у самих собі джерело цінностей і можливості творення гідного життя. При цьому Роджерс звертає увагу на наявність ноу-хау для досягнення будь-якої із названих цілей. Неясно інше: “чи здійснимо ми за канонами культури вибір, який дозволить досягнути їх” [22, с. 203].

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ КОНЦЕПЦІЇ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ

Гуманістичне виховання, формування відкритого, неупередженого погляду на світ важливе в соціальному плані. Якщо ми, пише Маслоу, приймаємо як найважливішу мету освіти пробудження і втілення у життя буттєвих цінностей (а це просто-на-просто інший аспект самоактуалізації), то відкривається шлях до нового виду цивілізації. “Рух до психічного здоров’я – це також поступ до духовного світу і до соціальної гармонії” [19, с. 195].

А. Маслоу, на наш погляд, вдало скористався введеним Рут Бенедікт поняттям *синергії*. Високою синергією володіє таке суспільство, у якому соціальні інститути орієнтовані на подолання протилежності себелюбства та альтруїзму. В синергійному, або, як ще його називає цей дослідник, емпсихічному¹⁵ соціумі спрацьовує добродієність, тому всі громадяни

¹⁴ В оригіналі – “education”. У російському перекладі книги Маслоу використано термін “освіта” – див.: Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы. – М., 1999. – С. 175. (Прим. 2006 р.).

¹⁵ Нагадаємо, що грецьке коріння “ев” означає “хороший”.

можуть досягнути високого рівня самозадоволення, не обмежуючи при цьому нічиєї свободи.

Лідерство у синергійному суспільстві відокремлено від привілеїв, експлуатації, глумління, влади над іншими людьми. Долається бюрократизм і дуже жорстка професіоналізація. Хіба класна кімната, запитує Маслоу, – це єдине чи найкраще місце, де можна отримати освіту? Хіба будь-яка мати поступається окремому дитячому психологу? Тільки якщо ми пам'ятатимемо, як легко технолог може стати фахівцем із засобів, котрий забуває про цілі, то зможемо скористатися послугами технологів, не будучи, проте, ними підкорені.

Легко бачити, що синергійне суспільство, описуване Маслоу, дуже нагадує комуністичне, тобто те, яке його уявляв собі Карл Маркс. Однак, принаймні на відміну від марксистів, Маслоу вважає, що таке суспільство повинно постати природно із сучасного. Шлях до цього пролягає через стимулювання становлення самоактуалізованих особистостей та їх соціальну активність.

Класична економічна теорія, переконаний Маслоу, заснована на неадекватній теорії людської мотивації. Ця теорія може бути революційним чином перетворена на основі визнання реальності вершинних людських потреб, охоплюючи й імпульс до самоактуалізації і любов до вищих цінностей. При такому підході говорити про “платню” тільки у термінах грошей – безглуздо. За гроші можна купити можливість на задоволення потреб низьких рівнів. Але коли вони задоволені, люди мотивуються тільки вищими видами винагороди (такими, як гідність, пошана, змога самоактуалізації й отримання завершених цінностей – істини, краси, ефективності, справедливості, досконалості тощо).

Відродно констатувати, що Маслоу розробив *концепцію емпіричного менеджменту*, яка припускає існування вищих потреб в усіх працівників. Ефективність бізнесу і визнання “високих обріїв людської природи” не є несумісними. Навпаки, вищі рівні ефективності можуть бути досягнуті тільки при повному врахуванні потреби в самоактуалізації, потенційно присутній в особистісному світі кожної людини.

Самоактуалізація здійснює істотний вплив також і на політичну свідомість і громадянську поведінку. Треба, – пише Е. Беккер, – виховувати громадянина, котрий сприймає світ з мінімально можливими фрустрацією, спо-

твореннями, узалежненнями. Нехай дитина навчається, діючи, розвиваючи свої сили, сприйняття, можливості, нехай експериментує і перемагає свої фрустрації і проблеми. Тоді вона буде схильна бачити речі і людей такими, які вони є, насправді, а не такими, якими хоче чи, навпаки, боїться сприймати. У цьому разі і своїх лідерів вона сприйматиме адекватно, а не як проєкцію власних надій і страхів. Більше того, всупереч нав'язаній думці, справжня сила – не у здатності панувати і пригнічувати інших, а в умінні зважати на реальність, долати суперечності й парадокси. “Історія щодня вчить нас тому, що природа не поважає спотвореного сприйняття реальності, навіть одностайного” [10, с. 177].

Значну увагу соціальним аспектам і результатам особистісного зростання приділяє Роджерс, дотримуючись при цьому оптимістичних поглядів. Він пише: “Вітри наукових, соціальних, культурних змін дмуть сильно. Вони введуть нас у новий світ, світ завтрашнього дня. Центральне місце в ньому займуть особистості – особистості завтрашнього дня, – яких я описав” [22, с. 356]. І є підстави засвідчити факт, що все більше людей, котрі дотримуються “центрованого на особистості” підходу до життя, приходять у школи, в політичне повсякдення, в організації, а також встановлюють альтернативні стилі життя. Вони керуються в своїй життєдіяльності новими цінностями й утворюють собою зростаючий фермент соціальних змін. “Майже в кожній сфері відбувається тиха революція. Вона обіцяє просунути нас до більш людяного, більш особистісно зорієнтованого світу” [Там само, с. 290].

Водночас Роджерс визнає наявність серйозних перешкод на цьому шляху. Деякі з них, віднесені до сфери ідеології, він позначає з допомогою характерних гасел. Ось вони: “Держава понад усе”, “Традиція понад усе”, “Інтелект понад усе”, “Людину треба формувати”, “Статус-кво – назавжди”, “Наша правда – єдина”. Й насамкінець не менш важливе: у процесі того, як “завтрашні особистості” ставатимуть помітнішими, опір і ворожість з боку носіїв названих стереотипів зростатимуть.

ВИСНОВКИ

1. Як впливає з вищевикладеного, психологами-гуманістами здійснений видатний прорив у двох напрямках: по-перше, в річищі

долучення до сфери наукового знання високих проявів людського духу, що неймовірно важко підлягають раціональному аналізу; по-друге, в руслі задіяння напрацювань психологічної науки до постановки і розв'язання кардинальних проблем, котрі постали перед людством.

2. Не можна не переживати почуттів жалю і сорому, згадуючи про те, яке свого часу було відношення до гуманістичної психології в СРСР: праці її представників не видавалися (якщо не зважати окремих фрагментів), а в рецензіях та оглядах поблажливо фіксувалися варті уваги результати, отримані не дивлячись на "буржуазну обмеженість" психологів-гуманістів, котрі нібито ігнорують соціальні передумови вільного розвитку особистості. Нині всім ясно, хто насправді проявляв обмеженість. У дійсності саме психологам-гуманістам вдалося уникнути крайнощів, коли дуже великі надії в досягненні високого особистісного розвитку покладають чи то на переоблаштування суспільства (що характерно для марксистів), чи то на етичне самовдосконалення (що типове для релігійного світогляду). З позицій гуманістичної психології, гуманізація соціальних інститутів та особистісне зростання – це процеси, котрі взаємно зумовлюють один одного.

3. Стосовно реальних слабкостей гуманістичної психології, то вони багато в чому є продовженням її достоїнств. Тут слід сказати про недостатньо чітке відмежування психології від етики і філософії, емпірично підтверджених знань від інтуїтивних прозрінь; про занадто "рожевий" образ людини, недостатній (на відміну від надмірного у психоаналізі) увазі до суперечностей, дисгармоній, пограничних із патологією станів, характерних, як відомо, для багатьох творчих, у тому числі й видатних, особистостей; про недооцінку (на відміну від підвищеного піклування з боку екзистенціалістів) трагічних аспектів людського буття.

4. Втім, важливий резерв подолання значених слабкостей пов'язаний із принциповою відвертістю гуманістичної психології, із готовністю її провідних представників до творчого освоєння результатів, досягнутих у рамках інших напрямів психологічної науки. Характерний у цьому відношенні наступний вислів Маслоу: "Я фрейдист, і я бігевіорист, і я гуманіст, і я розробляю те, що може бути назване четвертою психологією трансцендування" [19, с. 4].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Анциферова Л.И. Психология самоактуализирующейся личности в работах Абрагама Маслоу // *Вопр. психологии.* – 1973. – № 4. – С. 173–180.
2. Крипнер С, де Каовало Р. Проблема метода в гуманистической психологии // *Психол. журн.* – 1993. – Т 14, № 2. – С. 113–126.
3. Леонтьев Д.А. Развитие идеи самоактуализации в работах А. Маслоу // *Вопросы психологии.* – 1987. – № 3. – С. 150–158.
4. Москвичев С.Г. Проблема мотивации в психологических исследованиях. – К.: Наукова думка, 1975. – 144 с.
5. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
6. Фромм Э. Духовная сущность человека. Способность к добру и злу. Гл. 6. Свобода, детерминизм, альтернативность // *Философские науки.* – 1990. – № 8. – С. 85–95.
7. Фромм Э. Искусство любви (Исследование природы любви). – Вып. 2. – М.: Знание, 1991. – 64 с.
8. Allport, G.W. *Pattern and Growth in Personality.* – New York: Holt, Rinehart & Winston, 1961. – XIV, 593 p.
9. Becker, E. *Beyond Alienation: A Philosophy of Education for the Crisis of Democracy.* – New York: Braziller, 1969. – XIV, 305 p.
10. Becker, E. *The Birth and Death of Meaning: An Interdisciplinary Perspective on the Problem of Man.* – Harmondsworth: Penguin Books, 1972. – 230 p.
11. Blackham, H.J. A definition of humanism // *The Humanist Alternative / Ed. by P. Kurtz.* – L.: Pemberton Books, 1973. – P. 35–37.
12. Goble, F.G. *The Third Force: The Psychology of A. Maslow. A Revolutionary New View of Man.* – New York: Pocket Books, 1972. – XIV, 208 p.
13. Hjelle, L.A. & Ziegler, D.J. *Personality Theories: Basic Assumptions, Research and Applications.* – Auckland etc.: McGraw-Hill, 1981. – XVIII, 494 p.
14. King, R. *The Party of Eros: Radical Social Thought and the Realm of Freedom.* – Chapel Hill: Univ. of North Carolina Press, 1972. – 227 p.
15. Kurtz, P. Humanism and the moral revolution // *The Humanist Alternative / Ed. by P. Kurtz.* – L.: Pemberton Books, 1973. – P. 49–55.
16. Loevinger, J. On the self and predicting behavior // *Personality and the Prediction of Behavior / Ed by R.A. Zucker et al.* – Orlando etc.: Academic Press, 1984. – P. 43–68.
17. Maslow, A.H. *The Psychology of Science. A Reconnassance.* – New York; L.: Harper & Row, 1966. – XX, 168 p.
18. Maslow, A.H. *Toward a Psychology of Being.* – New York etc.: Van Nostrand Reinhold Co., 1968. – XVI, 240 p.
19. Maslow, A.H. *The Farther Reaches of Human Nature.* – New York: Viking Press, 1971. – XI, 423 p.
20. Oatley, K. The self with others: the person and the interpersonal context in the approaches of C R. Rogers and R. D. Laing // *Personality: Theory, Measurement and Research / Ed. by F. Fransella.* – L.: Methuen, 1981. – P. 191–207.

21. *Randall, J.H.* What is the temper of humanism // *The Humanist Alternative* / Ed. by P. Kurtz. – L.: Pemberton Books, 1973. – P. 58–61.
22. *Rogers, C.R.* *A Way of Being*. – Boston: Houghton Mifflin, 1980. – X, 395 p.
23. *Rogers, C.R.* *On Personal Power*. – L.: Constable, 1985. – XIII, 305 p.
24. *Schultz, D.P.* *Growth Psychology: Models of the Healthy Personality*. – New York etc.: Van Nostrand Reinhold Co., 1977. – VII, 151 p.
25. *Skinner, B.F.* *Beyond Freedom and Dignity*. – New York: Knopf, 1971. – 215 p.
26. *Smith, P.B.* *Research into humanistic personality theories* // *Personality: Theory, Measurement and Research* / Ed. by F. Fransella. – L.: Methuen, 1981. – P. 208–221.
27. *Staub, E.* *The nature and study of human personality* // *Personality: Basic Aspects and Current Research* / Ed. by E. Staub. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1980. – P. 1–84.
28. *Straughan, R.* *Judgement and action in moral education* // *Philosophical Issues in Moral Education and Development*. – Philadelphia: Open University Press, 1988. – P. 6–16.
29. *Wilson, C.* *New Pathways in Psychology: Maslow and Post-Freudian Revolution*. – L.: Gollanz., 1972. – 288 p.

СПИСОК ДОДАТКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Грининг Г.* История и задачи гуманистической психологии // *Вопросы психологии*. – 1988. – № 4. – С. 161–166.
- Гуманістична психологія: Антологія: [навч. пос.] у 3-х т. / упоряд. і наук. ред. Роман Трач (США) і Георгій Балл (Україна). – К.: Унів. вид-во Пульсари, 2001. – Том 1: Гуманістичні підходи у західній психології ХХ ст. – 252 с.
- Гуманістична психологія: Антологія: [навч. пос.] у 3-х т. / упоряд. і наук. ред. Роман Трач (США) і Георгій Балл (Україна). – К.: Унів. вид-во Пульсари, 2001. – Том 2: Психологія і духовність: (світоглядні аспекти гуманістично зорієнтованих напрямів у сучасній західній психології). – 2005. – 279 с.
- Фурман А.В.* *Идея і зміст професійного методологування: [монографія] / Анатолій Васильович Фурман*. – Тернопіль: ТНЕУ, 2016. – 378 с.
- Маслоу А.* *Самоактуалізація личности и образование*. – К.: Донецк: Ин-т психологии АПН Украины, 1994. – 52 с.
- Орлов А.Б.* *Перспективы гуманизации обучения* // *Вопросы психологии*. – 1988. – № 6. – С. 142–146.
- Орлов А.Б., Хазанова М.А.* *Феномены эмпатии и конгруэнтности* // *Вопросы психологии*. – 1993. – № 4. – С. 68–73.
- Роджерс К.Р.* *Взгляд на психотерапию. Становление человека*. – М.: Универс, 1994. – 480 с.
- Роджерс Н.* *Путь к целостности: человеко-центрированная терапия на основе экспрессивных искусств* // *Вопросы психологии*. – 1995. – № 1. – С. 132–139.
- Родыгин Е.Р., Шерстюк А.Я.* *Гуманистическая психология: теория и способы практического использования*. – К.: Ин-т психологии АПН Украины, 1994. – 50 с.
- Фромм Э.* *Иметь или быть?* – М.: Прогресс, 1986. – 238 с.
- Фромм Э.* *Психоанализ и этика*. – М.: Республика, 1993. – 415 с.
- Шостром Э.* *Анти-Карнеги, или Человек-манипулятор*. – М.: Дубль-В, 1994. – 128 с.
- Humanistic Psychology: New Frontiers* / Ed. by D.D. Nevill. – New York: Gardner Press, 1977. – XII, 230 p.
- Rogers, C.R.* *Freedom to Learn for the 80's*. – Columbus etc.: Charles E. Merrill, 1983. – VIII, 312 p.
- Shaffer, J. B. P.* *Humanistic Psychology*. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1978. – X, 198 p.

REFERENCES

1. Ancifjerova L.I. *Psihologija samoaktualizirujuschjejsja lichnosti v rabotah Abragama Maslow* // *Vopr. psihologii*. – 1973. – № 4. – S. 173–180 [In Russian].
2. Kripnjer S, dje Kaovalo R. *Probljema mjetoda v gumanistichjeskoj psihologii* // *Psihol. zhurn.* – 1993. – T. 14, № 2. – S. 113–126 [In Russian].
3. Ljeont'jev D.A. *Razvitije idjei samoaktualizacii v rabotah A. Maslow* // *Voprosy psihologii*. – 1987. – № 3. – S. 150–158 [In Russian].
4. Mosquichjev S.G. *Probljema motivacii v psihologichjeskih issledovanijah*. – K.: Naukova dumka, 1975. – 144 s. [In Russian].
5. Frankl V. *Chjelovjek v poiskah smysla*. – M.: Progress, 1990. – 368 s. [In Russian].
6. Fromm E. *Duhovnajaja suschnost' chjelovjeka. Sposobnost' k dobru i zlu. Gl. 6. Svoboda, djetjermimizm, al'tjernativnost' // Filosofskije nauki*. – 1990. – № 8. – S. 85–95 [In Russian].
7. Fromm E. *Iskusstvo ljubvi (Issledovanije prirody ljubvi)*. – Vyp. 2. – M.: Znaniye, 1991. – 64 s. [In Russian].
8. Allport, G.W. *Pattern and Growth in Personality*. – New York: Holt, Rinehart & Winston, 1961. – XIV, 593 p. [In English].
9. Becker, E. *Beyond Alienation: A Philosophy of Education for the Crisis of Democracy*. – New York: Braziller, 1969. – XIV, 305 p. [In English].
10. Becker, E. *The Birth and Death of Meaning: An Interdisciplinary Perspective on the Problem of Man*. – Harmondsworth: Penguin Books, 1972. – 230 p. [In English].
11. Blackham, H.J. *A definition of humanism* // *The Humanist Alternative* / Ed. by P. Kurtz/ – L.: Pemberton Books, 1973. – P. 35–37 [In English].
12. Goble, F.G. *The Third Force: The Psychology of A. Maslow. A Revolutionary New View of Man*. – New York: Pocket Books, 1972. – XIV, 208 p. [In English].
13. Hjelle, L.A. & Ziegler, D.J. *Personality Theories: Basic Assumptions, Research and Applications*. – Auckland etc.: McGraw-Hill, 1981. – XVIII, 494 p. [In English].
14. King, R. *The Party of Eros: Radical Social Thought and the Realm of Freedom*. – Chapel Hill: Univ. of North Carolina Press, 1972. – 227 p. [In English].
15. Kurtz, P. *Humanism and the moral revolution* // *The Humanist Alternative* / Ed. by P. Kurtz. – L.: Pemberton Books, 1973. – P. 49–55 [In English].
16. Loevinger, J. *On the self and predicting behavior* // *Personality and the Prediction of Behavior* / Ed by R.A.

Zucker et al. – Orlando etc.: Academic Press, 1984. – P. 43–68 [In English].

17. Maslow, A.H. The Psychology of Science. A Reconnaissance. – New York; L.: Harper & Row, 1966. – XX, 168 p. [In English].

18. Maslow, A.H. Toward a Psychology of Being. – New York etc.: Van Nostrand Reinhold Co., 1968. – XVI, 240 p. [In English].

19. Maslow, A.H. The Farther Reaches of Human Nature. – New York: Viking Press, 1971. – XI, 423 p. [In English].

20. Oatley, K. The self with others: the person and the interpersonal context in the approaches of C R. Rogers and R. D. Laing // Personality: Theory, Measurement and Research / Ed. by F. Fransella. – L.: Methuen, 1981. – P. 191–207 [In English].

21. Randall, J.H. What is the temper of humanism // The Humanist Alternative / Ed. by P. Kurtz. – L.: Pemberton Books, 1973. – P. 58–61 [In English].

22. Rogers, C.R. A Way of Being. – Boston: Houghton Mifflin, 1980. – X, 395 p. [In English].

23. Rogers, C.R. On Personal Power. – L.: Constable, 1985. – XIII, 305 p. [In English].

24. Schultz, D.P. Growth Psychology: Models of the Healthy Personality. – New York etc.: Van Nostrand Reinhold Co., 1977. – VII, 151 p. [In English].

25. Skinner, B.F. Beyond Freedom and Dignity. – New York: Knopf, 1971. – 215 p. [In English].

26. Smith, P.B. Research into humanistic personality theories // Personality: Theory, Measurement and Research / Ed. by F. Fransella. – L.: Methuen, 1981. – P. 208–221 [In English].

27. Staub, E. The nature and study of human personality // Personality: Basic Aspects and Current Research / Ed. by E. Staub. – Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1980. – P. 1–84 [In English].

28. Straughan, R. Judgement and action in moral education // Philosophical Issues in Moral Education and Development. – Philadelphia: Open University Press, 1988. – P. 6–16 [In English].

29. Wilson, C. New Pathways in Psychology: Maslow and Post-Freudian Revolution. – L.: Gollanz., 1972. – 288 p. [In English].

АНОТАЦІЯ

Балл Георгій Олексійович.

Концепція самоактуалізації особистості в гуманістичній психології.

Вдослідженні на основі рефлексивного аналізу праць А. Маслоу, К. Роджерса, Г. Олпорта, В. Франкла, Е. Фромма, Д. Шульца та інших представників гуманістичної психології розкривається зміст і значення-сміслові інваріанти найважливішого для неї уявлення-поняття *особистості, котра самоактуалізується*. Примітною особливістю висвітлюваної концепції є те, що смислопонятійні горизонти цього уявлення виявляють, утверджують та уконкретнюють оптимістичний погляд на людську природу, збагачуючи світ сучасної психології двома вимірами існування: а) системою наукових знань про резерви і можливості

високих проявів людського духу та особистісного зростання і б) широким задіянням напрацьованих психологічної науки до постановки і розв'язання доленосних для збереження й сталого розвитку людства проблем, у тому числі для запобігання, підтримки й відновлення психічного здоров'я громадян. Описуються зовнішні умови і внутрішні чинники та психологічні механізми самоактуалізації, характеризуються риси-якості душевно здорової особистості, обґрунтовується трансценденція як вищий рівень розвиткового функціонування самоактуалізації, а також обговорюються філософські, соціальні і педагогічні аспекти, переваги та обмеження, реальні здобутки і перспективи вдосконалення даної концепції.

Ключові слова: гуманістична психологія, особистість, самоактуалізація, психічне здоров'я, особистісне зростання, риси-якості особистості, повнофункціональна особистість, психологічний клімат, психологічні механізми самоактуалізації, мотивація дефіциту, буттєві цінності, трансценденція, піковий досвід, синергія, прийняття особистості, емпіричний менеджмент.

АННОТАЦИЯ

Балл Георгий Алексеевич.

Концепция самоактуализации личности в гуманистической психологии.

В исследовании на основе рефлексивного анализа трудов А. Маслоу, К. Роджерса, Г. Олпорта, В. Франкла, Е. Фромма, Д. Шульца и других представителей гуманистической психологии раскрывается содержание и существенные смысловые инварианты самого важного для нее представления-понятия *самоактуализирующейся личности*. Примечательной особенностью освещаемой концепции является то, что смыслопонятийные горизонты этого представления выявляют, утверждают и укореняют оптимистический взгляд на человеческую природу, обогащая мир современной психологии двумя измерениями существования: а) системой научных знаний о резервах и возможностях высоких проявлений человеческого духа и личностного роста и б) широким задействованием разработок психологической науки в постановке и решении судьбоносного для сохранения и устойчивого развития человечества проблем, в том числе для предотвращения, поддержки и возобновления психического здоровья граждан. Описываются внешние условия и внутренние факторы и психологические механизмы самоактуализации, характеризуются черты-качества душевно здоровой личности, обосновывается трансценденция как высший уровень развивающегося функционирования самоактуализации, а также обсуждаются философские, социальные и педагогические аспекты, преимущества и ограничения, реальные достижения и перспективы совершенствования данной концепции.

Ключевые слова: гуманистическая психология, личность, самоактуализация, психическое здоровье, личностный рост, черты-качества личности, полнофункциональная личность, психологический климат, психологические механизмы самоактуализации, мотивы

вація дефіцита, бытийные ценности, трансценденция, пиковый опыт, синергия, принятие личности, эвпсихический менеджмент.

ANNOTATION

Ball Heorhiy.

Concept of self-actualization of personality in humanistic psychology.

In the research, based on the reflexive analysis of the works of A. Maslov, K. Rogers, G. Olport, V. Frankl, E. Fromm, D. Schultz and other representatives of humanistic psychology, the content and semantic-meaning invariants of the most important for it idea-concept of personality who is self-actualizing is revealed. A notable feature of the highlighted concept is that meaning-conceptual horizons of this idea reveal, affirm and specify an optimistic view on human nature, enriching the world of modern psychology with two dimensions of existence: a) a system of scientific knowledge about the reserves and possibilities of high manifestations of the human spirit and personal growth and b) wide involvement of works of psychological science to the formulation and solution fateful preservation and sustainable development of humanity problems, including prevention, support and restoration of mental health of

citizens. The external conditions and internal factors and psychological mechanisms of self-actualization are described, features-qualities of a mentally healthy personality are characterized, transcendence as a higher level of developmental functioning of self-actualization is substantiated, and also philosophical, social and pedagogical aspects, advantages and limitations, real achievements and prospects of perfection of given concept are discussed.

Key words: *humanistic psychology, personality, self-actualization, mental health, personal growth, features-qualities of personality, full-function personality, psychological climate, psychological mechanisms of self-actualization, deficit motivation, existential values, transcendence, peak experience, synergy, personality acceptance, eupsychic management.*

Друкується за виданням:

Балл Г.А. Психология в раціогуманістической перспективе: Избранные работы. — К.: Изд-во Основа, 2006. — С. 324–350.

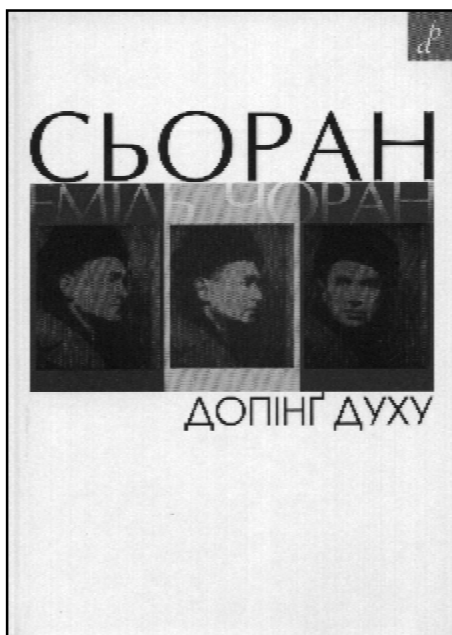
Надійшла до редакції 14.04.2017.

Підписана до друку 10.05.2017.

Бібліографічний опис для цитування:

Балл Г. Концепція самоактуалізації особистості в гуманістичній психології / Георгій Балл // Психологія і суспільство. — 2017. — №2. — С. 16–32.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ



Сьоран (Еміль Чоран).
Допінг духу: есеї / Сьоран (Еміль Чоран). — К.: Грані-Т, 2011. — 184 с.

Пропонована книга – перше видання українською вибраних творів знакового французького есеїста румунського походження Сьорана (Еміля Чорана), яке претендує на увагу не лише фахівців, а й, передусім, широко читацького загалу. Блискучий та емоційний стиліст, проникливий і контраверсійний філософ – він любив аналізувати парадокси і почасти навіть сам сприяв до їх створення.

Досвід Сьорана – це досвід критики здатності засліплюватися. Саме на цьому ґрунтується “радикальний скептицизм”, завдяки якому автора вважають одним із найоригінальніших європейських мислителів ХХ століття.

ГУМАНІСТИЧНА ТЕЧІЯ У ПСИХОЛОГІЇ¹

Роман ТРАЧ

УДК 159.9.019

Roman Tratch HUMANISTIC FLOW IN PSYCHOLOGY

В сучасній західній психології, на мою думку, слушно розрізнити *три головні течії*. Як у течіях в океані, між ними немає виразних кордонів, однак вони все ж різні. Одна течія ідентифікується такими словами, як “лабораторія”, “експеримент”, “вимірювання”, “поведінка”, “статистичні дані”, “бігевіоризм”, “когнітивна психологія”, “нейропсихологія”. Другій течії відповідають терміни “психоаналіз”, “несвідоме”, “сублімація”, “Я”, “над-Я”, “воно”, “витіснення”, “фрейдизм”, “динамічна психологія”. Третя течія визначається такими поняттями, як “самоактуалізація”, “автентичність”, “екзистенційний вакуум”, “особиста автономія”, “гуманістична психологія”, “шукання сенсу”, “критична психологія”. Остання психологічна течія виникла як реакція когорти видатних психологів у Європі та в Америці на неадекватний образ людини, неявно присутній у двох перших течіях. Власне тому її й називають “третьою силою” у західній психології.

1

Першу течію можна умовно назвати *природничо-науковою психологією*. Вона постала в ХІХ столітті у лабораторіях німецьких фізіологів, таких як Е.Г. Вебер, Г.Т. Фехнер, Й. Мюллер, Г. фон Гельмгольц й остаточно сформувалася як окрема наука під час заснування німецьким філософом і психологом Вільгельмом Вундтом (1832–1920) першої у світі психологічної лабораторії при Ляйпцігському університеті в 1879 р. Знаменним є те, що головний твір Вундта мав назву “Основи фізіологічної психології” (Wundt W., Grundzüge der physiologischen Psychologie, 1873). Відокремившись від філософії, частиною якої вона

була до того часу, нова психологія творилася за зразком надзвичайно успішних у ХІХ столітті природничих наук і пристосовувала властивий їм загальний методичний підхід до вивчення предмета своїх студій – *психічних процесів людини*.

На початку ХХ століття досліди французів А. Біне (1857–1911) і Т. Сімона (1873–1961) показали, що навіть розумові здібності людини можна виміряти за допомогою відповідних тестів (так званих “тестів інтелекту”), а, як відомо, математичне вимірювання є одним з основних підходів у природничих науках. Винахід Біне й Сімона став початком бурхливого розвитку психологічних тестів, що сприяв зміцненню природничо-наукової течії у західній психології.

Втім скептицизм і критика цього підходу до вивчення психічних процесів людини з’явилися вже під кінець ХІХ ст. Німецький філософ Вільгельм Дільтай (1833–1911) у своїй праці “Думки про описову й диференціальну психологію” (1894; останнє видання – *Dilthey*, 1931) розкритикував природничо-науковий підхід тогочасних психологів, що намагався ідентифікувати елементарні одиниці душевного життя (подібно до хіміків, котрі здійснювали пошук атомів, щоб потім вивчити, як вони з’єднуються в молекули).

За Дільтаєм, існує значна відмінність у вивченні явищ природничого світу і явищ людського душевного життя. Перші вимагають наукового *пояснення* (наприклад, чому залізна штаба стає довшою під впливом полум’я), зате другі, такі як душевне життя і світ людини та його культурні надбання, вимагають зовсім іншого наукового підходу, що його Дільтай пов’язує із поняттям “*розуміння*”. Хоча деякі

¹ Написано у 2001 р. Використано у вступній статті до першого тому антології “Гуманістична психологія” / за ред. Р. Трача і Г. Балла (К.: Пульсари, 2001). – Ред.

аспекти людського душевного життя можна студіювати природничо-науковими методами, однак центральні й найбільш важливі аспекти названого життя треба прагнути розуміти інтуїтивно та досліджувати й описувати феноменологічно (у сенсі Е. Гусерля). Тому таку психологію Дільтай назвав “описовою психологією”.

На відміну від природничо-наукової психології Вундта, психологія, започаткована Дільтаєм, отримала назву “*geisteswissenschaftliche Psychologie*” (що можна перекласти як “гуманітарна психологія”). Пізніше таку психологію називали також феноменологічною та екзистенційною, а її визначними представниками у першій половині ХХ століття стали: голландці – психолог Ф.Й. Бойтендайк (1887–1974) і психіатр Ван Ден Берг (нар. 1914 р.), швейцарські психіатри М. Босс (1903–1990) і Л. Бінсвангер (1881–1966), французький психіатр Е. Мінковскі (1885–1972) та німці – філософ і психіатр Карл Ясперс (1883–1969), психіатр Е. Штраус (1891–1975), котрий емігрував до США, та психологи Едвард Шпрангер (1882–1963) і Філіп Лерш (1898–1972). Останній у своїй книзі “Побудова особи”, що мала 11 щоразу доповнених видань (останнє – *Lersch, 1970*²), зумів випрацювати неперевершений досі синтез знання про душевне життя людини.

2

У період між двома світовими війнами природничо-наукова психологія, яку називали також *експериментальною психологією*, та гуманітарна психологія мирно співіснували у західноєвропейських країнах. Ситуація почала змінюватись у 1950-і роки під зростаючим впливом американської психології на розвиток психологічної думки в усьому світі. Сталося це не так завдяки кращому науковому інструментарію американців, як завдяки тому факту, що кожного року у США та інших англомовних країнах з’являється більше книг і виходить більше журналів, ніж у решті країн світу разом взятих. Зі свого боку, цей факт зумовлений, окрім іншого, тим, що у США, на додаток до академічної психології, активно розвинулась практична психологічна професія.

У США, за винятком Вільяма Джеймса (1842–1910), академічна психологія від самого початку пішла природничо-науковим шляхом. Експериментальні дослідження умовних реф-

лексів І.П. Павловим (1849–1936) мали вплив на засновника бігевіоризму Дж. Б. Вотсона (1878–1958), за теорією якого предметом вивчення у психології повинна бути *поведінка* людей і тварин, а не психіка чи душевне життя, які неможливо об’єктивно (тобто ззовні) спостерігати. Звідси, власне, й пішла назва *бігевіоризм* (від англ. behavior – поведінка).

Інтроспективна психологія Вундта базувалася на самоспостереженні *суб’єктивних* переживань і тому вона, за Вотсоном, не відповідала вимогам науки, яка повинна базуватися на *об’єктивних*, загальнодоступних спостереженнях і вимірюваннях, що можуть бути повторені та перевірені іншими зацікавленими науковцями. Це твердження є, зокрема, очевидним, на думку Вотсона, коли йдеться про вивчення поведінки тварин. Вбачаючи у homo sapiens усього лише останню ланку в розвитку (згідно з теорією еволюції) тваринних організмів, американські психологи залюбки почали експериментувати над тваринами (білими щурами, голубами, мавпами): мовляв, давайте, вивчимо спершу поведінку організмів, простіших від людини, а тоді візьмемось і до людей. Формула *S – P*, тобто *стимул* (фізичний) – *реакція* (поведінка, теж фізична), стала парадигмою лабораторних дослідів.

Бігевіористи були переконані, що будь-яка поведінка, людська і тваринна, є результатом *научіння* (набуття) реакцій на стимули, які впливають на організм від народження до смерті. Немає нічого природженого у поведінці людини, вона – результат нескінченних не-систематичних стимулів довкілля. І тому в американській психології першої половини ХХ століття домінують різні *теорії научіння* (learning theories), що характеризують надбання тваринами й людьми поведінкових реакцій на фізичні та соціальні стимули довкілля.

Важливу роль в американській психології відіграє *тестування*, яке дозволяє виміряти не тільки здатності, а також і риси характеру особистості. Психометрія стала важливою частиною природничо-наукової психології. Сучасним центром психометрії є Інститут Бюрос при Університеті Небраска у США, що періодично публікує інформацію про нові та вже існуючі психологічні тести. За останнім обліком їх є вже понад 2000 (*Impara & Plake, 1998; Plake & Impara, 1999*).

Серед американських психологів став неписаним законом своєрідний імператив відносно

² Див. список літератури наприкінці статті.

дослідів у психології, згідно з яким “if it cannot be counted, it does not count”, що у вільному перекладі означає, “не варто займатись тим, чого не можна якимось чином виміряти”. Отож квантифікація і природничо-науковий спосіб мислення перемогли. Одним із наслідків такого мислення стало те, що психологія розвивалась методоцентричним шляхом, тобто досліджувались її різні ділянки не відповідно до їхньої нагальності з огляду на актуальні проблеми, а згідно з існуючими напрацьованими методами дослідження в даній сфері.

До загального поширення природничо-наукового напрямку в англо-американській психології спричинилася ще й особливість англійської мови, де у щоденному вжитку слово “наука” (“science”), без додаткового окреслення, означає “природнича наука”.

Хоча не всі американські психологи того періоду були згодні з бігевіористичними теоріями, більшість із них вважала, що всі людські проблеми можна і треба досліджувати природничо-науковими методами та що експериментальна психологія є прототипом наукової психології. Тому таку психологію слушно назвати *сциєнтистською*. Хоч вона і принесла деякі цікаві та корисні факти, багато експериментів і досліджень були незначними й тривіальними, тому і продукувалося чимало псевдонауки. Популярний американський часопис “Рідерс Дайджест” у 1960-х роках надрукував таке визначення: “Психологія – це наука, яка пояснює нам складною термінологією загальновідомі речі”.

3

Та на той самий час бігевіоризм починає втрачати підґрунтя на Заході, а на його місце в теорії і практиці приходять, у межах природничо-наукової течії, так звана *когнітивна психологія*. Прихильники називають її “ новою наукою про психіку людини” і визначають її головну місію – проведення *наукового аналізу психічних процесів і структур*, потрібного для розуміння поведінки. Таким чином, психіка, яку бігевіоризм викреслив із психологічної науки, тріумфально повернулася на поле психологічних теорій та досліджень. Сталося це під впливом збігу обставин у різних сегментах психологічної діяльності. Йдеться передусім:

про вивчення психоневрологами поведінки та розумових здібностей осіб (зокрема, ветеранів Другої світової війни), котрі зазнали мозкових травм, та осіб, які перенесли хвороби головного мозку;

про розвиток комп’ютерної науки в напрямку моделювання людського інтелекту як апарату обробки інформації (information processing).

Згідно з останнім підходом, інформація надходить до нас через наші сенсорні органи, інтелект її сприймає, обробляє й кладе у пам’ять, щоб у відповідний час та за відповідних обставин перенести її на терени мовлення і поведінки. Так комп’ютер став моделлю людського інтелекту. Проте у її межах людська психіка досліджується майже виключно з погляду її пізнавальних та орієнтаційних здатностей – відчуттів, сприймання, мислення, уяви, пам’яті.

Зіставляючи результати комп’ютерного моделювання з дослідженнями клінічних нейропсихологів, а також із даними лабораторних експериментів, когнітивні психологи намагаються створити теорії функціонування мозку і психіки. Втім, читаючи їхні праці, неможливо не зауважити, що слова “мозок” і “психіка” (“mind”) часто вживаються як взаємозамінні поняття і що для них вивчення мозкових функцій постає, бодай неявно, одним з найкращих засобів пізнання людської психіки.

Ще два критичні зауваження. По-перше, когнітивна психологія (від лат. cogitare – мислити, думати), вивчаючи людські пізнавальні функції, майже винятково зосереджується на ролі *зорових* відчуттів і лише частково – слухових, не звертаючи уваги (поки що?) на всі інші відчуття – нюхові, смакові, тактильні, температурні, больові, органічні, статичні та кінестетичні. Такий підхід аж ніяк не дає реалістичного образу світу, в котрому існує і діє конкретна людина. Когнітивна психологія створює образ аудіовізуальної людини-робота, що має очі та вуха і вміє “мислити” чи, точніше, мовою когнітивних науковців, “переробляти інформацію”. Немає тут мови про *рушії душевного життя* людини: “інстинкти”, устремління, потяги, прагнення, бажання, про пов’язані з ними *настрої, емоції і почуття*. Немає тут місця і на те, що філософи та інші гуманітарії називають “серцем людини”; усе багатство та складність людського душевного життя, котре знаємо із власного досвіду та з досвіду мистецтва, художньої літератури, історії людства та з різних гуманітарних наук, – тут відсутнє.

По-друге, навіть саме мислення людини когнітивна психологія вивчає однобічно. Бо ж людське мислення має дві функції: раціонально-технічну та ідейно-інтуїтивну. Природничо-

науковий спосіб думання, що домінує в сучасній когнітивній психології, – це яскравий прояв *раціонально-технічної* функції розмірковування, тому найкраще налаштований на її дослідження. Люди, разом із природою, розглядаються при цьому як об'єкти наукового дослідження, метою якого є, за висловом французького філософа-позитивіста Огюста Конта (1798–1857), “savoir, pour prévoir, pour gouverner”, – “знати, для того щоб передбачувати та управляти”. Втіленням цього мислення буде всіляка технологія, що постає засобом контролю над природою і людьми, аж до технології терору, якою послуговувалися сталінський і гітлерівський режими.

Ідейно-інтуїтивне мислення має на меті зовсім інші цінності, які їх американський психолог Абрагам Маслоу (1908–1970) називав *буттєвими*. На першому плані перебуває те, що осенсовує людське життя і відповідає на питання “Для чого я живу?” В цьому способі мислення ми не прагнемо контролювати природу чи суспільство, радше приймаємо факт, що світ є і що в ньому існують люди, й далі намагаємось збагнути суть добра, краси і правди. Можна сказати ще й по-іншому, що буттєві цінності – суто *трансперсональні*, що вони знаходять вияв у любові, доброзичливості, у продуктивній і творчій праці для добра суспільства. Продуктами ідейно-інтуїтивного мислення в історії людства постають також мистецтво та філософські й релігійні пошукування.

4

Але повернімося до “течій” у сучасній західній психології. Другою течією, значно меншою за природничо-наукову, є *психоаналіз* Зигмунда Фрейда і його наступників. Психоаналіз як форма психотерапії розвивався у США досить повільно. Представники психіатричної професії, намагаючись тримати будь-яку психотерапію у своєму професійному колі, запровадили важкі вимоги щодо кваліфікації тих, хто хотів стати психоаналітиком. А саме кандидат спершу має бути практикуючим психіатром або практикуючим клінічним психологом, і тільки це дає йому право поступати на студії до одного із психоаналітичних інститутів, яких існує всього декілька. Там кандидат, окрім теоретичних дисциплін, повинен також успішно пройти особистий “навчальний аналіз” в одного із своїх викладачів, щоб позбутися своїх власних комплексів і відчуття та зрозуміти “на власній шкурі” переживання па-

цієнта під час психоаналізу. Ця процедура – довготривала, оскільки класична психоаналітична терапія триває від двох до п'яти років, з одногодинними сесіями п'ять разів на тиждень. У результаті в Америці існує мало психоаналітиків і лікування в них вельми недешево.

Психоаналітики традиційно гуртуються у своїх незалежних організаціях, публікують свої незалежні журнали і книги, де користуються своєю власною термінологією, яка не має майже нічого спільного із термінологією природничо-наукової психології. Окремі психоаналітики видавали популярну літературу для рядового читача і, таким чином, теорії психоаналізу проникали у західноєвропейську та американську культури. Ці теорії вражали, як шокувала колись теорія Коперника, доводячи, що наша планета Земля не становить центр Всесвіту, і як пізніше шокувала теорія Дарвіна, доводячи людське споріднення з іншими тваринами. Теорії Фрейда доводили, що людина – зовсім не раціональна істота, яка керує своїм життям як капітан кораблем, що під тонким цивілізаційним нашаруванням людського інтелекту є великий підвал несвідомого та підсвідомого душевного життя, де правлять інстинкти сексуальності й агресивності. На що саме люди здатні яскраво показав у ХХ столітті досвід двох світових воєн.

Тут не місце для докладного опису та критики класичного фрейдівського психоаналізу, що охоплює теорію особистості і теорію психотерапії. Вистачить сказати, що вони виявились незадовільними для багатьох психологів та психіатрів, тому стимулювали їх до творення інших численних теорій особистості та до розвитку різноманітних видів психотерапії.

5

Третя течія в сучасній західній психології – це *гуманістична психологія*. Вона виникла як реакція на дві попередні – природничо-наукову психологію та психоаналіз; не заперечує фактів, доведених у двох перших течіях, однак вважає незадовільним утілений у них образ людини.

Як ми вже згадували, Вільгельм Дільтай у своїй критиці дав поштовх до розвитку нової психологічної течії в західній Європі, що її позначали по-різному: “*geisteswissenschaftliche Psychologie*”, феноменологічною та екзистенційною. Ми вище назвали також когорту європейських психологів і психіатрів, представників цієї течії в першій половині ХХ століття.

На той час у США домінував природничо-науковий підхід у психології та психіатрії, і лише частково – психоаналітичний. Розвиток політичних подій у Європі, що в результаті довів до Другої світової війни, не сприяв взаєморозумінню між науковцями по різні боки Атлантичного океану. І хоча деякі американські психологи, як ось Гордон Олпорт (1897–1967), мали певну інформацію про вищевказані напрями європейської психології, в основному американська гуманістична психологія зародилася на власному ґрунті.

Між двома світовими війнами кількість практичних психологів у США щоразу зростала. Багато з них працювали у різних медичних клініках, де отримали назву *клінічних психологів*. Спочатку їхня праця полягала у діагностиці пацієнтів за допомогою тестування. Але згодом вони почали домагатися права на практикування психотерапії, яку в той час психіатри вважали своєю ексклюзивною територією. Цю боротьбу клінічні психологи виграли, і сьогодні психотерапією у США займаються не тільки психологи, а й соціальні працівники та низка інших фахових консультантів.

У своїй роботі практичні психологи отримували незначну допомогу від експериментальних академічних психологів. Тому більшість з них використовували у своїй праці підходи різних психоаналітичних і неопсихоаналітичних теоретиків. Однак із появою книги Карла Роджерса (1902–1987) “Консультавання і психотерапія” (Rogers, 1942) вийшов на сцену *гуманістичний підхід до психотерапії*. Ця книжка і його наступні публікації мали величезний вплив на подальший розвиток психологічного консультування у США та в інших країнах західного світу. Роджерс був практичним психологом протягом багатьох років і продовжував займатися психотерапією і тоді, коли очолив кафедри психології у кількох престижних університетах. Мабуть, чи не найвизначнішою рисою його психотерапії є демократичне, повне поваги ставлення до людини, котра приходиться до нього на консультацію. Цю людину він назвав *клієнтом*, замість того щоб вживати у психотерапевтичній роботі медичний термін *пацієнт*. Лікар приймає пацієнта на консультацію, обстежує його, ставить діагноз і приписує курс лікування, якого той повинен безумовно дотримуватись, якщо бажає залишатись під його опікою. Роджерс не згодний з медичною моделлю психологічної консультації. Він вважає, що

клієнт має потенціал, щоб самому активно братися до розв’язання своїх проблем. Суть психологічної консультації у цьому разі полягає у створенні відповідної психологічної атмосфери, що поступово стимулює клієнта до продуктивної самоактивності. Мета консультації – допомогти клієнтові стати автономною особою, незалежною від ментора, особою, котра зможе адекватно функціонувати в суспільстві згідно зі своїми потребами, які усвідомлює у процесі психотерапії. Для Роджерса терміни “психотерапія” і “психологічна консультація” є синонімами.

Свій “недирективний” (або, як він пізніше назвав його, “особистісно центрований”) підхід Роджерс згодом поширив на теорію і практику педагогіки, на динаміку групового співжиття та на інші сегменти людинознавчих наук та виднокола їх практичних застосувань. Його вплив на сучасну гуманістичну психологію залишається неперевершеним.

Абрагам Маслоу, згаданий вище у зв’язку з теорією бутєвих цінностей, також є психологом, чие ім’я тісно пов’язане із становленням гуманістичної течії в сучасній західній психології. Його теорія *особистісної самоактуалізації* базується на переконанні, що ідеалом психічного здоров’я повинні бути не відсутність психопатії, і не психічні характеристики пересічних осіб, а ті виняткові люди, котрі вповні реалізують у житті всі свої потенційні можливості. У книзі “Мотивація та особистість” (Maslow, 1987), перше видання якої вийшло в 1954 р., Маслоу описав результати своїх досліджень таких людей. У цій книжці також викладена його надзвичайно цікава та оригінальна теорія *ієрархії мотивів* (або, можна сказати, людських устремлень), яка, разом із теорією Ф. Лерша (Lersch, 1970) є, на моє переконання, найбільш науково задовільною в інтелектуальній сфері гуманістичної психології.

Великою заслугою Ролло Мея (1909–1994) є те, що він відкрив для американської психології ідеї та здобутки європейських феноменологічних та екзистенційних психологів і психіатрів, про яких згадувалось на початку цієї статті і які, через перипетії Другої світової війни, були американцям невідомі. Мею належить головна заслуга у підготовці збірника праць європейських учених, що був виданий під назвою “Екзистенція: новий вимір у психіатрії та психології” (May et al., 1958). Поява цієї книги стала поштовхом до пошуку філо-

софського підґрунтя для гуманістичної психології у феноменологічній філософії Е. Гусерля (1859–1938) та у його екзистенційних послідовників – М. Гайдегера (1889–1976), Ж.-П. Сартра (1905–1980) та ін.

Дискусії з філософських проблем психології досить часті у таких (відносно нових) американських журналах, як “Journal of Humanistic Psychology”, “Review of Existential Psychology & Psychiatry”, “Journal of Theoretical and Philosophical Psychology”, “The Humanistic Psychologist”, “Journal of Phenomenological Psychology”³.

Однак більшість сучасних американських гуманістичних психологів не хвилює відсутність адекватної теоретичної бази психологічної науки. Вони переконані, що гуманістична психологія несе добро людям та суспільству. На додаток до індивідуальної психотерапії та консультивання, за останні десятиліття напрацьовано безліч різних методів, що обіцяють клієнтам покращення їхнього фізичного здоров'я (як наприклад, уже давно відомий метод “гата йога”), самопочуття, а також допомогу в самоактуалізації і навіть відповідь на їхні духовні шукання. Ці методи зазвичай практикуються чисельно малими групами, лідери яких роз'їжджають великими містами Америки, пропонуючи, за відповідну оплату, одночи кількадевні семінари. Особи, які бажають покращення свого психічного функціонування, можуть відвідувати подібні семінари і в одному із “центрів руху вдосконалення особистості” (так можна перекласти назву “human potential movement center”) і проводити там певну кількість днів або тижнів, беручи участь в одному чи більшому наборі семінарів, для того щоби “знайти себе”. Лідери таких семінарів здебільшого є авторами книжок, у яких читачам пропонується удосконалити себе самотужки, почасти із додатком відповідних аудіо- і відеокасет для домашнього вжитку.

У 1960–70 роках таких центрів у США налічувалось близько 250. Сьогодні, на початку ХХІ століття, їх не більше десятка. Серед найбільш відомих є центр “Есален” у Каліфорнії та центр “Омега” у штаті Нью-Йорк. Помітним явищем є зростання зацікавленості семінарами, які пропонують відповідь на духовні пошуки

сучасної американської людини, котра не знаходить такої відповіді у традиційних церквах.

У травні 2000 р. в університеті Вест Джорджія, що на півдні США, відбулася друга запланована конференція гуманістичних психологів під назвою “Олд Сейбрук 2”. Її метою було підведення підсумків розвитку гуманістичної психології за останніх 35 років (перша подібна конференція відбулася 1964 р. в містечку Олд Сейбрук на сході США) і була присвячена накресленню планів на майбутнє. Якщо головним питанням конференції 1964 були проблеми теорії гуманістичної психології, то в центрі уваги комунікації 2000 – конкретні практичні питання, а саме, яким способом гуманістичні психологи можуть і повинні сприяти змінам у суспільстві в напрямку більшої гуманізації всіх вимірів життя, починаючи від шкільництва і закінчуючи політикою.

Раціонально-технічне мислення і його всебічне технологічне застосування в сучасній цивілізації привели до значного зростання добробуту в західних країнах, однак не сприяли покращенню задоволення життям, не породили більше щасливих людей. Сталось якраз навпаки, вказує у своїй новій книжці “Втрата щастя в країнах ринкової демократії” американський політолог Р.Е. Лейн (Lane, 2000). Хоч громадяни тих країн загалом задоволені своїм матеріальним становищем, соціологічні опитування показують, що чимраз менше з них почуваються щасливими. Виходить, що коли люди перебувають поза межами бідності, подальше нагромадження матеріального добра не приносить їм щастя. На це ще у 1960-х роках звернув увагу Еріх Фромм, назвавши сучасну людину *homo consumens* і заявивши, що “ми, як люди, не маємо жодної іншої мети в житті, як тільки чимраз більше виробляти і споживати” (Fromm, 1968, с. 28). Американський антрополог С. Даймонд називає цей феномен “манією споживання” (Diamond, 1974, с. 11).

Факт незадоволення життям помітив також у роботі із пацієнтами австрійський психіатр Віктор Франкл. Він назвав цей феномен “екзистенційним вакуумом”, коли людина не знає, для чого їй жити. За Франклом, завдання психотерапії якраз і полягає в тому,

³ Цей список виглядає імпозантним, однак він охоплює менше, ніж один відсоток психологічних журналів, що виходять англійською мовою. В англо-американському академічному істеблішменті надалі домінує природничо-наукова психологічна течія. Відповідно до такого стану фонди на наукові дослідження і призначення на кафедри психології та інші наукові посади надаються адептам головної течії.

щоб допомогти пацієнтові віднайти якусь понад-особистісну мету в житті (Frankl, 1963).

Індустріальні засоби виробництва товарів призвели також до катастрофічного забруднення довкілля. Виробництво ядерної, хімічної і біологічної зброї та їхнє потенційне застосування у третій світовій війні, що здавалося можливим як один з результатів “холодної війни” між СРСР і США, загрожували цілковитою руйнацією людського життя на нашій планеті. І ця загроза існує, оскільки тенденція продукувати вище названу зброю продовжується, охоплюючи щораз більшу кількість держав планети, які не завжди керуються загальнолюдськими принципами мирного співжиття.

Наша технологічна цивілізація, що постала на базі наукових досягнень раціонально-технічного мислення, відсуває на “задній план” людські почуття, емоції, настрої, усе, що пов’язане із метафорою людського “серця”. В результаті мало не головною психологічною характеристикою людини ХХ століття постала її “безсердечність”. Брак “серця” виявився найбільш яскраво і жорстко у сталінських та нацистських концентраційних таборах. Але і в нашому щоденному житті констатуємо брак сердечності. Ще на початку ХХ століття Б.П. Вишеславцев, один із учнів українського “філософа серця” Памфіла Юркевича, писав, що “...втрата культури людського серця в сучасному житті є втратою життєвих сил, наше існування перетворюється на постійне вмрання, засихання, на якийсь склероз серця, яким уражена вся сучасна цивілізація. Через це її життя так схоже на смерть, її веселощі так схожі на нудьгу, вона сповнена почуттям безвихідної туги” (цит. за: Шикаренко, 1996 [5, с. 13–14]).

У відповідь на безсердечність та дегуманізацію сучасного світу гуманістичні психологи закликають, як колись у післяреволюційний час закликав наш драматург Микола Куліш устами героя своєї п’єси “Народний Малахій”: “Потрібна негайна реформа людини!”. Вочевидь гуманістична психологія може стати одним із дороговказів у цій нелегкій справі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Балл, Г.А. (1993). Концепция самоактуализации личности в гуманистической психологии. – К.-Донецк: Ровесник. – 32 с.
2. Балл, Г.А. (2006). Психология в радиогуманистической перспективе: Избранные труды. – К.: Основа. – 408 с.

3. Гуманістична психологія: Антологія: [навч. пос.]: у 3-х т. / упорядн. і наук. ред. Роман Трач (США) і Георгій Балл (Україна). – К.: Унів. вид-во Пульсари, 2001. – Том 1: Гуманістичні підходи у західній психології ХХ ст. – 252 с.

4. Гуманістична психологія: Антологія: [навч. пос.]: у 3-х т. / упорядн. і наук. ред. Роман Трач (США) і Георгій Балл (Україна). – К.: Унів. вид-во Пульсари, 2001. – Том 2: Психологія і духовність: (світоглядні аспекти гуманістично зорієнтованих напрямів у сучасній західній психології). – 2005. – 279 с.

5. Шикаренко, О. (1996). Етичний потенціал “філософії серця” Памфіла Юркевича // Філософська і соціологічна думка. – № 3-4.

6. Dilthey, W. (1931). Ideen über eine beschreibende und zergliedernde Psychologie // Dilthey, W. Gesammelte Schriften. Bd. 5. – Leipzig: Teubner.

7. Diamond, S. (1974). In search of the primitive. – New Brunswick, N.J.: Transaction.

8. Frankl, V.E. (1963). Man’s search for meaning. – New York: Washington Square.

9. Fromm, E. (1968). The revolution of hope. – New York: Rinehart.

10. Impara, J.C. & Plake, B.S. (Eds.) (1998). The Thirteenth Mental Measurements Yearbook. – Lincoln, NB: Buros Institute of Mental Measurements.

11. Lane, R.E. (2000). The loss of happiness in market democracies. – New Haven, CT: Yale University Press.

12. Lersch, Ph. (1970). Aufbau der Person: 11 Aufl. – München: J.A. Barth.

13. Maslow, A.H. (1970). Motivation and Personality: 3rd ed. – Boston, MA: Addison-Wesley.

14. May, R., Angel, E. & Ellenberger, H.F. (Eds.) (1958). Existence: A New Dimension in Psychiatry and Psychology. – New York: Basic Books.

15. Plake, B.S. & Impara, J.C. (Eds.) (1999). Supplement to the Thirteenth Mental Measurements Yearbook. – Lincoln, NB: Buros Institute of Mental Measurements.

16. Rogers, C.R. (1942). Counseling and Psychotherapy. – Boston, MA: Houghton Mifflin.

REFERENCES

1. Ball, G.A. (1993). Konceptcija samoaktualizacii lichnosti v gumanisticheskoy psihologii. – K.-Donetsk: Rovesnik. – 32 s. [In Russian].

2. Ball, G.A. (2006). Psihologija v radiogumanisticheskoy perspektive: Izbrannyje trudy. – K.: Osnova. – 408 s. [In Russian].

3. Humanistychna psykholohiia: Antolohiia: [navch. pos.]: u 3-kh t. / uporiadn. i nauk. red. Roman Trach (USA) i Heorhii Ball (Ukraine). – K.: Univ. vyd-vo Pulsary, 2001. – Tom 1: Humanistychni pidkhody u zachidnii psykholohii KhKh st. – 252 s. [In Ukrainian].

4. Humanistychna psykholohiia: Antolohiia: [navch. pos.]: u 3-kh t. / uporiadn. i nauk. red. Roman Trach (SShA) i Heorhii Ball (Ukraine). – K.: Univ. vyd-vo Pulsary, 2001. – Tom 2: Psykholohiia i dukhovnist: (svitohliadni aspekty humanistychno zoriientovanykh napriamiv u suchasni)

zakhidnii psykholohii). – 2005. – 279 s. [In Ukrainian].

5. Shykarenko, O. (1996). Etychni potentsial “filosofii sertsia” Pamfila Yurkevycha // Filosofska i sotsiologichna dumka. – № 3-4 [In Ukrainian].

6. Dilthey, W. (1931). Ideen über eine beschreibende und zergliedernde Psychologie // Dilthey, W. Gesammelte Schriften. Bd. 5. – Leipzig: Teubner [In English].

7. Diamond, S. (1974). In search of the primitive. – New Brunswick, N.J.: Transaction [In English].

8. Frankl, V.E. (1963). Man's search for meaning. – New York: Washington Square [In English].

9. Fromm, E. (1968). The revolution of hope. – New York: Rinehart [In English].

10. Impara, J.C. & Plake, B.S. (Eds.) (1998). The Thirteenth Mental Measurements Yearbook. – Lincoln, NB: Buros Institute of Mental Measurements [In English].

11. Lane, R.E. (2000). The loss of happiness in market democracies. – New Haven, CT: Yale University Press [In English].

12. Lersch, Ph. (1970). Aufbau der Person: 11 Aufl. – München: J.A. Barth [In English].

13. Maslow, A.H. (1970). Motivation and Personality: 3rd ed. – Boston, MA: Addison-Wesley [In English].

14. May, R., Angel, E. & Ellenberger, H.F. (Eds.) (1958). Existence: A New Dimension in Psychiatry and Psychology. – New York: Basic Books [In English].

15. Plake, B.S. & Impara, J.C. (Eds.) (1999). Supplement to the Thirteenth Mental Measurements Yearbook. – Lincoln, NB: Buros Institute of Mental Measurements [In English].

16. Rogers, C.R. (1942). Counseling and Psychotherapy. – Boston, MA: Houghton Mifflin [In English].

АНОТАЦІЯ

Трач Роман Станіславович.

Гуманістична течія у психології.

У статті в історико-аналітичному ракурсі подається розрізнення та висвітлюються понятійно-категорійні й психофеноменальні особливості постання і розвитку трьох головних течій поступу психологічної науки за останніх півтора століття, а саме природничо-наукової, психоаналітичної і гуманістичної. Аргументуються обмежені пояснювальні можливості перших двох у їх різних розгалуженнях, й натомість окреслюються евристичні можливості та перспективи розвитку третьої течії як найбільш людиноцентричної й обнадійливої, зважаючи на ризики техногенної цивілізації і домінування глобальних масштабів людського споживання над процесами природозбережливого продукування й суспільствотворення.

Ключові слова: західна психологія, психічні процеси людини, природничо-наукова психологія, пояснення, розуміння, описова психологія, експериментальна психологія, бігевіоризм, наочність, тестування, сциентизм, когнітивна психологія, функції мислення, буттєві цінності, психоаналіз, гуманістична психологія, клінічні психологи, психотерапія, особистісна самоактуалізація, ієрархія мотивів.

АННОТАЦИЯ

Трач Роман Станиславович.

Гуманистическое течение в психологии.

В статье в историко-аналитическом ракурсе обосновываются различия и освещаются понятийно-категориальные и психофеноменальные особенности возникновения и развития трех главных течений психологической науки за последние полтора века, а именно естественнонаучное, психоаналитическое и гуманистическое. Аргументируются ограниченные объяснительные возможности первых двух в их различных ответвлениях, и определяются эвристические возможности и перспективы развития третьего течения как наиболее человекоцентрического и обнадеживающего, учитывая риски техногенной цивилизации и доминирование глобальных масштабов человеческого потребления над процессами природосберегающего производства и общественного созидания.

Ключевые слова: западная психология, психические процессы человека, естественнонаучная психология, объяснение, понимание, описательная психология, экспериментальная психология, бихевиоризм, научение, тестирование, сциентизм, когнитивная психология, функции мышления, бытийные ценности, психоанализ, гуманистическая психология, клинические психологи, психотерапия, личностная самореализация, иерархия мотивов.

ANNOTATION

Tratch Roman.

Humanistic flow in psychology.

It is presented in the article in the historical-analytical aspect the distinction and is highlighted conceptual-categorical and psychophenomenal features of the rise and development of the three main streams of the progress of the psychological science over the last one and a half century, namely, natural sciences, psychoanalytic and humanistic. Limited explanatory possibilities of the first two in their various branches are argued and, in return, the heuristic opportunities and prospects of the development of the third stream as the most human-centric and encouraging, concerning the risks of technogenic civilization and the dominance of the global scale of human consumption over the processes of nature-conservation production and the creation of society.

Key words: western psychology, human psychic processes, natural science psychology, explanation, understanding, descriptive psychology, experimental psychology, behaviorism, teaching, testing, scientism, cognitive psychology, functions of thinking, existential values, psychoanalysis, humanistic psychology, clinical psychologists, psychotherapy, personal self-actualization, hierarchy of motives.

Надійшла до редакції 31.03.2017.

Підписана до друку 8.05.2017.

Бібліографічний опис для цитування:

Трач Р. Гуманістична течія у психології / Роман Трач // Психологія і суспільство. – 2017. – №2. – С. 33–40.

РАЦІОГУМАНІСТИЧНИЙ ПІДХІД Г.О. БАЛЛА: ПСИХОЛОГІЯ СВОБОДИ І ТВОРЧОГО СИНТЕЗУ

Марина ГУСЕЛЬЦЕВА

УДК 159.9.01 : 316.61

Marina Gusetseva RATIONUMANISTIC APPROACH OF H.O. BALL: PSYCHOLOGY OF FREEDOM AND CREATIVE SYNTHESIS

Постановка проблеми. Аналіз *раціогуманістичного підходу* Г.О. Балла з позицій методології латентності дозволяє виявити не тільки теоретичний зміст, а й прихований творчий потенціал його праць, неочевидні знання та можливості їх подальшого розвитку.

Актуальність дослідження творчого спадку Г.О. Балла, зокрема, розробленого ним раціогуманістичного підходу зумовлена, передовсім, розв'язанням таких перманентних завдань психології, як пошук методологічних підстав для інтеграції психологічних знань і подолання горезвісного розриву між теоретичними і прикладними дослідженнями. Розробка *методології раціогуманізму* відкриває можливості значно ширшого й активнішого впливу психологічної науки на соціокультурні процеси, не обмежуючись звичними дотепер сферами її застосування, такими як освітні і діалогічні практики тощо.

Метою статті є аналіз інтелектуального спадку Г.О. Балла, зокрема вершини його наукової творчості – раціогуманістичного підходу з його гармонійним поєднанням природничо-наукової і гуманітарної парадигм у психології та поєднанням стрижневого принципу доказової науки – *принципу раціональності*, з гуманістичною орієнтацією психології, що спричиняє *антропологічний поворот* та переорієнтовує її в напрямку до наук про людину.

Методологічні позиції дослідження. Раціогуманістичний підхід Г.О. Балла розглядається як один із продуктивних образів ін-

теграції пізнання в психологічній науці. Його характерними особливостями є гештальтність, здатність бути теоретичною рамкою, що перетворює окремі психологічні категорії й концепції в єдине плетиво психологічних знань. Це може бути спрямовано на оперативне розв'язання окремих практичних завдань (гуманізації освіти, творчої активності особистості, аналізу психологічного змісту особистісної свободи, особистісної надійності тощо). В основу категорійного ладу раціогуманістичного підходу покладено *раціоналізацію системи психологічних понять*, що дає змогу не просто організувати психологічні знання зсередини, але й сприяє продуктивній комунікації психології із суміжними галузевими гілками знань. Із позицій *методології латентності*, що розвивається авторкою статті, націленої на виявлення методологічних передумов і прихованого змісту знань (див. [11]), раціогуманістичний підхід Г.О. Балла розглядається як різновид *постнекласичної раціональності* в психології. Підставою доведення цієї позиції стає аналіз контексту сучасної пізнавальної ситуації у психологічній науці. Крім того, доводиться, що підхід Г.О. Балла латентно утримує в собі методологічні основи, що стосуються постнекласичної, трансдисциплінарної й інтегративної епістемології.

Виклад основного матеріалу. Аргументується нетиповість інтелектуальної біографії Г.О. Балла і водночас висока продуктивність методологічно сильної дослідницької програми

останнього періоду творчості; виявляються приховані тенденції й передумови побудови раціогуманістичного підходу; розкривається методологічний трикутник підходу (раціоналізм, гуманізм, культура), що сукупно створює той евристичний контекст, котрий виокремлює, наголошує й позитивно посилює властивості його компонентів; характеризується проблема свободи в раціогуманістичному тлумаченні з огляду на такі аспекти свободи, як активність суб'єкта і конструктивні можливості організувати для себе середовище, яке б найповніше розкривало його людську сутність й унікальність; розгортається уявлення про культуру і розвиток особистості в концептуальних рамках раціогуманістичного підходу.

**ВСТУП:
ШТРИХИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ БІОГРАФІЇ
Г.О. БАЛЛА**

Творчий шлях Георгія Олексійовича Балла у психології не є типовим. Народившись 24.05.1936 року в Києві, у 1957 він закінчив електроакустичний факультет Київського політехнічного інституту, з 1958 працював в Інституті психології Міністерства освіти УРСР, у 1964 захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата технічних наук, а в 1991 – доктора психологічних наук. Докторська дисертація “Основы теории задач (система основных понятий; психолого-педагогический аспект) була опублікована як монографія [6], котру присвятив пам'яті свого вчителя Г.С. Костюка. Зокрема, проаналізував його творчість й переконливо показав, що, попри ідеологічний тиск радянської доби, Г.С. Костюк чинив цьому тиску посильний супротив [4]. Загалом Георгій Балл був вдячним учнем цього знакового українського вченого.

Якщо проблемою для багатьох літніх учених стає той факт, що захист докторської дисертації, обтяження чинами і званнями кличе за собою завантаженість адміністративною роботою, то для Г.О. Балла після захисту дисертації відкрився новий і продуктивний період наукової творчості, пов'язаний з розробкою вже не стільки проблем учбової діяльності та освіти, скільки *методології й теорії психології*, а також взаємодії психології із суміжними науками – як точними та природничими (математика, кібернетика, біологія, фізика), так і гуманітарними.

Отже, в інтелектуальній еволюції Г.О. Балла як науковця слушно виокремити три тематич-

них періоди: а) інженерний, б) психолого-педагогічний, в) методологічний. Саме під час третього періоду був розвинутий і концептуалізований раціогуманістичний підхід як один із взірців інтеграції пізнання у психологічній науці.

**РАЦІОГУМАНІСТИЧНИЙ ПІДХІД,
ЙОГО ЛАТЕНТНІ ТЕНДЕНЦІЇ
Й ПЕРЕДУМОВИ**

Раціогуманістичний підхід Г.О. Балла не тільки не втрачає актуальності в наші дні, але залишається затребуваним, слугуючи методологічною рамкою інтеграції психологічних знань, що відкриває можливість застосовувати його для вирішення актуальних завдань сучасної психології. Кожен підхід явно чи неявно містить у собі аксіологічні підстави. Підхід Г.О. Балла також спирається на цінності, надміру значимі для становлення сучасного (модерністськи актуалізованого) суспільства, – цінності раціоналізму й гуманізму. Його перевагою і є відповідність назви базовим ціннісним засновкам.

За Г.О. Баллом, психології ХХ століття властиве “взаємне нерозуміння і неприйняття представників різних течій”, виражене в тому, що “гуманістично орієнтовані діячі третирують сцієнтистські... напрями в психології як “психологію пацюка” та “психологію комп'ютерів”, а прибічники вказаних напрямів дорікають опонентам... у сповзанні до містицизму й окультизму” [4, с. 391]. Долаючи цю дихотомію, раціогуманістичний підхід здійснює інтеграцію й гармонізацію методологічних передумов природничо-наукової і гуманітарної психології, а раціогуманізм, будучи стрижневим у цьому підході, передбачає поєднання гуманістичної орієнтації у психології із принципом раціональності.

Г.О. Балл звертає увагу на відмінність гуманістичної психології у вузькому розумінні, як конкретного напрямку в історії психології США 1960-х років, і гуманістичної психології в широкому розумінні, яку саме раціогуманістичний підхід дозволяє сконструювати методологічно. У першому випадку він пропонує вести мову про *гуманістичну психологію*, а в другому – про *гуманістичну орієнтацію в психології*. Г.О. Балл переконаний, що саме гуманістичний підхід дає змогу пройти між Сциллою буття, що формує свідомість як спрямованість на формування, побудову суспільства, народження нової людини, і

Харибдою, тобто свідомістю, котра конструює буття зі сподіванням, що моральне удосконалення людини достатнє для переображення соціального світу.

Гуманістична психологія міцно сплетена з філософією, антропологією й етикою. Значну роль у ній відіграють інтуїтивні прозріння. Якщо вважати такий стан справ її недоліком, то для компенсації існуючого (у філософуванні й інтуїтивізмі) крену на допомогу приходиться саме *принцип раціональності*. Г.О. Балл пропонує поширити його на аналіз різних психологічних шкіл і напрямів, що відповідає *постнекласичному типу* раціональності у психології, яка передбачає відмову від домінування тих чи інших психологічних теорій та обстоює прагнення до взаємної узгодженості психологічних знань [11].

Щоб повною мірою оцінити всю красу методологічної конструкції Г.О. Балла, розглянемо її епістемологічні передумови та основні позиції. Передусім учений звертає увагу на відмінність між гуманністю й гуманізмом. *Гуманність* (російською – “человечность”, українською – “людяність”) – це притаманна як окремим особистостям, так і співтовариствам, властивість співпереживання всьому живому й одночасно “презумпція доброго ставлення до них” [4, с. 306]. *Гуманізм* же “становить собою світоглядну орієнтацію, коріння якої сягають Античності, що сформувалася в епоху Відродження, розвинулась в епоху Просвітництва, набуває особливої актуальності в сучасну епоху, коли людству загрожують глобальні проблеми, що загострюються через різноманітні конфлікти” [Там само, с. 301]. За такого трактування, поняття гуманізму ширше поняття гуманності, адже охоплює повагу до індивідуальності, особистісну свободу і цінності розвитку. В ідеалі освітньої діяльності це виявляється у формі *гуманізації освіти*, що передбачає не тільки позитивне ставлення педагогів до учнів, а й повагу до їхніх індивідуальних особливостей, оцінок і прагнень, зацікавлене й доброзичливе сприяння становленню їх особистості.

Введений Г.О. Баллом *принцип раціональності* є основою наукового мислення, де система опрацьованих понять утворює каркас науки і слугує упорядкуванню дисциплінарних знань, що потрібно для їх практичного використання, викладання навчальних предметів і збагачення науки. “Раціоналізація системи психологічних понять важлива не тільки для укріплення єдності психології як науки, а й для розвитку її зв’язків з іншими дисциплінами. Зокрема, за всієї важливості впровадження кількісних методів у психологічні дослідження, їхнє застосування втрачає цінність, якщо відсутня потрібна чіткість і визначеність у якісній характеристиці досліджуваних явищ, у використовуваному понятійному апараті” [Там само, с. 125]. Отож Г.О. Балл підкреслює важливість чіткого застосування наукового апарату й указує на недопустимість символізації тих чи інших понять¹.

Окремо відзначимо, що аналіз посилань у роботах Г.О. Балла виявляє його широку ерудицію, використання в осмисленні проблем психології праць відомих філософів і соціологів, істориків і теоретиків культури. Наприклад, він посилається на ідеї сучасного філософа культури В.М. Мажуєва, котрий доводить, що, попри розмаїття культур, які змінюють одна одну й співіснують, цивілізація єдина, а у її розвитку виокремлюються дві традиції – становлення гуманізму і розпросторення наукової раціональності. Якщо культурним внеском давньої Греції в історію людства став раціоналізм як цінність розуму; якщо давній Рим збагатив світ культурою права і правовою раціональністю, то ідея гуманізму стала сукупним плодом розвитку європейської культури, поступово поширюючись на все людство. Наука, право і гуманізм є реальним унеском західної думки у світовий розвиток, перетворившись на критерії сучасної цивілізації. Заклавши основи цивілізації, яка охоплює науку, формально-правові засади світських форм життя і гуманізм, Захід виробив єдино прийнятний на сьогодні спосіб спільного існування людства [18].

¹ “...Слова “керування”, “маніпулювання”, “діяльність” здебільшого використовуються педагогами й психологами для позначення не наукових, а побутових понять. Проте, враховуючи відзначену вище емоційно-ціннісну навантаженість останніх, можна констатувати, що названі слова слугують при цьому не стільки *термінами* (тобто знаками, що володіють досить чіткими предметними значеннями й використовуються задля вказування на такі значення), скільки *символами*, тобто знаками, що використовуються головним чином задля трансляції певних смислів (інакше кажучи, ціннісно навантаженої інформації), які за допомогою таких знаків надаються позначуванним ними предметам” [4, с. 63–64].

Таким чином, автор раціогуманістичного підходу спирається на базові передумови сучасної цивілізації: раціоналізм, культуру, свободу, гуманізм, особистість. Зупинимось на них детальніше.

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ТРИКУТНИК Г.О. БАЛЛА: РАЦІОНАЛІЗМ, ГУМАНІЗМ, КУЛЬТУРА

Гуманізм – розгортання людських можливостей; *раціоналізм* – опора на розум як засаднича і дієва сторона гуманізму; *раціогуманізм* – інтелектуальна культура і наука як взаємодіючі передумови розвитку людини. Всі ці складові сукупно створюють той евристичний контекст, який виокремлює, акцентує й позитивно посилює властивості інших компонентів. До прикладу, раціональність у контексті цінностей гуманізму й культури посилюється такими властивостями, як гармонійність, діалектичний розум, прагнення до цілісності, єдність дискурсу й інтуїції, креативність, здатність до синтезу. Поза культурним і гуманістичним контекстами негативною характеристикою раціональності стає сцієнтизм. У сцієнтистській парадигмі раціональне протиставляється інтуїтивному, натомість раціогуманістичний підхід утілює їхню інтеграцію й повноту.

Раціоналізм забезпечує наближення гуманістичного світогляду й відповідних принципів до реальностей буденності. У трактуванні Г.О. Балла раціоналізм виражається в наданні цінності розуму й раціональності в організації життя й постає як позитивна якість сучасної (цивілізованої) людини. Раціоналістична традиція тлумачиться як сплетіння вартісності розуму з цінностями культури, гуманізму, відповідальності й свободи. Людський розум розглядається як продукт культури і як її еволюції. Особистість, як побачимо нижче, постає в різних іпостасях, зокрема, й у співвіднесенні з “особистісною надійністю”. Культура особистості характеризується з позиції суб’єкта культури, інтелектуальна культура – як культура професіонала у тій чи тій галузі або сфері, що формується у результаті розумового виховання й самовиховання особистості. В цілому, раціогуманістичний підхід Г.О. Балла спирається на інтелектуальну культуру особистості і на її здатності до самовиховання. У цьому відношенні його можна зіставити з роботами філософа і знатока античності Ф.Ф. Заленського, котрий розглядав шкільну освіту як настанов-

лення розуму учня й виділяв дві цивілізаційні традиції в еволюції людства – античну раціональність та європейський гуманізм [13].

У низці праць Г.О. Балл обґрунтовує прикметні риси гуманізму як світоглядної орієнтації. По-перше, це переконання, що людина покликана реалізувати свій продуктивний потенціал у позитивних умовах навколишнього середовища. Водночас відзначається, що і в негативному оточенні в неї залишається шанс сталого розвитку за принципом “не завдяки, а всупереч”. Тут гуманізм спирається на конструктивізм – здатність особи до самопобудови й активного творення субкультури, яка підтримує гуманізм. По-друге, це широта і різноманітність соціокультурних засобів, що сприяють продуктивному людському розвитку. По-третє, опора на розум, яка забезпечує усвідомлювані дії, що сукупно спрямовані на розкриття творчого потенціалу особистості і керуються закономірностями природного розвитку і функціонування організму. Відтак, раціоналізм постає однією зі сторін гуманізму; зближення цих двох традицій і знаходить вираження у принципі раціогуманізму як у головному осередді цього підходу [4]; [5].

Для психологічної науки розробка методології раціогуманізму особливо значуща в наші дні, оскільки дає змогу вдосконалювати як освітні практики, так і суспільні процеси. Коли раціоналізм елімінує цінності гуманізму й культури, то вихолощується й редукується до сцієнтизму й технократизму і стає небезпечним для виживання людства. Коли гуманізм не спирається на принцип раціоналізму, він обмежений у можливостях ефективно впливати на соціокультурні й освітні процеси. Виходом із цієї ситуації стає тлумачення раціональності не тільки як логічності, успішності й ефективності у вирішенні завдань, а й як культурної насиченості думки з увагою до інтуїтивних процесів. Звідси, власне, джерелять уявлення Г.О. Балла про гармонійний інтелект (те, що у східній традиції отримало назву *мудрості*) та про зіставлення розуму і мудрості, що ілюструється цитуванням Ф. Іскандера: “Розум – це коли ми найкращим чином вирішуємо те чи інше життєве завдання. Мудрість обов’язково сполучає вирішення якогось життєвого завдання з іншими життєвими завданнями, що знаходяться з цим завданням у доступному для огляду зв’язку... Розумне рішення може бути й аморальним. Мудре – не може бути аморальним” (цит. за: [4, с. 344]). Має сенс

згадати й Епікура, котрий писав про гармонійність людського існування: не можна жити приємно, не живучи розумно, морально й справедливо, і, навпаки, не можна жити розумно, морально й справедливо, не живучи приємно; те, що розумне, те приємне й моральне [25].

Ідея про глибинну єдність цінностей істини, добра і краси уявлена в історії філософії від античності до наших днів. І вона латентно міститься в раціогуманістичному підході Г.О. Балла. Іншими словами, не вдаючись до конструктів, що народилися в контексті антропологічного повороту в соціогуманітарних науках, він шляхом самостійних роздумів дійшов подібних методологічних позицій. Однак нерідко *останні залишались у його роботах невідрефлексованими й непроартикульованими у плані опрацювання постнекласичної епістемології*. Так, скажімо, різновидами антропологічного повороту в епістемології соціогуманітарного пізнання були так звані культурні повороти (cultural turns). Дослідниця з німецького університету Гісера Д. Бахманн-Медик, показуючи парадигмальну складність сучасних знань, відзначає їхню каскадність, де антропологічний поворот привів до низки епістемологічних поворотів у царині наук про культуру; вони поширилися на різні сфери, що визначають сучасну дослідницьку практику й спричиняють за собою зміну “фокусувань”, яка виявилась у “перформативному, постколоніальному, іконічному й інших поворотах” [8]. З іншого боку, на перший план вийшов *перекладацький поворот*, у форматі якого переклад став розглядатися і як важлива аналітична категорія, і як атрибутивна характеристика дослідницьких і соціальних дій. ““Переклад” виявився категорією, чутливою до розладів і тертя глобального світу (водночас відповідальною за них), яка полегшує мікроаналіз конфліктних взаємодій між етносами, країнами, класами, тендерними позиціями і формами правління” [7].

У новій пізнавальній ситуації, що має справу з каскадами описаних вище епістемологічних поворотів, один вибраний конструкт або категорія не тільки слугує для переосмислення інших конструктів і категорій, а й дає змогу за принципом “зашнуровування” (bootstrap) знань здійснювати їхню поліпарадигмальну інтеграцію [11]. Іншими словами, здатність проаналізувати ту чи ту концепцію з позицій іншої і нанизати на завдання, що вирішується бусини різних досліджень, становить загальний

методологічний принцип, властивий постнекласичному типу раціональності.

Сказане повною мірою стосується аналізу раціогуманістичного підходу Г.О. Балла. Одна категорія, зіставлена, переплетена, перемежована в аналізі з іншими категоріями, що розглядаються вже у їхньому контексті, створює ту славнозвісну *постнекласичну складність*, про яку писала Д. Бахманн-Медик. Це дає змогу уникнути домінування якоїсь категорії, зумовлює її рухливе місце в категорійному плетеві, отже, позбавляє її від семантичного авторитаризму. В цьому ж аналітичному розрізі в раціогуманістичному підході відбувається захист раціоналізму від сцієнтизму. Якщо принцип раціональності є позитивом для розвитку наукових знань, то сцієнтизм – це явний перекис в один бік до невинного домінування логічного як такого. *Балансування полярностей, закладене в раціогуманістичному підході Г.О. Балла, слугує розв’язанням одного з актуальних завдань сучасної методології, яка стосується подолання розривів семантичної тканини психологічних знань*.

Однією з провідних категорій у раціогуманістичному підході є *діалог*. Ідея діалогу вперше зародилась у давній Греції, в Новий час вона “модифікувалася в теорію суспільної угоди, що стала аксіомою європейської політичної філософії і правової теорії” [4, с. 372]. Різноманітні версії діалогічної філософії були розвинуті в концепціях діалогічних відношень М. Бубера і діалогу культур М. Бахтіна, теорії комунікативної дії Ю. Габермаса. В.С. Біблер, котрий поєднував ідею діалогу культур з логікою, у певному сенсі є попередником Г.О. Балла. Справедливо стверджується, що основою еволюції наукової раціональності стає методологічний сумнів, відмова від претензії на істину, розуміння, що ніхто з учасників комунікації заздалегідь нею не володіє, натомість прийти до істини можна тільки через діалог. Причому в цій еволюції, як зауважує Г.О. Балл, типи наукової раціональності мають ідеологічні кореляти: “Істині як абсолюту відповідає *авторитарна* ідея (у тому числі тоталітарна як її вищий прояв); відносній істині як атрибуту індивідуального суб’єкта – *ліберальна*; нарешті, істина як діалог іманентно пов’язана з *гуманістичною* ідеєю. Кожна із названих ідей знаходить специфічне утілення в суспільних відношеннях, зокрема у сфері освіти” [Там само, с. 73]. Вочевидь проф. Георгій Балл не співвідносить ці кореляти з такими типами

раціональності, як класика, некласика, постне-класика, та цей передбачуваний крок зробимо за нього ми.

Найважливішими передумовами діалогу як характеристики сучасного типу раціональності є наявність особистості, суб'єктності в культурі, уявленнь про свободу думки і свободу вибору.

ПРОБЛЕМА СВОБОДИ В РАЦІОГУМАНІСТИЧНОМУ ПІДХОДІ

Проблема свободи стала ґрунтовно осмислюватися після Другої світової війни, разом із зародженням гуманістичної й екзистенційної розгалужень психології. До цього моменту психологія зверталася до категорій *свободи волі* й *необхідності*, починаючи з учення стоїків про внутрішню свободу людини та з еволюції філософської традиції, включаючи диференціацію видів свободи. Зовнішня свобода і внутрішня свобода, свобода волі, творчості й вибору, свобода мислення, “свобода від” і “свобода для” – це виокремлення різних сторін і царин свободи. Свобода як антропологічна характеристика людини і свобода конкретного суб'єкта вже безпосередньо потрапляла в оптику психології (див. [16]). Сьогодні свобода досліджується з огляду на феномени самовизначення та самодетермінації суб'єкта, проте в цілому операціоналізація поняття-уявлення свободи у психології залишається на часі.

У статті “Відповідь на запитання: Що таке Просвітництво?” І. Кант доводив, що психологічна зрілість людини та її справжня свобода розпочинаються з мужності користуватися власним розумом. С.І. Гесен, міркуючи про кризу культури, продемонстрував небезпеку розриву між розвитком особистості, з одного боку, і свободою та розмаїттям сучасної культури – з іншого. Звідси висновується, що відповідальність – це практика підготовки психології свободи. Цінність внутрішньої свободи і можливість користуватися ресурсом психологічної свободи має той, хто володіє особистісною автономією, самостійністю, суб'єктністю, хто несе відповідальність за побудову перспективи власного життя. Якщо у філософському сенсі (наприклад, в інтерпретації Ж.-П. Сартра) свобода є сутнісною властивістю людини, то в психології до стану свободи потрібно прийти: людині доведеться

сформуватися, щоб сприйняти свободу як свою сутнісну якість.

Гуманістична традиція передбачає повагу до особистості, толерантність до іншої думки, прагнення не засудити, а зрозуміти, різноманітність, діалог. Важливу роль тут відіграє розробка вільного й критичного мислення. Представник екзистенційної психології Р. Мей характеризує свободу як здатність людини до саморозвитку, що охоплює також самосвідомість, пластичність поведінки, відкритість свідомості й готовність до змін [16]. Зі свого боку, раціогуманістичний підхід Г.О. Балла дає змогу розкрити такі сторони свободи, як активність суб'єкта і його спроможність організувати для себе таке середовище, яке відкривало б шлях до найповнішого розкриття його індивідуальних особливостей. Важливим положенням підходу стає розгляд не тільки залежності розвитку людини від середовища, а й середовища від людини.

Латентно, на загальному плані розвитку теми свободи, стоїть проблема людини і світу, що у психологічній науці обстоювана працями С.Л. Рубінштейна [21] і В.А. Роменця [19]. Взаємозв'язок людини і світу Г.О. Балл розуміє синтетично, як єдиний процес, де один план аналізу повернуто до суспільства й проаналізовано свободу, яку воно може дати особі, тоді як інший – до особистості, тому характеризує свободу, якою “особистість здатна оволодіти і скористатися”. Водночас окреслюються культурно-психологічні межі цих процесів. “Відомі люди, котрі зберегли себе як вільну особистість у страхотливих умовах концтаборів, і, на жаль, незрівнянно більше тих, хто навіть за порівняно сприятливих зовнішніх умов залишається психологічно невилічним...” [4, с. 257]. Психологічна, внутрішня та особистісна свобода постають як синоніми, а характеристиками вільної людини стають ініціативність, активність, схильність до творчості й життєтворчості. У сучасному світі зовнішня свобода випереджає розвиток свободи внутрішньої, при цьому, як показує нам новітня історія, якщо перша не підтримується критичним рівнем розвитку другої достатньою кількістю людей, то через певний час вона згортається. Люди надто легко й неодноразово в історії міняють свободу на безпеку, хоча у підсумку не отримують ні свободи, ані безпеки². Аналізуючи категорію

² “They that can give up essential liberty to purchase a little temporary safety, deserve neither liberty nor safety” [26, p. 20].

внутрішньої свободи у стоїків, Г.О. Балл, показує, що однієї тільки психологічної свободи без активної соціальної діяльності й відповідальності для сучасної людини недостатньо. *Свобода – це культурно-психологічна якість, яку належить розвивати і людині у процесі свого історичного становлення, і людству, котре революціонізує.*

В контексті раціогуманістичного підходу Г.О. Балл розвиває уявлення про позитивну й негативну модуси свободи. Позитивна свобода конструюється як простір відкритих можливостей, який людина наповнює власним особистісним ресурсом і який їй належить розширити. Неважко припустити, що розширяти простір свободи схильні ті, кому є чим його наповнювати. Звідси проглядається взаємозв'язок свободи і творчості.

Трактування свободи як усвідомленої необхідності (стоїки, Спіноза, марксизм) відображає гносеологічні аспекти цієї проблеми, описуючи частковий випадок, а саме ситуацію, де можливості свободи звужені. Таке формулювання принципу свободи було народжене в контексті філософії стоїцизму і взяте на озброєння тоталітарними ідеологіями. Ідеологічне розширення цього принципу на все соціокультурне життя є характеристикою негативних тенденцій тоталітарно облаштованого суспільства. *Раціогуманістичний підхід, виявляючи обмеженість цього трактування свободи гносеологічними аспектами, робить принцип більш конструктивним, розкриваючи внутрішню і зовнішню сторони свободи. Якщо внутрішня сторона пов'язана зі ставленням суб'єкта до світу, його активністю і виявом можливостей саморозвитку, то зовнішня – це, передовсім, свобода вибору.* Наявність можливостей має супроводжуватись умінням здійснити раціональний вибір. І ми знову зіштовхуємося тут з урівноваженням *принципу гуманізму* (широта можливостей і стимуляції розвитку) та *принципом раціональності* (розумністю вибору). Поширюючи ці позиції на суспільство в цілому, бачимо, що демократія як політичний устрій гарна саме тим, що люди в масовому порядку тренують і практикують свої сутнісні здібності до свободи й відповідальності.

Позитивні міркування стосовно розвитку особистості у вільному суспільстві Г.О. Балл виявляє у вченні Е. Фромма, котрий розмежує поняття “істинної совісті”, за вказівкою якої людина морально вибудовує свій житте-

вий шлях, і совісті як того “наглядача”, котрий здійснює “інтеріоризацію зовнішніх соціальних вимог” (цит. за [4, с. 261]). Він подає таке визначення свободи: *“свобода, у найзагальнішому сенсі, – це сукупність умов (або зовнішніх, або – якщо йдеться про психологічну свободу – внутрішніх), які сприяють гармонійному розгортанню і прояву різнобічних можливостей особистості* (зокрема, шляхом усунення перешкод для цього)” [4, с. 265]. Водночас відзначає культурно-історичну мінливість змісту свободи: *“Вимоги, яким мусить відповідати особистість, котра бажає зберегти свободу, виявляються в умовах демократичного і тоталітарного суспільства не ідентичними”* [Там само]. Далі розрізняє психологічну свободу як відносно об'єктивну якість і суб'єктивне відчуття свободи (самовідчуття). Спираючись на ідеї С.Л. Рубінштейна, Георгій Олексійович описує свободу як високий рівень активності суб'єкта (самовизначення в ситуації і в світі, у тому чи іншому діапазоні можливостей) і виділяє чотири види активності: наднормативна, ініціативна, волюва, творча. Чи повинні ми винести окремо надситуативну активність (В.А. Петровський)? – це питання залишається відкритим; імовірно, остання становить поєднання наднормативної й ініціативної активності людини.

Отже, структура психологічної свободи передбачає диференціацію потребо-мотиваційної й інструментальної сфер. За Г.О. Баллом, *“особливість психологічно вільної особистості полягає в усвідомлюваному використанні нею власних інструментальних (фізичних і психічних) властивостей для реалізації своєї спрямованості, а також у подоланні й зміні тих із них, які такій реалізації заважають”* [Там само, с. 272].

В контексті розвитку теми свободи Г.О. Балл звертається до уявлень про адаптивність і неадаптивну поведінку людини: *“Героїчний акт самопожертвування – це яскравий зразок антиадаптивної поведінки, якщо система, що фактично аналізується дослідником, охоплює героя (у його реальному фізичному існуванні) і вороже йому оточення, у зіткненні з яким він гине. Але той учинок постає як адаптивний, якщо співвіднести особистість героя, скажімо, з тим визвольним рухом, до якого він належить, і представники якого домінують у його психологічному середовищі”* [Там само, с. 223]. Характерною особливістю раціогуманістичного підходу, як видно із наведених слів,

є *діалектична раціональність* і здатність до стереоскопічного зміщення різних планів аналізу, а також його *гештальтність*, яка виявляється у тому, що обговорення тієї чи іншої психологічної категорії завершується її осмисленням у загальній категорійній мережі. У термінології Г.О. Балла, відбувається “раціоналізація системи психологічних понять”.

Розробка категорії свободи приводить до категорії творчості, різних аспектів адаптації особистості і до уявлення про норму. Так, відмінність понять гомеостазу і гомеорезу дало змогу Г.О. Баллу говорити, що “категорія адаптації (якщо вона трактується широко – як єдність процесів акомодатії й асиміляції – і, якщо враховувати залежність, в об’єктивному і суб’єктивному сенсах, середовища від індивіда) може бути успішно застосована для характеристики активності суб’єктів, які знаходяться на різних, зокрема високих, рівнях особистісного розвитку” [Там само, с. 225]. Відтак у розвитку особистості процеси адаптації й урівноваження виступають передумовою її творчості. Причому вчений наполягає на обов’язковості розведення понять *адаптація до середовища*, тобто витлумачення адаптації як пристосування до тих чи тих особливостей навколишнього середовища, й *адаптація в середовищі*, себто як терміна, що характеризує універсальний процес розвитку. У такий спосіб відбувається реабілітація поняття “адаптація” у психології³.

Нормовідповідність так само є компонентом еволюції творчості. Г.О. Балл показує, що у процесі розвитку особистості всі процеси зближуються і вступають між собою в інтеграцію, тоді як за низького рівня її розвитку, вони слабо пов’язані між собою. Перетворюючись із зовнішніх у внутрішні, норми задають стержень, опору як у становленні особистості, так і в еволюції її творчості. Вони позначають горизонти, які спочатку спрямовують напрям

зростання, і на якому етапі мають бути подолані.

Антиномія як методологічний принцип не сформульована Г.О. Баллом, проте це поняття латентно присутнє в усіх його публікаціях, де розглядаються проблеми свободи, адаптації, нормовідповідності, творчості. Настановлення мислити не дихотомічно, а інтегративно, зближає раціогуманістичний підхід з ідеями В.А. Роменця, котрий розкриває діалектику унікального й універсального у становленні людини таким чином: чим більш розвинена індивідуальність, тим більше в ній вселюдського (див. [11]). Як уже відзначалося вище, стрижнева ідея гармонізації полярностей пронизує раціогуманістичний підхід, поєднуючи, здавалось би, несумісне, й водночас творячи поле напруження цих полярностей, що виражають цілісність і реалістичну динаміку життя.

Г.О. Балл звертає увагу на недооцінене у сучасній психології виокремлення О.Ф. Лазурським ендо- і екзопсихіки: саме ці категорії вказують на важливість гармонізації процесів соціалізації й індивідуалізації, інтеріоризації й екстеріоризації. “Як попереджав Лазурський, тривалий вплив на людину зовнішніх умов, які не відповідають її ендопсихіці “не тільки перетворюють поступово чистий тип на спотворений, але зазвичай також і знижують загальний його психічний рівень”” [4, с. 313].

Виділяючи рівні розвитку (активності) людини, О.Ф. Лазурський звертав увагу на такий критерій, як *потенціал розвитку* людини – тенденцію до підвищення її власного психічного рівня. Г.О. Балл убачає тут феномен, що у подальшому отримав назву “самоактуалізація особистості”. Аналогічно можна побачити тенденцію підвищення психічного рівня у понятті “зона найближчого розвитку”, в розриві між реальним і потенційним станами психіки дитини. Відзначимо, що на цей розрив указував ще Ж. Піаже [23], однак,

³ “Зокрема, якщо адаптація розглядається як такий процес урівноваження активної системи з її середовищем, через який підтримуються певні параметри функціонування цієї системи, то як особливий вид адаптації є навіть поведінка відкинутого суспільством художника, котрий зберігає, всупереч глузуванням, вірність своєму баченню світу, або героя, який іде на фізичну загибель, але не зраджує своїх товаришів і свої ідеали. Дане твердження обґрунтовується, окрім іншого, тим, що цій людині вдається – всупереч край несприятливим зовнішнім умовам – зберегти найважливіші особистісні пріоритети і до останнього моменту свого життя, і у внесках його особистості у формування особистостей інших людей. Творча діяльність генія, являючи неадаптивна стосовно його оточення, часто може бути згодом переосмислена як адаптивна за врахування тенденцій соціального і культурного розвитку, які, можливо, йому першому вдалося вловити. Широке поняття (можна сказати: категорія) *адаптації* (умовою успішного застосування якого є чітка характеристика взаємодіючих систем) виявляється, таким чином, одним із засобів, що дають змогу (не скокуючись на редукціоністські, вульгаризаторські позиції) просунути вперед у науковому поясненні поведінки, звісно, не виключаючи і такої, в якій знаходять вищі прояви людського духу” [4, с. 215–216].

на відміну від Л.С. Виготського, не ввів спеціального терміна, отже, не зафіксував його як феномен психології. Він звернув увагу на те, що, розв'язуючи завдання в одному випадку самостійно, а в іншому за допомогою дорослого, дитина виявляє актуальний і потенційний рівні розвитку. Емпатійне розуміння клієнта К. Роджерсом також латентно містить поняття “лага” (часового розриву між подіями) – діапазону почуттів, переживань і смислів, які людина здатна осмислити самостійно, і тих, які вона відкриває завдячуючи спілкуванню із психотерапевтом. Іншими словами, це коло описаних у різних підходах феноменів має методологічну подібність у формі опори на потенціал розвитку людини. У неявному вигляді тут присутня антиномія соціалізації й індивідуалізації особистості, адже саме у спілкуванні дитини з дорослим, учня з учителем, клієнта з терапевтом зустрічаються як нормовідповідність, так й індивідуальна свобода бути і ставати собою. Г.О. Балл проговорює цей момент словами: “Подолати виявлені труднощі можна з допомогою уявлення про шароподібну структуру функціонування дорослого, котрий діалогічно взаємодіє з дитиною” [4, с. 60]; й рухається далі, пропонуючи виділити два нашарування: “В одному із них дорослий є рівноправним партнером дитини, у другому – керує діалогом і виступає в ролі соціокультурного посередника” [Там само].

Інтерпретуючи взаємодію процесів соціалізації й індивідуалізації, Г.О. Балл розробляє уявлення про гармонію, що виражається у “закономірності, яка полягає в тому, що на низькому рівні розвитку діяльності нормовідповідність і творчість багато в чому виключають одна одну, а на високому рівні – глибоко опосередковують взаємний вплив” [4, с. 217]. Аналогічно цьому на низьких рівнях розвитку особи особистісна свобода та особистісна надійність виражають полярні тенденції, а на високому рівні сходяться: “обидві властивості гармонійно проявляються у знаходженні й реалізації особистістю свого покликання, провідного смислу свого життя” [Там само].

Поняття “норма діяльності”, що розвивається в контексті раціогуманістичного підходу, дає змогу розкрити й продемонструвати внутрішнє нормування творчої активності суб’єкта

[2]. Диференціація понять *норма-зразок* і *норма-ідеал*, *соціальна норма* й *індивідуальна норма*, *норма слідування* і *норма подолання* зумовлюють конструктивну складність аналізу цих процесів. Поняття *соціокультурна норма* охоплює об’єкти як у просторі від імперативного до допустимого, так і в діапазоні від загальнолюдського до індивідуального, тобто до норм, які продукуються самим суб’єктом. *Норми-стандарти* орієнтують людину в актуальній ситуації, *норми-ідеали* дають їй змогу подолати ці межі. *Норми індивідуального процесу* в розвитку тієї або тієї діяльності сприяють професійному самоконструюванню людини. *Детальна диференціація, як і рефлексивне ставлення до норми, дозволяють суб’єкту не тільки вибудовувати траєкторії персонального розвитку, а й розкрити соціальні і педагогічні аномалії у суспільстві та державі.* Г.О. Балл відзначає, що “в СРСР тоталітарний режим упродовж десятиліть цілеспрямовано формував психологію “обложеної фортеці” і надзвичайних обставин, пропагував ідею “масового героїзму” (на відміну від уявлення про героя як про ідеал)”; при цьому “закономірності нормативної регуляції соціально значущої діяльності” відрізняються від культури до культури [4, с. 256].

УЯВЛЕННЯ ПРО КУЛЬТУРУ І РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ В КОНЦЕПТУАЛЬНИХ РАМКАХ РАЦІОГУМАНІСТИЧНОГО ПІДХОДУ

Звертаючись до поняття особистість, Г.О. Балл виявляє зв’язок української мови швидше з європейськими мовами, ніж з російською. Так, у європейських мовах є окремі поняття для характеристики людини зі сторони суспільства, ступеня її особистісного розвитку й зі сторони індивідуального розвитку (відповідно: англ. *man, person, personality, individuality*; фр. *homme, personne, personnalit , l’individualit *, нім. *Mann, Person, Pers nlichkeit, Individualit t*). В українській мові це терміни *людина, особа, особистість, індивідуальність*, а “особливості російської мови змушують використовувати слово *особистість* в обох значеннях” (*особа, особистість*) [4, с. 307], і як системну, і як сутнісну властивість людини⁴.

⁴ Недостатня розробка понять, що диференціюють зміст термінів загальної психології, є причиною часто непродуктивних дискусій: чи кожна людина є особистістю? на якому етапі персоногенезу чи культурогенезу народжується особистість?, хоча загальнолюдський, аксіологічний та еволюційний зміст цих термінів вимагає окремих позначень-фіксацій.

В концептуальних рамках раціогуманістичного підходу Г.О. Балл виявляє тісний зв'язок категорії *особистості* з категоріями *свободи* і *культури*, розвиваючи уявлення про середовище, що змінюється для суб'єкта залежно від його особистісного смислу. Для цього вводить поняття "*особистісна надійність*", зміст якого сутнісно характеризує готовність до належного виконання соціальних функцій, й співвідносить його з поняттям-уявленням особистісної свободи. *Особистість трактується як системна властивість людини у світі її соціального буття*. Особистісна надійність постає складовою соціального капіталу високої суспільної цінності. Це поняття близьке до *психологічної стійкості*, однак перше характеризує індивідуальні властивості людини, а друге – соціально-психологічні, що формуються у системі взаємин людини із суспільством. Одночасно особистісна надійність є важливою характеристикою соціальної поведінки суб'єкта.

Г.О. Балл показує, що держава та окремі корпорації здатні експлуатувати особистісну надійність: "Фашистська ідеологія абсолютизувала принцип національної єдності і вимагала абсолютної надії усіх представників нації, яким належало згуртуватися воедино довкола вождя подібно лозинам, зв'язаним у пучок (італійською *fascio*)" [4, с. 298]. *Концентраційним табором і фізичному знищенню людей в історії культури передувало нехтування їхньою свободою і суб'єктивністю*. Важливою умовою розвитку особистості в раціогуманістичному підході є підтримка простору її свободи: чим більше міститься у соціальному бутті людини свободи, тим сильніше виражена її суб'єктивність.

Важливо відзначити, що Г.О. Балл елегантно поєднує розроблене в контексті соціології поняття соціального капіталу Дж. Коулмана [15] з теорією морального розвитку особистості Л. Кольберга (див. [1]), показуючи, що на постконвенційному рівні особистісна надійність поведінки, що оцінюється з позицій дотримання норм групової моралі, може знижуватися, однак тут виникає *збагачена особистісна надійність* як "усвідомлено вибраний або самостійно сконструйований людиною принцип", котрим вона керуватиметься у різних життєвих ситуаціях [4, с. 298]. Найвищий рівень особистісної надійності – вірність лю-

дини своєму покликанню, смислу життя, призначенню. Отже, *особистісна свобода не суперечить нормативності, а підносить її як внутрішній принцип саморозвитку творчої особистості*.

Вірність собі ("обов'язок перед собою" в термінології Стендаля) може зовнішньо оцінюватися як зрада інших. Г.О. Балл звертає увагу на цей тонкий момент мотиваційного аналізу поведінки: "Вірність людини смислу свого життя, своєму покликанню була розтлумачена як найвищий (за ступенем узагальнення керівництвом поведінкою) щабель особистісної надійності. <...> Нехай наш герой у пошуках смислу життя розчарується у якійсь із раніше значимих для нього цінностей і в процесі особистісного розвитку "переріс" той чи той із раніш важливих для нього смислів. Це говорить, швидше, на його користь. Одна біда: "діалектично зняті" смисли зв'язували його з живими людьми, які тепер управі звинувачувати його в недостатній надійності, а то й у зраді" [Там само, с. 300].

Загалом раціогуманістичний підхід розвиває діалогічні стратегії, постулює увагу до внутрішньої свободи і суб'єктивності людини. Превентивна довіра і повага до людини – це та славнозвісна банальність добра, на якій тримається і яка створює стійкість розвитку сучасного демократичного суспільства.

Окрім гуманістичних і діалогічних стратегій, у реальності повсякдення широко представлені авторитарні (імперативні) і маніпулятивні стратегії. *При зміні політичного режиму від радянського до пострадянського замість розвитку гуманістичних стратегій відбулася підміна авторитарних стратегій маніпулятивними*. "Носії маніпулятивних стратегій допускають і використовують суб'єктивність людей, на яких впливають у системах соціального управління та створюють такі психологічні умови їхньої діяльності, щоб ця суб'єктивність слугувала передовсім цілям маніпуляторів і її прояви не виходили за прийнятні для них рамки" [Там само, с. 301]. Подібні стратегії здатні спричинити тактичний вигравш, однак програють стратегічно, пригнічуючи і затримуючи особистісний розвиток людей у конкретному соціумі.

Г.О. Балл наголошує, що для поширення гуманістичної психології однієї розробки цього напрямку недостатньо, потрібний певний рівень розвитку суспільства⁵. "У гуманістично зорієнто-

⁵ Тут підходить термін *банальність добра* як опозиція терміна "банальність зла" (Х. Арндт), що активно використовується, зокрема, політологом С. О. Белковським (див. [9]; [22]).

ваному суспільстві розвиток особистості (як наслідок, причина і засіб її самовизначення) постає однією з головних цілей її (особистості) життя і життя суспільства. А це означає, що член гуманістичного суспільства першочергово діє як суб'єкт освіти..." [4, с. 75]. Ці ідеї знаходять підтвердження у результатах відомого дослідження цінностей (World Values Surveys), які показують: для досягнення демократії недостатньо успіхів економічного розвитку і політичної волі еліт; основним чинником тут є *культурний стан суспільства*⁶, його готовність перейти до постматеріалістичних і постконвенційних цінностей. До перших відносяться цінності довіри, толерантності, творчої самореалізації, гуманізму і солідарності, вони притаманні розвиненим постіндустріальним суспільствам, де демократія і якість життя корелюють: "Демократія робить людей здоровими, щасливими, терпимими, довірливими" [14, с. 124]. Підростаючі при демократії покоління людей, як правило, долучаються до постконвенційних цінностей. Для цього потрібні стабільна суспільна система, соціальний прогрес, освічене населення і його готовність до гуманістичної культури. "Демократію неможливо заснувати за допомогою інституційних змін або маніпуляцій правлячої еліти. Її існування головно залежить від ціннісних настановлень і переконань простих громадян" [Там само, с. 126].

До основоположників гуманістичної психології Г.О. Балл відносить підходи С.Л. Рубінштейна і В.А. Роменця [19] – [20]. Говорячи про розвиток особистості, він узагальнює ідеї Г. Олпорта, А. Маслоу, В. Франкла, К. Роджерса. Нам тут важливо відзначити, що підхід Г.О. Балла виходить за рамки теоретичного інтегратора психології і стає латентною практикою раціональної соціокультурної дії, яка сприяє просуванню суспільства до постматеріалістичних цінностей і демократії. Це ще одна перспективна лінія розвитку творчого спадку Г.О. Балла.

Універсальні методологічні принципи і загальносистемні тенденції, в яких би термінах вони не формулювалися, володіють властивістю дволикого Януса: слугувати продуктив-

ному поєднанню і класичності, і сучасності. Під цим кутом зору й підсумуємо наш аналіз творчого внеску Г.О. Балла у психологію.

ВИСНОВКИ: БЕЗПЕРЕРВНИЙ ДІАЛОГ...

1. Принцип раціогуманізму пронизує навіть ті роботи Г.О. Балла, у яких він не використовує цього терміна. За цим – низка методологічних передумов, що охоплюють бережне ставлення до попередніх інтелектуальних і гуманітарних стратегій, увагу до ціннісних підстав практичної діяльності і наукової думки. "Через розмежування і діалог до синтезу – такою є, на мій погляд, перспективна стратегія взаємодії гуманітарної і природничо-наукової традицій у психології" [4, с. 216]. Вище було показано, що раціогуманістичний підхід слугує реалізації саме цієї стратегії.

2. У раціогуманістичному підході цінність різних інтелектуальних традицій, яка прийшла у постнекласичному типі раціональності на зміну їхньому протиставленню, розкривається через їх *діалог*. Останній становить діючий інтегративний механізм, і навіть більше, потягнувши за нитку принципу діалогу, ми виявляємо, що передумовами підходу є усе те ж коло взаємопов'язаних понять: "гуманізм", "свобода", "раціональність", "культура". Отож відкрита комунікативність – відмітна риса інтелектуального стилю професора Георгія Балла. Словами "діалогом є спілкування вільних і раціонально мислячих людей" [4, с. 273] він говорить також і про себе.

3. Раціоналізм і гуманізм нерідко розглядалися в аналізі історії психології як опозиції. Зокрема, В.А. Роменець, на що звертає увагу Г.О. Балл, показував, що в еволюції становлення історії всесвітньої психології у ХХ столітті основна суперечність представлена зіткненням сцієнтизму і гуманізму [20]. Натомість Г.О. Балл не тільки розкриває в концептуальних рамках раціогуманістичного підходу принципів відмінності сцієнтизму і гуманізму, але в логіці інтегративних устремлень сучасної психології показує плідність їхнього зближення.

⁶ Для психологічного схарактеризування культурного стану соціуму А.В. Фурман у 2001 році вводить у науковий обіг поняття "*психокультура*" і в його значеннево-смысловому форматі (головно за параметрами обсягу, змісту, концептуалізації, синтетичності і сенсової поліваріативності) не лише створює категорійну матрицю української ментальності, а й обґрунтовує вітакультурну версію методології психологічного пізнання найскладніших онтофеноменальних даностей людського світу: ментальності, соціальності, культури, етносу, економіки, освіти, особистості, толерантності тощо (див. [24]).

4. За Г.О. Баллом, провідною характеристикою науковості є досягнення істини раціональними методами, тому експеримент не становить обов'язковий атрибут наукового дослідження⁷. Послідовний гуманізм неминуче приводить до універсалізму і всезагальної ідентичності.

5. Раціогуманістичний підхід Г.О. Балла – це наголос на значенні розвитку гуманістичної орієнтації психології для гуманізації освіти і культури. У перспективі це передбачає розмивання межі між “гуманістичними” і “негуманістичними” психологічними спрямуваннями. Гуманізація – важливий тренд еволюції сучасної психології: всередині психології народжуються діалогічні, синтетичні і гуманістичні культурні практики. “Якщо говорити про надання допомоги конкретній людині, то головним для психолога, як і для лікаря, повинно бути благо хворого. Якщо ти не володієш методом, який найбільш підходить для якогось пацієнта або клієнта, то передай його іншому лікарю чи психологу” [4, с. 379]. Гуманістична психологія предметно розташовується між поверхами гуманістичного світогляду і досвідом гуманістичних практик. Цьому відповідає рівень конкретно-наукової методології науки.

6. У будь-якому разі науковість не тотожна сцієнтизму. Г.О. Балл з методологічних позицій раціогуманістичного підходу переконливо демонструє, що суть наукової психології полягає не в тому, щоб спиратися на природничо-наукові та експериментальні методи, а в тому, щоб для кожного складного об'єкта знайти свої, адекватні (тобто такі, що ведуть до достовірності і насиченості пізнання) методи. У цьому плані “насичений опис” К. Гірца (див. [10]) для аналізу того чи іншого феномену культури може бути не менш науковим, ніж кількісні виміри у ситуації простіших об'єктів і відношень. Сутнісно не вдаючись до такого терміна, Г.О. Балл формулює основний принцип триангуляції (див. [12]): прагнення “до системного узгодження – в рамках синтетичної теоретичної моделі – даних, що отримуються різними методами”, рух не до зовнішнього (спрощеного), а до внутрішнього (взаєм-

но узгодженим знанням) монізму: “від еkleктизму слід не опускатися до односторонності, а підніматися до системності” [4, с. 395]. Це можна тлумачити і як рух від фаталізму до конструктивізму.

7. У контексті раціогуманістичного підходу Г.О. Балл виокремлює діалогічні універсалиї: принцип поваги співбесідника; принцип прийняття та орієнтації на перспективу⁸; принцип відкритості до творчості й особистих досягнень; принцип конкордатності (пошук згоди, заснованої на виробленні спільної системи цінностей); принцип толерантності (котрий трактується тут як презумпція прийнятності); принцип розширення культурного поля. “Раціоналізм, який нехтує гуманістичними цінностями і людською культурою як цілісністю, збитковий і небезпечний; гуманізм, який відвертається від раціоналізму, обмежений у своїх можливостях” [Там само, с. 400]. Раціогуманістичний підхід гармонізує ці протилежності, перетворюючи їх у складники єдиного цілого.

8. На завершення хотілося б ще раз наголосити: творчий спадок Г.О. Балла подібний до айсбергу в безмежному океані психологічних знань, де евристичний потенціал його змісту ще недостатньо осмислений, розкритий, приховує у собі незвідані глибини, роботу з експлікації яких варто виконувати новим поколінням дослідників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Анцыферова, Л. И. Связь морального сознания с нравственным поведением человека (по материалам исследований Лоуренса Кольберга и его школы) [Текст] / Л. И. Анцыферова // Анцыферова Л. И. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии. – М. : ИП РАН, 2004. – С. 260–285.

2. Балл, Г. А. Нормы деятельности и творческая активность личности [Текст] / Г. А. Балл // Вопросы психологии. – 1990. – № 6. – С. 25–36. – URL: <http://www.voppsy.ru/issues/1990/906/906025.htm> (дата звертання: 01.05.2017).

3. Балл, Г. А. Психологическое содержание личностной свободы: сущность и составляющие [Текст] / Г. А. Балл // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18, № 5. – С. 7–19.

⁷ “Мені не здається правомірним вважати експеримент обов'язковим атрибутом науки взагалі і наукової психології зокрема” [4, с. 380].

⁸ Ілюстративним прикладом тут може бути висловлювання М.М. Пришвіна: “Та людина, яку ти любиш у мені, звісно, краще за мене: я не такий. Але ти люби, і я намагатимусь стати краще за себе” (режим доступу: <http://www.epwr.ru/quotauthor/337/txt11.php>)

4. Балл, Г. А. Психология в радиогуманистической перспективе: Избранные работы [Текст] / Г. А. Балл. – К. : Изд-во “Основа”, 2006. – 408 с.
5. Балл, Г. А. Радиогуманизм как форма современного гуманизма и его значения для методологии человековедения [Текст] / Г. А. Балл // Мир психологии. – 2013. – № 3. – С. 208–223.
6. Балл, Г. А. Теория учебных задач: Психолого-педагогический аспект [Текст] / Г. А. Балл. – М. : Педагогика, 1990. – 184 с.
7. Бахманн-Медик, Д. Режимы текстуальности в литературоведении и культурологии: вызовы, границы, перспективы. От антропологического поворота к cultural turns [Электронный ресурс] / Д. Бахманн-Медик // Новое литературное обозрение. – 2011. – № 107. – URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2011/107/do5.html> (дата обращения: 02.04.2016).
8. Бахманн-Медик, Д. Культурные повороты по следам “антропологическо”: некоторые замечания [Электронный ресурс] / Д. Бахманн-Медик // Новое литературное обозрение. – 2013. – № 122. – URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2013/122/7b.html> (дата обращения: 03.11.2016).
9. Беркович, Е. М. Банальность добра. Герои, праведники и другие люди в истории Холокоста: Заметки по еврейской истории двадцатого века [Текст] / Е. М. Беркович. – М. : Янус-К, 2003. – 390 с.
10. Гирц, К. “Насыщенное описание” : в поисках интерпретативной теории культуры [Электронный ресурс] / К. Гирц. – URL: http://anthro-org.narod.ru/files/Geertz_Thick_descriptions.pdf (дата обращения: 01.05.2017).
11. Гусельцева, М. С. Культурно-аналитический подход к изучению эволюции психологического знания : дисс. ... докт. психол. наук [Текст] / М. С. Гусельцева. – М., 2015. – 459 с.
12. Гусельцева, М. С. Триангуляция как метафорический конструкт: история и методологические перспективы [Текст] / М. С. Гусельцева // Вопросы психологии. – 2014. – № 5. – С. 3–14.
13. Зелинский, Ф. Ф. Из жизни идей : науч.-попул. ст. [Текст] / Ф. Ф. Зелинский. – СПб. : Алетейя, 1995. – 464 с.
14. Инглхарт, Р. Культура и демократия [Текст] / Р. Инглхарт // Культура имеет значение. Каким образом ценности способствуют общественному прогрессу / под ред. Л. Харрисона, С. Хантингтона. – М. : Моск. школа полит. исс-ний, 2002. – С. 106–128.
15. Коулман, Дж. Капитал социальный и человеческий [Электронный ресурс] / Дж. Коулман // Обществ. науки и современность. – 2001. – № 3. – С. 122–139. – URL : <http://ecsocman.hse.ru/data/217/076/1232/011kOULMAN.pdf> (дата обращения: 30.04.2017).
16. Леонтьев, Д. А. Психология свободы [Электронный ресурс] / Д. А. Леонтьев // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21, № 1. – URL : http://psylib.org.ua/books/_leond01.htm (дата обращения: 30.04.2017).
17. Маслоу, А. Новые рубежи человеческой природы [Текст] / А. Маслоу. – М. : Смысл, 1999. – 425 с. – URL : <http://psyberia.ru/book/maslow01.pdf> (дата обращения: 01.05.2017).
18. Межуев, В. М. Идея культуры. Очерки по философии культуры [Текст] / В. М. Межуев. – М. : Университетская книга, 2012. – 406 с. – URL: http://www.lhachev.ru/pic/site/files/lihcht/2012_Sbornik/2012_Dokladi/2012_sec2/028_2012_sec2.pdf (дата обращения: 01.05.2017).
19. Роменец, В. А. Жизнь и смерть в научном и религиозном истолковании [Текст] / В. А. Роменец. – К. : Здоров’я, 1989. – 191 с.
20. Роменец, В. А. Вчинкова організація канонічної психології [Текст] / В. А. Роменец // Психологія і суспільство. – 2000. – № 2. – С. 25.
21. Рубинштейн, С. Л. Человек и мир [Текст] / С. Л. Рубинштейн // Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир. – СПб. : Питер, 2003. – С. 281–426.
22. Терещенко, М. Такой хрупкий покров человечности. Банальность зла, банальность добра [Текст] / М. Терещенко. – М. : Росс. полит. энциклопедия, 2010. – 303 с.
23. Флейвелл, Д. Генетическая психология Жана Пиаже [Текст] / Д. Флейвелл. – М. : Просвещение, 1967.
24. Фурман А. В. Психокультура української ментальності [Текст] / А. В. Фурман; 2-е вид. – Тернопіль: НДІ МЕВО, 2011. – 168 с.
25. Эпикур. Главные мысли [Электронный ресурс] / Эпикур. – URL : <http://ancientrome.ru/antlitrt/t.htm?a=1358239035> (дата обращения: 01.05.2017).
26. Franklin, B. Pennsylvania Assembly : Reply to the Governor. 1755. November 11. [Электронный ресурс] / B. Franklin. – Packard Humanities Institute: The Papers of Benjamin Franklin // Votes and Proceedings of the House of Representatives, 1755–1756. P. 19–21. – URL : <http://franklinpapers.org/franklin/framedVolumes.jsp?vol=6&page=238a> (дата обращения: 30.04.2017).

REFERENCES

1. Antsyferova, L. I. Svyaz' moral'nogo soznaniya s nraivstvennym povedeniem cheloveka (po materialam issledovaniy Lourensa Kol'berga i ego shkoly) [Tekst] / L. I. Antsyferova // Antsyferova L. I. Razvitiye lichnosti i problemy gerontopsikhologii. – M. : IP RAN, 2004. – S. 260–285 [In Russian].
2. Ball, G. A. Normy deyatelnosti i tvorcheskaya aktivnost' lichnosti [Tekst] / G. A. Ball // Vopr. psikhologii. – 1990. – № 6. – S. 25–36. – URL: <http://www.voppsy.ru/issues/1990/906/906025.htm> (data obrashcheniya: 01.05.2017) [In Russian].
3. Ball, G. A. Psikhologicheskoe sodержanie lichnostnoi svobody: sushchnost' i sostavlyayushchie [Tekst] / G. A. Ball // Psikhol. zhurn. – 1997. – T. 18. – № 5. – S. 7–19 [In Russian].
4. Ball, G. A. Psikhologiya v ratsiogumanisticheskoi perspektive: Izbrannye raboty [Tekst] / G. A. Ball. – K. : Izd-vo “Osnova”, 2006. – 408 s. [In Russian].
5. Ball, G. A. Ratsiogumanizm kak forma sovremennogo gumanizma i ego znacheniya dlya metodologii chelovekovedeniya [Tekst] / G. A. Ball // Mir psikhologii. – 2013. – № 3. – S. 208–223 [In Russian].
6. Ball, G. A. Teoriya uchebnykh zadach: Psikhologo-pedagogicheskii aspekt [Tekst] / G. A. Ball. – M. : Pedagogika, 1990. – 184 s. [In Russian].

7. Bakhmann-Medik, D. Rezhimy tekstual'nosti v literaturovedenii i kul'turologii: vyzovy, granitsy, perspektivy. Ot antropologicheskogo povorota k cultural turns [Elektronnyi resurs] / D. Bakhmann-Medik // Nov. lit. obozr. – 2011. – № 107. – URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2011/107/do5.html> (data obrashcheniya: 02.04.2016) [In Russian].
8. Bakhmann-Medik, D. Kul'turnye povoroty po sledam "antropologicheskogo": nekotorye zamechaniya [Elektronnyi resurs] / D. Bakhmann-Medik // Nov. lit. obozr. – 2013. – № 122. – URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2013/122/7b.html> (data obrashcheniya: 03.11.2016) [In Russian].
9. Berkovich, E. M. Banal'nost' dobra. Geroi, pravedniki i drugie lyudi v istorii Kholokosta: Zametki po evreiskoi istorii dvadtsatogo veka [Tekst] / E. M. Berkovich. – M.: Yanus-K, 2003. – 390 s. [In Russian].
10. Girts, K. "Nasyschennoe opisanie": v poiskakh interpretativnoi teorii kul'tury [Elektronnyi resurs] / K. Girts. – URL: http://anthro-org.narod.ru/files/Geertz_Thick_descriptions.pdf (data obrashcheniya: 01.05.2017) [In Russian].
11. Gusel'tseva, M. S. Kul'turno-analiticheskii podkhod k izucheniyu evolyutsii psikhologicheskogo znaniya: diss. ... dokt. psikhol. nauk [Tekst] / M. S. Gusel'tseva. – M., 2015. – 459 s. [In Russian].
12. Gusel'tseva, M. S. Triangulyatsiya kak metaforycheskii konstrukt: istoriya i metodologicheskie perspektivy [Tekst] / M. S. Gusel'tseva // Voprosy psikhologii. – 2014. – № 5. – S. 3–14 [In Russian].
13. Zelinskii, F. F. Iz zhizni idei: nauch.-popul. st. [Tekst] / F. F. Zelinskii. – SPb.: Aleteiya, 1995. – 464 s. [In Russian].
14. Ingkhardt, R. Kul'tura i demokratiya [Tekst] / R. Ingkhardt // Kul'tura imeet znachenie. Kakim obrazom tsennosti sposobstvuyut obshchestvennomu progressu / pod red. L. Kharrisona, S. Khantingtona. – M.: Moskovskaya shkola politicheskikh issledovaniy, 2002. – S. 106–128 [In Russian].
15. Koulman, Dzh. Kapital sotsial'nyi i chelovecheskii [Elektronnyi resurs] / Dzh. Koulman // Obshchestv. nauki i sovremennost'. – 2001. – № 3. – С. 122–139. – URL: <http://ecsocman.hse.ru/data/217/076/1232/011kOULMAN.pdf> (data obrashcheniya: 30.04.2017) [In Russian].
16. Leont'ev, D. A. Psikhologiya svobody [Elektronnyi resurs] / D. A. Leont'ev // Psikhologicheskii zhurnal. – 2000. – T. 21. – № 1. – URL: http://psylib.org.ua/books/_leond01.htm (data obrashcheniya: 30.04.2017) [In Russian].
17. Maslou, A. Novye rubezhi chelovecheskoi prirody [Tekst] / A. Maslou. – M.: Smysl, 1999. – 425 s. – URL: <http://psyberia.ru/book/maslow01.pdf> (data obrashcheniya: 01.05.2017) [In Russian].
18. Mezhev, V. M. Ideya kul'tury. Ocherki po filosofii kul'tury [Tekst] / V. M. Mezhev. – M.: Universitetskaya kniga, 2012. – 406 s. – URL: http://www.lihachev.ru/pic/site/files/lihicht/2012_Sbornik/2012_Dokladi/2012_sec2/028_2012_sec2.pdf (data obrashcheniya: 01.05.2017) [In Russian].
19. Romenets, V. A. Zhizn' i smert' v nauchnom i religioznom istolkovanii [Tekst] / V. A. Romenets. – K.: Zdorov'ya, 1989. – 191 s. [In Russian].
20. Romenets V.A. Vchinkova organizatsiya kanonichnoi psikhologii [Tekst] / V. A. Romenets // Psikhologiya i suspil'stvo. – 2000. – № 2. – S. 25 [In Ukrainian].
21. Rubinshtein, S. L. Chelovek i mir [Tekst] / S. L. Rubinshtein // Rubinshtein S. L. Bytie i soznanie. Chelovek i mir. – SPb.: Piter, 2003. – S. 281–426 [In Russian].
22. Tereshchenko, M. Takoi khрупkii pokrov chelovechnosti. Banal'nost' zla, banal'nost' dobra [Tekst] / M. Tereshchenko. – M.: Rossiiskaya politicheskaya entsiklopediya, 2010. – 303 s. [In Russian].
23. Fleivell, D. Geneticheskaya psikhologiya Zhana Piazhe [Tekst] / D. Fleivell. – M.: Prosveshchenie, 1967 [In Russian].
24. Furman A.V. Psykhokultura ukrainskoi mentalnosti [Tekst] / A.V. Furman; 2-e vyd. – Ternopil: NDI MEVO, 2011. – 168 s. [In Ukrainian].
25. Epikur. Glavnnye mysli [Elektronnyi resurs] / Epikur. – URL: <http://ancientrome.ru/antlittr/t.htm?a=1358239035> (data obrashcheniya: 01.05.2017) [In Russian].
26. Franklin, B. Pennsylvania Assembly: Reply to the Governor. 1755. November 11. [Электронный ресурс] / B. Franklin. – Packard Humanities Institute: The Papers of Benjamin Franklin // Votes and Proceedings of the House of Representatives, 1755–1756. P. 19–21. – URL: <http://franklinpapers.org/franklin/framedVolumes.jsp?vol=6&page=238a> (data obrashcheniya: 30.04.2017) [In English].

АНОТАЦІЯ

Гусельцева Марина Сергіївна.

Раціогуманістичний підхід Г.О. Балла: психологія свободи і творчого синтезу.

Раціогуманістичний підхід Г.О. Балла розглядається як концептуальна рамка, що дозволяє інтегрувати різні дослідницькі позиції всередині психології, у тому числі її природничо-наукові та гуманістичні орієнтації, й таким чином подолати горезвісний розкол на дві науки – пояснювальну та описову, а також підвищити якість комунікацій психології з суміжними галузями знань. Розробка вказаного підходу і чітке виділення його методологічних засновків робить такі комунікації більш продуктивними. До аналізу даного підходу застосовується *методологія латентності*, націлена на осмислення не лише явного і проартикульованого автором концептуального змісту, а й на викриття неочевидних і непомічених тенденцій. Показано, що раціогуманістичний підхід Г.О. Балла латентно містить методологічні засади, які стосуються сучасної постнекласичної, трансдисциплінарної й інтегративної епістемології. Характерною особливістю цього підходу є його гештальтність. Так, категорія свободи у підході Г.О. Балла не відокремлена від інших концептів і категорій, а спирається і розкриває свій зміст у світлі уявлень про культуру, гуманізм, розвиток особистості та особистісну надійність. Поєднані у загальному категорійному плетеві ці поняття сукупно створюють той евристичний контекст, який підсилює і породжує особливі властивості інших складників, компонентів, параметрів.

Ключові слова: *методологія, раціогуманістичний підхід, культура, раціональність, гуманізм, свобода, особистість, Г.О. Балл.*

АННОТАЦІЯ

Гусельцева Марина Сергеевна.

Раціогуманістический підхід Г.А. Балла: психологія свободи і творческого синтезу.

Раціогуманістический підхід Г.А. Балла розглядається як концептуальна рамка, що дозволяє інтегрувати різні дослідницькі позиції всередині психології, в тому числі її естествонаучні і гуманістическі орієнтації, і тим самим подолати пресловутый розкол на дві науки – об'яснительную і описательную, а також підвищити якість комунікацій психології зі сусідніми областями знання. Розробка відміченого підходу і чітке виділення його методологіческіх основаній робить такі комунікації більш продуктивними. Аналіз даного підходу використовує *методологію латентності*, націлену на осмислення не тільки явного і проартикульованого автором концептуального змісту, але і відкриття неочевидних і незамечених тенденцій. Показано, що раціогуманістический підхід Г.А. Балла латентно містить методологіческіе основи, відносящіеся до сучасної постнекласическої, трансдисциплінарної і інтегративної епістемології. Характерною особливістю цього підходу є гештальтність. Так, категорія свободи в підході Г.А. Балла не обособлена від інших концептів і категорій, а опирається і розкриває свій зміст в світлі представлень про культуру, гуманізм, розвиток особистості і особистісної надійності. Сполучені в загальній категоріальній мережі ці поняття разом створюють той евристический контекст, який посилює і породжує особливі властивості решти складових, компонентів, параметрів.

Ключеві слова: *методологія, раціогуманістический підхід, культура, раціональність, гуманізм, свобода, особистість, Г. А. Балл.*

ANNOTATION

Guseltseva Marina.

Ratiohumanistic approach of H.O. Ball: psychology of freedom and creative synthesis.

The purpose of this article is to analyze the intellectual heritage by H. Ball, the peak of his scientific creativity, expressed in the development of a ratiohumanistic approach in psychology, which represents a harmonious combination of natural and humanitarian orientations in psychology. The ratiohumanistic approach by H. Ball is considered as a conceptual framework that allows integrating different research positions within psychology, including its natural-science and humanistic orientations, and thereby overcome the notorious split into two sciences, explanatory and descriptive, and improve the quality of communications psychology with related fields of knowledge. The development of the ratiohumanistic approach and the clear identification of its methodological grounds make such communications more productive. The analysis of this approach uses the methodology of latency, aimed at understanding not only the conceptual content explicitly and indicated by the author, but also uncovering unobvious and unnoticed tendencies. Shown that the ratiohumanistic approach latently contains methodological grounds relating to modern post-nonclassical, transdisciplinary and integrative epistemology. A characteristic feature of the ratiohumanistic approach is its gestalt. Thus, the category of freedom in the ratiohumanistic approach is not isolated, but rests and reveals its meaning in the light of the notions of culture, humanism, personal development and personal reliability.

Key words: *methodology, ratiohumanistic approach, culture, rationality, humanism, freedom, personality, H.O. Ball.*

Надійшла до редакції 10.04.2017.

Підписана до друку 18.05.2017.

Бібліографічний опис для цитування:

Гусельцева М. Раціогуманістический підхід Г.О. Балла: психологія свободи і творчого синтезу / Марина Гусельцева // Психологія і суспільство. – 2017. – №2. – С. 41–55.

ПСИХОЛОГІЯ ТА ЕПІСТЕМОЛОГІЯ

Пам'яті Г.О. Балла

Петро М'ЯСОЇД

УДК 159.9.01 : 316.61

Petro Myasoid
PSYCHOLOGY AND EPISTEMOLOGY

In the memory of H. Ball

“Вплив ученого на поступ науки вимірюється не тільки тим, що він особисто відкрив у загадковому світі, в якому він жив, а й тими ідеями, які він безпосередньо не сформулював, але своєю послідовністю і прямолінійністю вченого пробуджував їх до життя у свідомості інших дослідників”.

(Володимир Роменець [19, с. 319])

Для мене ідеєю, про яку говорить Володимир Андрійович Роменець, є *метaparадигма діалогу* Георгія Олексійовича Балла, висунута ним під час обґрунтування *раціогуманістичного підходу* в психології. Постали запитання, у пошуках відповіді на них народилася ця стаття.

Якось я написав Георгію Олексійовичу, що в його аналізі творчості В. А. Роменця залишаються прогалини. Він погодився (!), погодився й з викладом його позицій у книгах [8]; [13]. Не знаю, чи погодився б цього разу. Хотілося, якою досконалою не видавалася б автору його система, критичний погляд завжди знайде прогалини, відтак – ідеї, котрі вимагають осмислення і продовження. Усвідомлення, що прогалини є неминучими і що заповнити їх означає наразитися на критику пізнавальний процес зупинити не може.

Ідеями, котрі постали в діалозі з Г.О. Баллом, а також В.А. Роменцем, я долучаюся до збереження у пам'яті нашої науки імені й напружень цього непересічного вченого й високоморальної, винятково толерантної людини.

Постановка проблеми. Г.О. Балл формулює принципи раціогуманістичного підходу (орієнтація на гуманізм як підвалину взаємин людей і спільнот і гармонійний раціоналізм, що спирається на інтелектуальну культуру з її діалогічною взаємодією логічно обґрунтованих та інтелектуально досягнутих позицій), що для *методології психології* означає відсутність підстав заперечувати потенціал існуючих теорій і необхідність розвитку цього потенціалу через *діалог* [2]–[4]; [28]; [29]. Учасник діалогу має вірити не в істинність своїх ідей, а в те, що вони потрібні для вирішення поставленого завдання, тому мусить бути готовим уточнити свої позиції. Діалог набуває статусу *метaparадигми*, яка регулює взаємодію психології із суміжними дисциплінами, водночас уможливорює подолання протиставлення *природничо-наукової* та *гуманітарної парадигм*. Передбачається застосування раціогуманістичного підходу не тільки у психології, а й в *людинознавстві* загалом.

Підхід включає в себе розуміння *об'єкта* і *суб'єкта* як взаємозалежних складових

наукової діяльності. У цьому процесі розбу-довується система *значень* об'єкта, істинність яких має бути підтверджена науковим співтовариством. У психології значення наповнені *смыслами*, отже, психолог мусить відрізнити власні смисли від смислів досліджуваних ним людей. Прибічники природничо-наукової парадигми нехтують *принциповими відмінностями людини від об'єктів природи*, зокрема її здатністю до діалогічної взаємодії, вчинків, до трансцендування як виходу за межі фіксованих ситуацій. Однак саме властивий цій парадигмі *ідеал наукової раціональності* націлює психологів на розкриття змісту й детермінації відмінностей, притаманних людині. Для цього наукова раціональність має бути вписана у систему людських цінностей. Потрібно розширити уявлення про сутність і процес пізнання. На часі постановки *психологічної епістемології*, якій належить вивчати психологічні аспекти *людських знань* з урахуванням їх наповненості *смыслами*.

За Г.О. Баллом, раціогуманістичний підхід збагачує методологію психології “психологією” – визнанням обов'язковості використання усіх здобутків інтелектуальної культури людства в теоретичних побудовах і застосуваннях цієї науки. Тоді відношення між суб'єктом та об'єктом пізнання, а це реальне проблемне поле епістемології, потрапляє у царину невизначеності. Якою має бути епістемологія з огляду на зміст цього відношення у психології і на принципову відмінність людини від об'єктів природи? Якою, іншими словами, має бути *епістемологія психології*, коли *предметом психології є людина*?

Це не психологічна епістемологія, про важливість якої говорить Г.О. Балл, не епістемологія стратегії міркувань у психології [68] і не епістемологія в її генетичному наповненні [56], це – *теорія пізнання людини як система знань*. Потрібно зробити кроки у цьому напрямі й визначити позиції *набування знань про людину*.

Актуальність дослідження. Г.О. Балл поси-лається на А. Маслоу, котрий називав себе і гуманістом, і фрейдистом, і бігевіористом, і представником трансцендентної психології. Завдання визначає спосіб його розв'язку, десь достатньо бути бігевіористом, а десь і трансцендентної психології замало, але ж не можна бути тим та іншим одночасно. Зазвичай теоретик не відступає від своїх позицій, а коли відступає, його система зазнає руйнації [40].

Очевидно, що Г.О. Балл виокремлює роль суб'єкта у психологічному пізнанні, про це ж говорить і вимога дотримуватись “інтелектуальної чесності” під час застосування раціогуманістичного підходу. В епістемології це *суб'єктоцентризм*: суб'єкт постає точкою відліку пізнання об'єкта, що перебуває у просторі його спостереження й отримує своє інобуття в координатах властивого йому мислення [41]. Однак не у версії Р. Декарта: підхід Г.О. Балла передбачає увагу до смислів, з якими має справу психолог, що перетворює опозицію “суб'єкт – об'єкт” на відношення “суб'єкт – суб'єкт”. А це логічне відношення тотожності: психолог вивчає людину, будучи людиною, про смисли він мислить, покладаючись на власні смисли. З позицій епістемології, це *коло пізнання*, з позицій психології – *основна проблема, що дуалістично, або ж моністично вирішується упродовж історії цієї науки* [48].

І. Кант знімає згадану опозицію положенням про розум як свідчення присутності суб'єкта у пізнанні. Йдеться про *пізнання природи*, а яким має бути знаннево оформлене *пізнання людини*, за тотожності полюсів цього процесу? Відповіді на це питання епістемологія не дає.

Раціогуманістичний підхід передбачає узгодження природничо-наукової і гуманітарної парадигм, але ж за кожною перебуває різне поле ідей й різна *наукова раціональність* [36]. Незрозуміло, чому ідеал раціональності має тільки перша парадигма, друга – не має й вимушена тому ідеалу слідувати? Питання загострюється, якщо взяти до уваги, що за кожною парадигмою – різний *предмет психології*. Природничо-наукова парадигма націлює на дослідження *психіки як природного явища*, гуманітарна, у формі *гуманістичної психології*, – *людського самовизначення*. В.А. Роменець констатує: у ХХ ст. панує сцієнтизм, психіка людини досліджується як “інструмент пристосування до середовища”; гуманістична психологія становища не рятує, це “психологія Мюнхгаузена, що сам себе піднімає за волосся” [22, с. 826]. *Психологія втрачає проблему людини*. Природничо-наукова парадигма цієї проблеми не стосується, гуманітарна парадигма відокремлює людину від буття й від світу; людина характеризується принципово неповно.

Ситуація залишається без змін: Інтернет-пошуковики на запити “the problem of human in psychology”, “the anthropological approach in psychology”, “the human in scientific picture

of word” не реагують. Проблема людини стає предметом *антропології* [39], про неї як про *люднознавство* розповідають психологам [65]; психологія втрачає *людину як предмет дослідження*. виправити становище можна тільки з позицій епістемології, що висвітлювала б шляхи отримання довершеного раціонального знання і прикметні особливості психологічного пізнання як, за В.А. Роменцем, *людського самопізнання*. Людина пізнає саму себе. Це знову *коло пізнання* й без епістемології його не розірвати.

Метою статті є з'ясування відмінних і спільних характеристик пізнання у його природничо-науковій і власне психологічній формах; визначення наукової раціональності, коли це раціональність психолога, котрий мислить про людину, будучи людиною; вихід на позиції епістемології, покликаної знайти місце психології серед інших наук й орієнтувати психолога у пізнанні людини*. *Мета постає в процесі аналізу ідей Г.О. Балла, тоді як ідеї В.А. Роменця виводять на спосіб її досягнення*. Досягнення мети – це вихід на розуміння психології як *антропології* й узагальнення знань про людину, набутих у *люднознавстві*.

Засадничі положення. Постановка мети вказує на те, що рухатися слід і від епістемології до психології, і від психології – до епістемології. Епістемологія до психології не звертається, проте містить позиції психологічного змісту; про епістемологію психології питання ще не стоїть, але поступ мислення у цій науці є епістемологічно наповненим [14]. Потрібно зробити екскурс в епістемологію, визначитися в позиціях й через *історико-психологічне дослідження* повернутися до справді “психології” (Г.О. Балл – *методології пси-*

хології), схарактеризувавши останню як *епістемологію психології*.

Керівною є *ідея безпосередньої присутності людини у психологічному пізнанні*. Ідея зароджується під час дослідження творчості В.А. Роменця [9], конкретизується під час аналізу вирішення ним проблеми людини [11] й корелює з висновком А.В. Фурмана, підставою якого стає творчість цього вченого: методологія психології створюється процесом роботи психолога [24]. В.А. Роменець відзначає цей момент, коли говорить, що в акті *вираження* “суб’єктивність стає *об’єктом творчості* <...>. Суб’єкт стає ніби органом творчого процесу” [17, с. 56, 57]. Не сам намір, а його вираження є сутнісною ознакою творчості, причому у сфері методології також. *Творчий синтез* тут – це синтез у процесі, де об’єктивується мислення й індивідуальність вченого. *Ідея безпосередньої присутності людини у психологічному пізнанні поєднується з ідеєю людини як органу творчого процесу і визначає зміст цієї статті*.

За В.А. Роменцем, творчий продукт виробляється для комунікативної мети: людина створює те, що збагачує людей й слугує їхньому спілкуванню [16]. Комунікативність постає як щось зовнішнє стосовно творчого процесу, хоча власна творчість вченого розгортається у *творчому діалозі* з мислителями, позиції яких він викладає, а у формуванні й розгортанні його теорії вчинку виняткове значення має діалог з М.Г. Ярошевським і С.Л. Рубінштейном [12]. Діалог – і умова, і процес, і принцип продовження творчості в працях відтепер уже інших дослідників. Вчені знаходять прогалини в міркуваннях попередників, заповнюють їх власними ідеями й рухаються

*Тут і далі в концептуальній позиції автора предметне поле епістемології уподібнюється до близького йому, проте змістово відмінного за оптикою упредметнення, поля гносеології. І справді, традиційно епістемологія отожднюється із теорією пізнання. Однак, починаючи з неklasичного етапу розвитку філософії, існує щораз помітніша тенденція до розрізнення предметних сфер функціонування цих філософсько-методологічних дисциплін: якщо гносеологія здавна займається дослідженнями, критикою і теоріями пізнання, то епістемологія вивчає знання як таке, тобто його будову і структуру, передумови становлення і формовияви, закономірності, рівні та особливості функціонування і розвитку. І це розрізнення методологічно ґрунтоване на відмінних висхідних категорійних опозиціях: у першому випадку – “суб’єкт – об’єкт”, у другому “об’єкт – знання”.

З погляду нашої методологічної стратегії мислення, є підстави чітко розвести *гносеологічний* та *епістемологічний* підходи-погляди до розвитку функціонування психологічного знання. Оскільки епістемологія виходять не із “гносеологічного суб’єкта”, котрий здійснює пізнання, а швидше з об’єктивних структур самого пізнання, то у цьому проблемно-змістовому форматі неklasичного теоретизування нами обґрунтовано **чотири метапарадигми психологічного знання** – *позитивізм, критицизм, конструктивізм, методологізм*, які охоплюють глобальні системи парадигмальних координат-карт, що максимально наближені до взаємопрониклих теорій знання і пізнання, реалізують різні історико-психологічні традиції та підходи на загальнометодологічному рівні здійснення рефлексивної дослідницької діяльності. – *Гол. ред.* (див. детально: *Фурман А.В. Методологія парадигмальних досліджень у соціальній психології* : [монографія] / А.В. Фурман. – К.–Тернопіль, 2013. – С. 28–54).

далі, підпорядковуючись логіці цього процесу. Психологічне пізнання здійснюється діалогічним, історико-логіко-психологічним чином [10].

Ключовими категоріями статті є *людина, буття, світ*. Буттям є присутність-людини-у-світі (М. Гайдеггер); людини конкретної, котра “доростає” до буття, стає у-світі-буттям (Ш.Г. Алієв). Специфічним способом буття людини є *практика* (К. Маркс) – не тільки як виробництво, а й як будь-які взаємини людини зі світом, включаючи споглядання (С.Л. Рубінштейн); наріжним способом буття є *вчинок* (В.А. Роменець). Людина відкриває себе в бутті, через учинок його виражає, й також у формі думки також (М.М. Бахтін). Світ тільки через існування людини існує сам, і в її особі стає буттям, що “бачить себе”, “людина – дзеркало Всесвіту” (С.Л. Рубінштейн, В.А. Роменець).

Ідеї, які висловлює один мислитель, продовжує, не обов'язково це усвідомлюючи, інший. Думка людини у її намаганні схарактеризувати саму людину рухається шляхом своєрідного діалогу. Метaparadигма діалогу, яку вводить Г.О. Балл, мала стосуватися б не тільки теорій психології; фактично, це формулювання *принципу доповнюваності* у його загальному, для психології передовсім, сенсі.

Метaparadигма діалогу закликає розвивати теорії через діалог. Розвивати, а відтак продовжувати, доходячи висновків, що не завжди узгоджуються з висновками автора теорії. Я продовжую ідеї Г.О. Балла і В.А. Роменця й обстоюю позиції, які, можливо, викликали б у них заперечення. Звільняє мене від сумнівів розуміння, що ці вчені є взірцем толерантності.

Аналіз епістемологічних досліджень (див. [14]). Р. Декарт обґрунтовує “суб’єкт-об’єктне” протиставлення з огляду на співіснування мислячої і просторової субстанцій; Б. Спіноза долає цю логіку ідеєю єдиної субстанції, атрибути котрої властиві людині; Г.В. Ляйбніц – ідею монади як одиниці субстанції. І. Кант знімає протиставлення відношенням “суб’єкт – засоби – об’єкт”, де засобом є людський розум. Однак ідеєю Абсолютного духу Г.В.Ф. Гегель це відношення взагалі заперечує. Такими є ідеї *класичної епістемології*, за якими перебувають *концепції роз’єданого на несумірні явища світу, його субтанційних підстав, визначених пізнавальними потребами людини*. Простежується рух-розвиток від *дуалізму до монізму*. Виникають й набувають змістовлення напрями епістемології – *суб’єктоцент-*

ризм, субстанціалізм, процесуалізм. Людина оголошується центром пізнання; одиницею світу, що через неї пізнає себе; носієм пізнавального процесу. Класична епістемологія панує упродовж кількох століть, наповнюється новим змістом й виходить на неklasичний етап свого розвитку.

Е. Гусерль розробляє *концепцію буттєвого смислу світу* й досліджує логіко-інтуїтивні засоби пізнання; для М. Гайдеггера підставою є історично мінливі значення слів, якими наука описує дійсність, і це вже *концепція існування людини всередині буття*. Гусерліанський *суб’єктивізм* поєднується із *субстанціалізмом*. Е.В. Ільєнков визначає пізнання як діалектичне сходження від абстрактного до конкретного, ідеальне вираження діяльнісної природи речі. Це – *концепція визначеного практикою людини світу*, що конкретизована ідеями Г.В.Ф. Гегеля і К. Маркса як форма субстанціалізму: на місці людини маємо “індивідуальний зсув у системі образів”. М.К. Мамардашвілі, як і Е.В. Ільєнков, мислить *марксистською категорією практики*, водночас поділяє кантівську *концепцію визначеного пізнанням людини світу*: людина – “орган розуміння і структурування світу”. Субстанціалізм поєднується із суб’єктоцентризмом. М. Фуко досліджує *дискурсивну практику* й описує пізнання як послідовність історично перервних конфігурацій знань. Функцію субстанції виконують структури мови, правомірність поняття суб’єкта в епістемології М. Фуко заперечує. Вочевидь це *неklasична епістемологія*. Монізм остаточно перемагає дуалізм, та *місце людини у пізнанні*, як і раніше, тлумачиться по-різному.

Критикується *природничо-наукова психологія*, обґрунтовуються ідеї *феноменологічної* (Е. Гусерль), *марксистської психології* (Е.В. Ільєнков), *психології смислу буття* (М. Фуко), такими бачаться нові засади епістемології. М.К. Мамардашвілі звертається до *психоаналізу*, щоб довести: взаємовпливи між суб’єктом та об’єктом – наріжна ознака *неklasичної раціональності*.

На початку ХХ століття наука потрапляє в *кризу*, епістемологічні дослідження пожвавлюються, проте наука виходить із кризи самотужки. Тільки мікрофізика фіксує присутність ученого у пізнанні, природознавство в цілому продовжує відгороджувати об’єкт від суб’єкта. Криза науки обертається *кризою епістемології*, функції останньої починає виконувати

наукознавство. Тут своя історія: позитивізм – неопозитивізм – постпозитивізм.

О. Конт започатковує позитивізм запереченням намагань філософії стати теорією пізнання. Дж. Ст. Мілль досліджує мислення й знаходить, що його логіка виражається в мові науки. У неопозитивізмі це вже лінгвістичний (Л. Вітгенштайн) і логічний (Р. Карнап) напрями пошукувань. Кепкують з визначення М. Гайдеггера буття як “Ніщо”; визнають тільки аналіз І. Кантом антиномій; науковими вважають висловлювання, котрі підлягають мовно-логічній *верифікації*. Мова оголошується тотожною буттю, а це – *лінгвістичний субстанціалізм*. Ні про світ, ні про людину не йдеться, світогляд оголошується джерелом помилкових висловлювань. Постпозитивізм зовсім по-іншому описує науку. Для К. Поппера це історія спростувань (*фальсифікацій*) ученими теорій й визначений світоглядом та позначений помилками шлях наближень до реальності. І. Лакатош доповнює К. Поппера ідеєю *дослідницьких програм*. Т. Кун опонує обом методологічною концепцією *парадигми*. П. Фойєрабенд не бачить принципових відмінностей між наукою й ірраціональними формами пізнання й постулює принцип “*anything goes*”, за яким будь-яка теорія має право на існування. І. Пригожин показує, що наука розвивається за “законом зростання хаосу”, з точками *біфуркації*, які висвітлюють зміни у просторово-часовій організації об’єкта. В.С. Стьопін з історико-культурних позицій ґрунтовно досліджує становлення *теоретичних знань, типи наукової раціональності, структуру теорії, побудову наукової картини світу*. Постпозитивісти конкретизують ідеї *субстанціалізму* і *процесуалізму* в епістемології, суб’єктоцентризм якщо й з’являється, то у поєднанні із процесуалізмом.

К. Поппер бачить людину елементом світу, як і Б. Спіноза, вважає її *органом самопізнання світу*. За Т. Куном, в дослідженні логіки науки слід враховувати, що вчений потрапляє в полон усталених способів вирішення проблем. П. Фойєрабенд називає теорію “унікальним поглядом на світ” й взагалі відкидає принципи науки. Для І. Пригожина, як і для І. Канта та М.К. Мамардашвілі, людина є *органом конструювання світу*. В.С. Стьопін відзначає, що наукова картина світу потребує *знань про людину*, та аналізує тільки дані фізики. Як і в епістемології, про людину як суб’єкта говорять по-різному, ідея людини

як об’єкта пізнання з’являється, проте не розробляється.

Л. Вітгенштайн визначає свою теорію як *філософську психологію*; Р. Карнап вимагає від психологів верифікації позицій; К. Поппер називає З. Фройда “міфотворцем” й негативно відгукується про психологію в цілому; Т. Кун звертається до *геіштальттеорії*, проте тільки для ілюстрації своїх позицій, В.С. Стьопін висловлює критичні зауваги на адресу *психології науки*. У ставленні до психології наукознавці не відрізняються від епістемологів.

Наукознавство завершує історію боротьби з логікою Р. Декарта положеннями про присутність суб’єкта у пізнанні; про залежність об’єкта від засобів пізнання; про непересічну роль світоглядних та концептуальних засад цього процесу. Суб’єктоцентризм залишається в минулому, в епістемології перемагають ідеї субстанціалізму та процесуалізму, *концепції роз’єданого на несумірні сутності світу* опонує *концепція єдиного та визначеного пізнанням людини світу*. Відношення “суб’єкт – об’єкт” починає розглядатися через призму відношення “людина – світ”, започатковується рух від *некласичної* до *постнекласичної епістемології*.

Питання про *епістемологію психології*, яка показувала б місце цієї дисципліни серед інших наук, описувала прикметні особливості психологічного пізнання й наукову раціональність у цій науці, залишається відкритим. З іншого боку, А. Маслов здійснює розвідку в галузі *психології науки*, називає науку “продуктом людської природи вченого”, доводить, що *знання про людину* є умовою подолання “знеособленої моделі науки” [71]. Проте зробленого вище узагальнення це не стосується. Аналіз стану цієї галузі [26], наукознавства в цілому [35] й нових підходів в епістемології [69] залишає його без змін.

Виклад основного матеріалу. Дослідники науки аналізують багатий, певним чином упорядкований, матеріал природознавства; навіть коли порядок не вбачається (П. Фойєрабенд), підставу для цього дає все те ж природознавство. Психологія предметом аналізу не стає, і зрозуміло чому: на відміну від природознавства, знання тут набуваються некумулятивним чином; має місце рух у різних напрямках; співіснує надмірна кількість теорій за відсутності критеріїв, за якими можна було б висновувати про переваги якоїсь із них;

проблеми вирішуються тільки у рамках окремо взятої теорії, де кожна нова теорія – це й новий погляд на психічну реальність, і на нові способи її аналізу [66].

Орієнтація психології на природознавство одноставно заперечується, проте створюються проекти *епістемології як психології* (Е. Гусерль, М. Фуко, Л. Вітгенштайн). *Пізнання людини* під визначення науки не підпадає, природничо-наукове спрямування психології заперечується саме через цю обставину. Заперечується “суб’єкт-об’єктна”, *дуалістична психологія*, жоден дослідник науки не бере до уваги пошуки психологів у царині *взаємин людини зі світом*. І тоді, коли визнається, що світ є історичним об’єктом (І. Пригожин), що людина є частиною світу (К. Поппер), що потрібно брати до уваги *знання про людину* (В.С. Стьюїн), йдеться про *пізнання природи*. Питання про *наукову раціональність у психології* взагалі не стоїть.

Тим виразніше звучать слова К. Поппера про проблему, “якою цікавиться будь-яка мисляча людина”: “Це проблема космології – *проблема пізнання світу, включаючи нас самих (і наші знання) як частину цього світу*” [57, с. 35]. *Пізнаючи світ, людина пізнає себе*. Наукознавство проходить мимо цієї ідеї й продовжує творити *природничо-наукову картину світу*. Та якщо людина – частина світу, то пізнання світу – це і самопізнання людини. Тоді психологія, яка досліджує цей процес, здійснює свій внесок у побудову *наукової картини світу, де і людина присутня, послуговуючись властивою саме їй науковою раціональністю*.

КАТЕГОРІЯ ПРАКТИКИ І НАУКОВА РАЦІОНАЛЬНІСТЬ ЯК МИСЛЕННЯ У ПСИХОЛОГІЇ

М.Г. Ярошевський, обґрунтовуючи позиції *психології науки*, ваду наукознавства вбачає в недооцінці категорійних структур і комунікативного характеру мислення вченого [26], й у цьому ж ключі пояснює історичне становлення психологічних знань [67]. В.А. Роме-нець у діалозі з ним розгортає *культурно-історичний*, на підставі *категорії вчинку, аналіз психологічного пізнання*, тоді як з приводу психології науки говорить: “Науку беруть у природничих формах, а складніші її рівні залишають осторонь” [20, с. 59]. Складніші форми – вже зовсім інша, властива В.А. Ро-

менцю, *моністична раціональність у психології* [9]; [36].

Боротьбою з дуалістичною раціональністю позначений шлях *марксистської психології*, що оперує *категорією практики* [54]. За Л.С. Виготським, останній належить стати методологічним принципом й перетворити психологію на “нову науку”. Пізніше розуміє практику як опосередковане знаряддя праці *спілкування*, у процесі якого формується психіка людини. О.М. Леонт'єв опонує Л.С. Виготському поняттям *практики як предметної діяльності* й на цій підставі пояснює природу психічного. Для С.Л. Рубінштейна практикою є “розпредметнення об’єкта й упредметнення суб’єкта”, де психічне формується і виявляється. В останній період творчості він проводить “основну лінію виходу за межі марксизму”, й практикою вважає будь-які взаємини людини зі світом. Питання, яким чином людина виражає себе у практиці, і як це характеризує її саму, залишається без відповіді. У діалозі з С.Л. Рубінштейном В.А. Роме-нець продовжує: *наріжним способом буття людини у світі є вчинок*, так вона – людина – історично й онтогенетично здійснює своє призначення. З огляду на епістемологію, це історія заперечень *суб’єктоцентризму* й переходу від *субстанціалізму до процесуалізму*, від загальних підстав психологічного пізнання до дослідження його конкретних процесів. Об’єднує вчених усвідомлення, що логіка Р. Декарта – це виокремлення *психічного як внутрішнього*, де через категорію практики кожен наголошує: природа психічного перебуває у царині вселюдського; психологічне пізнання – пізнання психічного з огляду на взаємини людини зі світом.

Л.С. Виготський, О.М. Леонт'єв, С.Л. Рубінштейн утверджують бачення психології як об’єктивної науки. Це конкретизація ідеї К. Маркса про природний закон історії людства: досліджуючи його, *науки про людину* стають в один шерек з *науками про природу*. Своїми наступними кроками С.Л. Рубінштейн руйнує цю позицію визначення *природи людини* як “частини буття, кінцевого суцього, яке є дзеркалом Всесвіту, всього буття” [61, с. 361]. Проговорюється спінозівська *ідея самовідображення світу через людину*. В.А. Роме-нець доповнює: це вчинок є “баченням світу себе зсередини”. “Все слід розуміти через спосіб існування людини, тобто через людський зріз як дзеркало Всесвіту” [22, с. 146]. Діалог

із М.М. Бахтіним виводить його на уточнення: вчинок – “інструмент розкриття світу”, набуття ним визначеності (див. [1]). Динаміка компонентів учинку висвітлює історію *всесвітньої культури*, у її продуктах закарбовується *самопізнання людини*, а в її особі – *самопізнання світу*. Вчинком людина наповнює світ своїми стражданнями і сподіваннями, пошуками смислу життя, трагізмом свого буття. Світ набуває визначеності у своєму конкретно-історичному ціннісно-смысловому зрізі, *людина* – у єдності існування й сутності, універсального й унікального. *Вчинок* – акт освоєння людиною світу, *практики* як творчості у світі й зі світом.

Простежується, уявлений іменами конкретних учених, перехід психологічного мислення від “безособового” до “олюдненого” тлумачення практики. Категорія *практики* наповнюється власне людським змістом. Внесок В.А. Роменця у цей процес подібний внеску І. Канта у боротьбу з логікою Р. Декарта. Цього разу *опосередковується* не відношення “суб’єкт – об’єкт”, а відношення “людина – світ”. В особі В.А. Роменця психологічне пізнання виходить на новий етап розвитку.

Пориваючи з категорією практики, психологія повертається у своє дуалістичне минуле. Ключовими стають поняття “суб’єкт”, “суб’єктність”, “суб’єктивність”. Психологи вважають, що так вони окреслюють предмет своєї науки; насправді – обмежують. Досліджується *феноменологія*, а не *онтологія*. Психічне оголошується самодостатнім, самоцінним, самодетермінованим явищем; людина відривається від буття, психічне – від способу останнього. У філософії це *класика*: мислитель знаходить світ там, де перебуває сам (М.К. Мамардашвілі); в епістемології – *суб’єктоцентризм*; у людинознавстві – “психологія Мюнхгаузена” (В.А. Роменець). На місці всезагального – індивідуальне, унікальне розуміється як одиничне, сутність людини вихолощується. Підстави для нових ідей є: К. Маркс зводить природу людини до історії змін способу виробництва; переживання, творчість, пізнання оголошуються вторинними явищами, місця для *свободи* фактично не лишається. У цьому зв’язку С.Л. Рубінштейн формулює *принцип детермінізму*: *зовнішнє* (умови, причини) переломлюється через *внутрішнє* (стани, здібності) [60]. Формулювання не відзначається чіткістю, розгораються дискусії, які пока-

зують, що в марксистській психології проблема свободи і необхідності не знаходить розв’язання [7].

Нові ідеї звучать, коли марксизм зазнає поразки як ідеологія тоталітарної держави, тоді й психологічна думка позбавляється обмежень. Досліджуючи проблему свободи Г.О. Балл висноує: психічне явище розглядається у різних системах координат, потрібен раціогуманістичний підхід, тоді підстав для протиставлення детермінованих і вільних дій немає; саме від людини залежить, як вона користується властивою їй свободою [29]. Виокремлюється місце свободи в межах необхідності, наступний крок ці межі переступає. Д.О. Леонт’єв визначає свободу як “*можливість подолання усіх форм і видів спричинення активності особистості, зовнішніх стосовно діючого екзистенціального Я*” [44, с. 24]. Принцип детермінізму переходить у свою протилежність. *Внутрішнє* протиставляється *зовнішньому*; там де людина – *особистість*; поняття *буття* і *світу* стають зайвим. Акцентуючись на *внутрішньому*, психологія залишає без уваги *зовнішнє*, а психологічне мислення – “клітинку”, яку шукали і Л.С. Віготський, і С.Л. Рубінштейн, і В.А. Роменець, щоб поєднати те й інше мисленням, *котре оперує категорією практики*.

Критики марксизму помічають: якщо світом править необхідність, то як можна говорити про майбутнє (К. Поппер)? Теперішнє “знімає” минуле (Г.В.Ф. Гегель), існує спадкоємність, у психології також має бути спадкоємність, щоб без кінця не створювати “нову науку”. Категорія *практики* у її людському вимірі *продовжує історію моністичної психології й висвітлює прикметні особливості психологічного пізнання*.

З огляду на відношення “суб’єкт-об’єкт”, у природознавстві виокремлюють *класичну, некласичну і постнекласичну наукову раціональність*: суб’єкту протистоїть об’єкт; суб’єкт впливає на об’єкт; суб’єкт взаємодіє з об’єктом у рамках світоглядно й інтелектуально зумовлених взаємин людини зі світом [63]. Схематично це ситуації:

- а) $C | O$;
 б) $C \rightarrow O$;
 в) $(C \leftrightarrow O) \subset (L \leftrightarrow C)$, (1)

де C – суб’єкт, O – об’єкт, L – людина, C – світ, $|$, \rightarrow , \leftrightarrow , \subset – відповідне

позначення логічних відношень *відокремлення, одностороннього, двостороннього впливу, включення*.

Кожна наступна ситуація – новий тип раціональності, інші способи вирішення наукових проблем й наступний етап історії природознавства. Яка з цих ситуацій має місце у психології? Коли психічне досліджується через його зовнішні прояви, ситуація, начебто, (1а): об'єкт суб'єкт відсторонюється від об'єкта, останній виявляє свої властивості. Та вже *психофізика* фіксує вплив процедур на досліджуваного: “Якщо ви залишаєтесь послідовним природодослідником, то такі неklasичні ситуації мусять викликати у вас просто ступор, параліч думки й дії” [58, с. 33]. М.К. Мамардашвілі *неklasичну ситуацію* описує так: суб'єкт невіддільний від світу, де знаходиться разом з об'єктом; явище невіддільне від мислення у просторі історичної практики; утворюються “засорами” між існуванням об'єкта і його відображенням у свідомості суб'єкта, звідси інтерпретація ним подій світу [45]. Отож, це і не ситуація (1б). Але і не (1в). М.К. Мамардашвілі розмірковує про пізнання, але не про *психологічне пізнання*. Особливості останнього випливають з логіки Р. Декарта: той, хто пізнає, і те, що пізнається, належать до різних реальностей, та коли це *пізнання людини*, суб'єкт і об'єкт належать до однієї реальності: людина пізнає людину, отже, саму себе. Суб'єкт і об'єкт тут в одній особі:

$$C \equiv O, \quad (2)$$

де *C* – суб'єкт, *O* – об'єкт, \equiv – позначення логічного відношення тотожності.

З позицій епістемології, психологія потрапляє у *коло пізнання*. Такою є *klasична ситуація у психології*. Намагаючись не поступитися природознавцю, психолог розглядає предмет дослідження як собі чуже, а це не відповідає дійсності. Щось близьке відбувається в історичних науках: “Орнітолог може вивчати птахів шляхом індуктивного досвіду, оскільки він не є птахом: яке б індуктивне висловлювання він не зробив, це не змінить жодної властивості жодного птаха. Зовсім інша картина виникає через те, що “той, хто досліджує історію, ідентичний тому, хто її творить”” [34, с. 88]. Автори цитують В. Дільтея й говорять, що в історичних науках властивості *об'єкта* є продуктом інтерпретації *суб'єктом* реальності, до якої належить він сам. Психологія – історична наука, та тут значно глибша ідентичність: суб'єкт пізнає те, носієм чого є сам. Відношення “суб'єкт – об'єкт” втрачає сенс, на цьому місці – відношення “суб'єкт – суб'єкт”. *Наукова раціональність у природознавстві не відповідає прикметним особливостям психологічного пізнання*. Однак є спільна основа – *пізнання*, що уможливорює пошуки епістемології, яка охоплювала б цей процес у цілому і показувала місце у ньому психології.

Психолог абстрагується від того, що він вивчає те, чим володіє сам; той, хто міркує про людину, також не допускає думки, що міркує про себе. Це засвідчує сама *історія психологічного пізнання*. В.А. Роменець наводить звертання давніх греків: “Пізнай самого себе”, й продовжує: “Історія психології може бути збагненою також як справжня інтеріоризація цього вислову, включаючи й сучасну психологію” [18, с. 214]. Психологічне пізнання є *людським самопізнанням*. Лунає заклик охопити буття людини в цілому й, з огляду на *вчинок-канон*, вийти на “повноцінно життєве”. У формі думки самого В.А. Роменця також. Це відзначає А.В. Фурман, говорячи про “новостворену ним *схему організації власної мисленнєвої творчості*, що центрується довкола логіко-канонічної структури вчинку в циклічній наступності ситуаційного, мотиваційного, діяльного і післядіяльного компонентів в інтелектуальній проекції на історію всесвітньої психології і багатолику феноменологію людського життя” [25, с. 319]. *Вчинком є власна творчість В.А. Роменця, сутнісно це вчинок-думка, яка радикально змінює уявлення про предмет і спосіб психологічного пізнання й розриває властиве цьому процесу коло*.

Для природничо-наукової психології коло не становить проблему, принаймні “ступору” (А.А. Пузирей) ситуація дослідження тут не викликає. Проблема з'являється, коли з'ясується, що “у психологічному пізнанні суб'єкт – це водночас й об'єкт”. І далі: “Системний, процесуально-динамічний, діяльнісний та інші підходи до людини завжди будуть обмеженими, оскільки не включають у пізнавальні засоби *активність самого суб'єкта*”, цього недоліку позбавлений “суб'єктний підхід”, оскільки “наполягає на рівноправності суб'єкта та об'єкта пізнання” [62, с. 141]. Не позбавлений. Апеляція до активності, без визначення її характеру, означає, що з кола пізнання не знайти виходу. Тоді психологія не має нічого спільного з наукою. Якщо суб'єкт

не становить проблему, принаймні “ступору” (А.А. Пузирей) ситуація дослідження тут не викликає. Проблема з'являється, коли з'ясується, що “у психологічному пізнанні суб'єкт – це водночас й об'єкт”. І далі: “Системний, процесуально-динамічний, діяльнісний та інші підходи до людини завжди будуть обмеженими, оскільки не включають у пізнавальні засоби *активність самого суб'єкта*”, цього недоліку позбавлений “суб'єктний підхід”, оскільки “наполягає на рівноправності суб'єкта та об'єкта пізнання” [62, с. 141]. Не позбавлений. Апеляція до активності, без визначення її характеру, означає, що з кола пізнання не знайти виходу. Тоді психологія не має нічого спільного з наукою. Якщо суб'єкт

одночасно й об'єкт, як можливе пізнання? Тут безсильна і класична, і некласична епістемологія.

Слід погодитись: людина – “буття-у-світі” (М. Гайдеггер), “дзеркало Всесвіту” (С.Л. Рубінштейн); людина долучається до буття, коли переступає межі світу (Ш. Алієв); відбувається це тоді, коли способом буття є вчинок (В.А. Роменець), і як думка (М.М. Бахтін) також. Учинком людина розриває пута буденності й позначає світ своєю присутністю; *думкою-вчинком* робить радикальний крок у пізнанні і створює продукт, де закарбовується сама. Вчинок – унікально-всезагальний акт *практики* людини у світі, у його пізнанні й у людському самопізнанні. Так людина розширює межі світу, що, тільки з огляду на спосіб її існування, існує сам. Світ у її особі стає буттям і починає бачити себе.

Виокремлені на прикладі природознавства типи наукової раціональності до *ситуації*, що охоплює людину, відношення не мають. Психологія рухається до цієї ситуації у річищі властивої саме їй раціональності. *Класичною раціональністю* у цій науці є *мислення про психічне* як внутрішнє явище; психологія потрапляє в коло пізнання. *Некласична раціональність* знаходить психічне моментом взаємин людини зі світом; це перший крок виходу за межі кола пізнання. *Постнекласична раціональність* – *мислення про людину* з огляду на спосіб її буття у світі; *коло розривається*. Таким є *історичний рух-поступ психологічного мислення у напрямку до людини*. *Постнекласичну раціональність учинковим мисленням демонструє В.А. Роменець* [36]; [48]. Тут відродно констатувати, що вчений, котрий мислить про спосіб буття, робить це способом власного мислення. Вчинкова спіраль, про яку говорить Володимир Андрійович, характеризує історію людського самопізнання, – спіраль і його мислення. *Ситуація пізнання наділяється значеннями*, формується *мотивація*, далі це *дія* – розгортання теорії вчинку; *післядією* стає канонічна психологія. Історія самопізнання наповнюється історією мислення про неї. Це свідчення *безпосередньої присутності людини у самопізнанні*. За В.А. Роменцем, осередком цього процесу *вчинок*. Способом власного буття, яким є мислення, психолог засвідчує свою безпосередню присутність і у бутті, і в пізнанні.

ЛЮДИНА У ПІЗНАННІ ТА ЕПІСТЕМОЛОГІЯ ПСИХОЛОГІЇ

Психологія пізнання досліджує процеси переробки людиною інформації з огляду на різні форми активності, зокрема нейронну; на цій підставі створюються численні моделі відчуттів, сприймань, мислення, свідомості, набування знань, пізнання людиною дійсності в цілому [32]. Знання, які набуває і якими оперує людина, подаються існуючими у внутрішній системі координат, але ж продукт пізнавальних процесів – *психічний образ* – локалізується не в голові людини, а в просторі її спостереження. Психологія пізнання мала б пояснювати і те, як людина пізнає дійсність, і те, яке місце вона посідає у цьому процесі. За межами дослідження залишається питання про *природу психічного образу*.

За О.М. Леонтєвим, образ формується *діяльністю* людини за точками обстеження предмета у просторі його існування, де діяльністю є онтогенетичний зріз *суспільно-історичної практики* [43]. Те, що для дуалізму є належним суб'єкту, *внутрішнім*, насправді є перетвореним процесами інтеріоризації діяльності об'єктивним, *зовнішнім*. На місце розмежування світу протяжності і світу свідомості ставиться розмежування, з одного боку, діяльності, включаючи її ідеальні форми, з іншого – діяльності з її “тотожними за будовою” зовнішніми і внутрішніми процесами. О.М. Леонтєв заперечує *дуалістичну психологію* з її “постулатом безпосередності”: природа психічного образу виводиться з прямих впливів зовнішніх агентів на рецептори, не береться до уваги *практичне опосередкування*, яке й породжують образ. Це у видозміненому вигляді ідея Л.С. Виготського про “опосередкування натуральних психічних функцій культурними знаками” [33], й зовсім інше розуміння *практики* – як *предметної діяльності*, а не спілкування.

Психологія пізнання підпадає під визначення *постулату безпосередності*: моделі *внутрішнього*, що створюються, із *зовнішнім* пов'язані формально, а не змістовно. Це вочевидь класична для природознавства ситуація (1а), необхідна для набування *об'єктивних знань*. Про те, що психологія потрапляє у *коло пізнання* й, попри те, що від нього абстрагується, у ньому ж залишається, підтверджує *епістемологічний аналіз* цієї науки. Пізнання

продовжується, але це пізнання на його обмеженій класичною раціональністю ділянці, що стає зрозумілим з огляду на дослідження О.М. Леонт'єва: зникає межа між внутрішнім і зовнішнім, долається постулат безпосередності, психологія отримує некласичну ситуацію:

$$B - ПД - З, \quad (3)$$

де *B* – внутрішнє, *ПД* – предметна діяльність, *З* – зовнішнє. Тире означає неподільність, нерозривність.

Предметна діяльність здійснюється за допомогою рецепторів, це *чуттєва діяльність і чуттєвий образ*. А що відбувається, коли в образі дається не світ явищ, а “явище світу” (М.К. Мамардашвілі)? Пояснення О.М. Леонт'єва втрачає силу: це *образ світу, де і людина присутня*. “Людина включається у світ як буття, що перетворює реальність, і як буття, що переходить у форму ідеального існування” (С.Л. Рубінштейн). І практика тут – не просто діяльність, а *спосіб присутності людини у світі*. Наприкінці творчого шляху О.М. Леонт'єв це, очевидно, усвідомлює й занотовує намір написати книгу “Образ світу” – про простір, що “розширяється до планет[арного] і космічного” і час – “майбутнє... минуле... = ЗАРАЗ” (цит. за [42, с. 37–38]). Можна припустити, що в його мисленні, як і в мисленні С.Л. Рубінштейна під час роботи над книгою “Человек и мир”, відбувається *переворот* [49]. Розглядати світ як простір, котрий розширюється, й час, що “зараз”, означає, – перейти від дослідження предметності образу до дослідження образу предмета у світі. Думка вченого руйнує власні межі, це – *думка-вчинок і рух від знеособленого до наповненого людською присутністю розуміння практики*. Адже це людина розширює простір, заповнює час й позначає світ способом свого буття. *Започатковується рух-поступ від некласичної до постнекласичної психології*.

Нотатки О.М. Леонт'єва наступники оцінюють так: “Рано чи пізно настає момент, коли теорія перетворюється або в еkleктичний набір несумісних принципів, або в абсолютно іншу теорію, що заперечує постулати попередньої” [40, с. 186]. Швидше, третє: вченому, котрий перебуває в невпинних пошуках істини, відкривається шлях, пройти який він уже не встигає. А веде шлях до психології, яка знаходить людину в бутті й не обходить увагою, що у бутті способом свого мислення

перебуває той, хто мислить про людину. З позицій епістемології, це коло пізнання, та якщо мислити категорією практики, в означеному вище розумінні, *коло розривається*. Категорія практики – категорія *моністичної психології* на вищому рівні її розвитку.

Психолог, котрий поділяє *ідею самовідображення світу через людину*, сам є “дзеркалом” (С.Л. Рубінштейн, В.А. Роменець), у якому відображається світ, а в його особі – людина, *котра пізнає людину*. Віддзеркалюється той, хто стоїть перед дзеркалом, разом із тим, що відбувається поза ним. Психолог знаходить людину там, де перебуває сам, – тоді, коли занурюється у буття, його відчуває й своєю творчістю виражає, коли сам стає *у-світі-буттям* (М. Гайдеггер). Тоді світ його мовою говорить про себе і про нього. Його мислення стає свідченням *безпосередньої присутності людини і у світі-бутті, й у пізнанні*. Коли це пізнання людини, а способом пізнання є категорія практики, психолог поєднується з предметом своєї думки. У світі перебуває і той, хто пізнає, і той, хто пізнається, такою є *людська реальність*, де способом свого буття присутня конкретна людина. *Образ людини*, що створюється, набуває всезагального змісту й водночас індивідуалізованого вираження. Психологічне пізнання виходить на якісно новий рівень.

О.М. Леонт'єв стоїть на порозі нових кроків, опонуючи Л.С. Виготському; С.Л. Рубінштейн розгортає своє бачення людини, опонуючи і тому, і тому; В.А. Роменець створює теорію людини, переосмислюючи ідеї С.Л. Рубінштейна. Якою новою не видавалася б ідея, так чи інакше вона стає у шерех ідей, висловлених до цього. Утворюється послідовність позицій, що зумовлена *діалогом у просторі психологічного пізнання*. *Історія психології – непростий, часом драматичний і завжди діалогічний логіко-психологічний рух конкретної людської думки* [5]–[13]; [48]–[54]. Людське самопізнання постає в загально-конкретному виразі. “Унікальне є інструментом осягнення універсального” (В.А. Роменець). Унікальне виражає універсальне, універсальне відтворює себе у формі конкретного буття, так “світ бачить себе”. *Коло пізнання розривається* мисленням, де психолог – “ніби орган творчого процесу”. Пізнання здійснюється за логікою процесу, в якому зникає і *суб'єкт*, і *об'єкт*. Долучаючись до буття людини, психолог відтворює його способом

власного буття. Категорія практики у її наповненні *безпосередньою присутністю людини* це фіксує, мислення цією категорією – виражає.

У *теоріях особистості* не випадково знаходять відлуння особистості та життєвого шляху їхніх авторів (див. [5]). Найгостріша критика теорії З. Фройда полягає у твердженні, що він описав власне несвідоме. В.В. Розанов навіть теорію еволюції Ч. Дарвіна тлумачить, виходячи із особистості автора: закидає йому обмеженість *внутрішнього світу*, наслідком чого стає “зовнішнє пояснення природи” [59]. Як і в психології пізнання, застосовується “постулат безпосередності” (О.М. Леонтьєв): дослідник міркує про взаємодію, оминаючи опосередковування між внутрішнім і зовнішнім. Коли міркування про внутрішнє здійснюється як апеляція до того ж внутрішнього, потреби в категорії практики немає. Звідси можливість *проекції* властивостей дослідника на властивості досліджуваного. Те, що на місці поняття *людина* – поняття *особистість*, не є випадковим. Зміст першого поняття значно ширший, для психологів це поняття філософії, історії, суспільствознавства... Це справді *психологія особистості* з її *психологізацією людини*. Психологія “втрачає людину” (В.А. Роменець). Водночас *простежується позначений іменами конкретних психологів, ознаменований категорією практики, поступ від психології пізнання до пізнання психології людини*. Випадки поодинокі, проте промовисті. Відкривається можливість по-новому схарактеризувати психологічне пізнання і внески у цей процес видатних учених.

У *теоріях людини* також відображається характер і життєвий шлях автора, проте це – *характер мислення і шлях життя-творчості*. Саме так це відбувається у В.А. Роменця. Психолог відображає всезагальне, яке у ньому, й мисленням категорією практики, що знаходить *людину у бутті, а буття – в людині*, його виражає. Категорія опосередковує відношення між *внутрішнім і зовнішнім, людиною і світом* й стає методологічним ключем не лише до постановки, а й розв’язання *проблеми людини у психології*.

Коли людина мислиться як особистість, одразу ж постає питання про *свободу й необхідність*. Д.О. Леонтьєв опонує Г.О. Баллу: визначення свободи через умови розвитку здібностей не стосується “механізмів самодетермінації й автономії особистості” [44]. Необхідності вже немає, однак питання залишається й, судячи з історії його вирішень,

є рушієм психологічного пізнання. Свідченням цьому стає і дискусія з приводу *принципу детермінізму*, введеного С.Л. Рубінштейном, і пошуки В.А. Роменцем джерел учинку. *Проблема людини – це і проблема детермінізму в психології*. В.А. Роменець стверджує: “Усе детерміновано, і будь-яка наука виходить із цього положення, якщо тільки хоче бути наукою й установлювати певні залежності в межах психічних феноменів” [22, с. 856]. На перший погляд, говорить те саме, що й С.Л. Рубінштейн, насправді – зовсім інше: детерміновано не “переломленням зовнішнього через внутрішнє”, а вчинком.

Індетермінізм у психології демонструє *суб’єктивно-вчинковий підхід*: людина вважається “автором свого життя”, а це означає, водночас із посиланням на С.Л. Рубінштейна і В.А. Роменця заперечується визначення людини як “частинки чогось більшого” [23]. С.Л. Рубінштейн називав такий підхід “куцим антропологізмом, що не враховує об’єктивного місця людини у світі” [61, с. 359], В.А. Роменець – “психологією Мюнхгаузена, який сам себе піднімає за волосся” [22, с. 826]. Втрачається розуміння вчинку як спів-буттєвого освоєння-творчості, себто те, що саме так людина *практично* освоєє світ й утверджує себе в освоєному [1]. Залишаються осторонь пошуки В.А. Роменцем джерел буття, а вони – промовисті. Спочатку обґрунтовується поняття *ерос* [29], далі – “*потоїбічне – посеїбічне*” [21], “*любов – смерть*”, “*лібідо – танатос*”, зрештою – *вчинковий архетип Qual* (нім.: мучіння) [22]. Останнє поняття, можливо, висвітлює складнощі і принципову незавершеність детерміністичного пояснення і в психології, і в мисленні психолога.

Погляд на людину як “буття-у-світі” [30], “буття, що себе розуміє” [37], як на носія “пікових переживань” [46] називають *психологією буття*. Нічого не говориться про спосіб буття у світі, *практику*; за межами дослідження залишаються *переживання, породжені практикою*. А у психології це *постнекласична ситуація* й монізм вищого, ніж у *некласичній психології*, гатунку:

$$L \equiv СБС = П, \quad (4)$$

де *L* – людина; *СБС* – спосіб буття у світі; *П* – практика; \equiv , = позначення логічних відношень тотожності та рівності.

Рух-розвиток у цьому напрямі розпочинається з пошуків “клітинки”, яка утримувала

б у собі *внутрішнє* і *зовнішнє*. Л.С. Виготський знаходить її у *переживанні* й потрапляє в “коло свідомості” (О.М. Леонтьєв), для С.Л. Рубінштейна клітинкою є *дія*, для В.А. Роменця – *вчинок* [5]. Це рух-збагачення від тлумачень природи *психічного* до розуміння психічного як невід’ємного моменту *присутності людини у світі*. Пропонуються вирішення *проблеми людини*, і це вже нові розв’язки *проблеми природи психічного*. Ні на класичному, ні на некласичній етапі своєї історії, психологія пильно не досліджує те, як саме людина здійснює своє буття у світі і яку функцію виконує у цьому процесі її психіка. Це – *предмет постнекласичної психології*, або *психології буття як практики*.

Класична психологія до практики не звертається, некласична оперує її марксистським змістом, тоді як постнекласична знаходить практику наповненою людською присутністю. Людина характеризується з огляду на “повноту буття” (В.А. Роменець). Звідси розуміння, що *психічне детермінується способом буття*, тим, у які стосунки людина вступає зі світом і як саме їх реалізує.

Ситуації пізнання у природознавстві (1) наповнюють епістемологію новим змістом; у психології ситуації (2) – (4) залишаються поза епістемологією. Психологів це не турбує, у своїх працях вони про це не розмірковують. Говорять про *методологію психології*, хоча психологу, як і природознавцю, потрібна *епістемологія*, яка слугувала б йому *теорією психологічного пізнання*. З огляду на нові завдання, які вирішує психолог, Ф.Ю. Василюк називає таку теорію “філософією практики”, проте під практикою розуміє роботу психолога зі свідомістю клієнта [31].

Категорію практики, на наше переконання, слід повернути в психологію не в формі комунікативних дій психолога, а у її наповненій людською присутністю формі [54]. Інакше поза практикою опиняється і психолог, і психологія. Тоді остання немає нічого спільного з наукою. Стає нерозв’язним питання про місце психології у науковому пізнанні; закривається можливість схарактеризувати методологію психології як епістемологію цієї науки.

На тій підставі, що тільки психологія вивчає здібності суб’єкта пізнання, їй відводять центральне місце у системі наук [27]; [38]; [55]. Відтворюється позиція *класичної епістемології*: суб’єкт та об’єкт належать до різних реальностей; класифікація наук, що

пропонується, ґрунтується на “суб’єкт-об’єктному” протиставленні. І. Кант виокремлює роль здібностей у пізнанні й підходить до *некласичної епістемології*. Констатація, що суб’єкт змінює об’єкт (М.К. Мамардашвілі), також є недостатньою. Звертання до здібностей, без визначення того, про які здібності йдеться й що становить собою об’єкт їхнього застосування, завершується винесенням психології із шереху наук; “трикутник наук” (Б.М. Кедров) це унаочнює. Твердження, що психологія є “можливим джерелом формування і розвитку інших наук” (Ж. П’яже), сповнене важливості, але воно не стосується *мислення про людину*.

Підставою визначення місця психології серед інших наук може стати “проблема пізнання світу, включаючи нас самих як частину цього світу” (К. Поппер). Пізнаючи світ, людина пізнає себе як представника світу. Коли об’єктом є світ, проблема унеочевиднюється, коли об’єктом є людина, *пізнання постає самопізнанням, а наука – сукупністю форм самопізнання*; причому більшою мірою, коли це природознавство, або меншою – коли це гуманітарні науки, віддалених від суті цього процесу. *Психологія – самопізнання у його власному вираженні й ланка пізнання людиною світу, самої себе і свого місця у світі*. В усіх випадках *пізнає людина*, звідси *вагомість психології як людинознавчої дисципліни у системі наук*. Її позиція у цій системі визначається особливостями пізнання в кожному конкретному випадку. Без *знань про людину*, які вона приносить, *наукова картина світу* буде принципово неповною.

Знання про людину психологія набуває на кожному етапі своєї історії, кожна гілка цієї науки у її сучасному стані – це нові знання. Знання залишаються неповними, психологічне пізнання триває й у формі мислення, виходить на рівень *психології буття як практики*. Це – шлях до *психології людини*, для якої *сутність самої людини полягає у способі її взаємин зі світом*, шлях до *повноти знань про людину*. Психологія постає *психологічною антропологією*. Відношення до *антропологічної психології*, для якої людина є елементом природного і культурного середовищ [70], вона не має. Це *психологія як антропологія – наука про людину* у психологічному наповненні цього поняття. Про це пишуть, наголошуючи на важливості подолання *природничо-наукової парадигми* з її “суб’єкт-об’єктним” настанов-

ленням та вироблення цілісного “уявлення про сутність людини” [62]. Та якщо це уявлення про *суб’єктивність* з її “само-розвитком” та “спів-буттям” у “Божественній реальності”, то це шлях не до антропології, а до теології [47]. Отож це знову *коло пізнання*, тільки вже релігійного змісту.

Ні класична, ані некласична епістемологія пізнання в цілому не охоплює: перша виносить людину за рамки пізнання, друга враховує присутність людини у пізнанні. В обох випадках мовиться про *епістемологію набування знань про світ, а не про людину у світі*. На часі *постнекласична епістемологія*, яка характеризувала б знанневий потік пізнання в усіх його формах. К. Поппер здійснює кроки у цьому напрямку: розширює межі природознавства, досліджує людинознавство, проте психологію людинознавчою дисципліною не вважає. Епістемологія знаходить психологію у її *класичному* стані, порівняння з природознавством вона не витримує й предметом аналізу не стає. Завдання схарактеризувати і *пізнання*, і *самопізнання* перед нею не стоїть, хоча мало б стояти.

Психологія потребує епістемології, яка визначала б методологічні засади *пізнання людини*. Це має бути *епістемологія психології*, що ґрунтується на *концепції самовідображення світу через людину* й утримує в собі *ідею безпосередньої її присутності у пізнанні, де психологічне пізнання є самопізнанням, а мислення психолога – способом перебігу цього процесу*. Те, що в епістемології є *субстанціалізмом* і *процесуалізмом*, поєднуються в характеристиці *прикметних особливостей психологічного пізнання*, те, що є *суб’єктоцентризмом*, в епістемології психології постає як *людиноцентризм*, для якого *людина-у-бутті і буття-в-людині* є наріжним моментом *пізнання людини*. Властиве психології *коло пізнання*, що заявляє про себе й у цьому випадку, розривається *мисленням категорією практики*, яке знаходить людину саме там, де вона є – у світі, де способом свого буття вона, як і у пізнанні, *безпосередньо присутня*.

Епістемологія психології – абстракція, а людина перед психологом – конкретна. Як досягти повноти знань про неї, коли жодна людина не схожу на іншу, а те, як вона про себе заявляє, руйнує будь-яку теорію цієї науки? Це фундаментальна суперечність психологічного пізнання, те, що пізнання триває, є тому підтвердженням. Психолог за конкрет-

ним намагається побачити загальне й надати йому несуперечливого теоретичного оформлення. Епістемологія психології характеризує цей процес, коли утверджує себе самим перебігом історичного розвитку психологічного мислення. Психології належить вивчати *людину конкретну*, робити це потрібно *конкретному психологу*, і без епістемології, адекватної *поняттю людина*, тут не обійтись.

ВИСНОВКИ

Метапарадигма діалогу, введена Г.О. Баллом під час обґрунтування раціогуманістичного підходу в психології, націлює дослідника вийти за межі окремих теорій та підходів й знайти їй місце у системі людинознавства. Завдання актуальне. В.А. Роменець відзначає, що за панування природничо-наукових тенденцій психологія ХХ століття втрачає людину як предмет дослідження; гуманістична психологія становища не рятує: людина відривається від способу свого буття у світі. Історія психології, а це історія людського самопізнання, обривається, ситуація залишається без змін донині. В.А. Роменець пропонує свій спосіб розв’язання проблеми людини. Важливо довести, що його думка лежить у річищі логіки психологічного пізнання й вимагає продовження – виходу в царину епістемології, яка слугувала б теорією пізнання людини. Метапарадигма діалогу є засобом вирішення цього, історико-психологічного завдання: саме діалог, нерідко неявний, пов’язує учасників пізнання, на вістрі якого перебуває людина.

Епістемологія описує й пояснює пізнання природи, хоча пізнання людини предметом аналізу не стає. Психологія потрапляє в коло пізнання (людина пізнає людину), з огляду на це властиві епістемології суб’єктоцентризм, субстанціалізм, процесуалізм вимагають переосмислення. Класична психологія на коло не зважає, некласична, оперуючи марксистським змістом категорії практики, виходить за його межі, постнекласична, наповнюючи цю категорію ідеєю безпосередньої присутності людини у бутті й у пізнанні, коло розриває. У формі психології буття, за відповідного її тлумачення, остання досліджує людину з увагою до способу, яким вона реалізує свої взаємини зі світом. Психологічне пізнання постає послідовністю ідей діалогічного мислення, що виконують функцію опосередковування відношення “людина – світ”. В особі В.А. Роменця

психологічне пізнання виходить на принципово новий рівень, коло пізнання, що заявляє про себе й у цьому випадку, розривається мисленням психолога, котрий уособлює людське самопізнання: способом мислення він знаходить людину там, де перебуває він сам, – у світі, й створює образ людини в його універсально-унікальному вираженні.

Ідея безпосередньої присутності людини у бутті і пізнання, разом з ідеями, що з нею корелюють, дає змогу окреслити місце психології серед інших наук й схарактеризувати її як людинознавчу дисципліну. Субстанціалізм і процесуалізм в епістемології наповнюються психологічним змістом і поєднуються на цьому підґрунті; суб'єктоцентризм постає у формі центрації на людині способом мислення, адекватним її суті і позиції у світі; психологія – антропологією, що збагачує наукову картину світу знаннями про людину.

Розуміння, що предметом психології є людина, робить її наукою глибокого філософського змісту. Перед психологом відкривається широке поле досліджень міждисциплінарного типу, покликаних продовжити історичне пізнання людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Алієв Ш.* Вчинкова природа практики (філософсько-психологічна інтерпретація творчого діалогу В.А. Роменця із М.М. Бахтіним) / Ш. Алієв, П. М'ясоїд, А. Фурман // Система сучасних методологій: хрестоматія в 4 т. / упоряд., відп. ред., перекл. А.В. Фурман. – Тернопіль: ТНЕУ, 2015. – Т. 1. – С. 245–258.
2. *Балл Г.* До визначення засад рацігуманістичного підходу в методології психологічної науки / Г. Балл // Психологія і суспільство. – 2000. – № 2. – С. 74–90.
3. *Балл Г.* До обґрунтування рацігуманістичного підходу у психології / Г. Балл // Психологія і суспільство. – 2004. – № 4. – С. 60–74.
4. *Балл Г.О.* Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, психологічній, освітній сферах) / Г.О. Балл. – [2 вид., доп.] – Житомир: Волинь, 2008. – 232 с.
5. *М'ясоїд П.* Психогенетична проблема і моністичний принцип у психології розвитку / П. М'ясоїд // Психологія і суспільство. – 2003. – № 3 – С. 17–78.
6. *М'ясоїд П.* “Паралелограм” Олексія Леонтьєва та основна проблема психології / П. М'ясоїд // Психологія і суспільство. – 2006. – № 1. – С. 53–95.
7. *М'ясоїд П.* Сергій Рубінштейн: життя висхідною / П. М'ясоїд // Психологія і суспільство. – 2009. – № 2. – С. 7–36.
8. *М'ясоїд П.А.* Курс загальної психології: у 2 т.: [підруч.] / П.А. М'ясоїд. – К.: Алерта, 2011, 2013. – 1254 с.
9. *М'ясоїд П. А.* Володимир Роменець: від психології творчості до творчості у психології / П.А. М'ясоїд // Психологія вчинку: Шляхами творчості В.А. Роменця: зб. ст.; упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. А.В. Фурман. – К.: Либідь, 2012. – С. 139–174.
10. *М'ясоїд П.* Психологічне пізнання як предмет історичного метатеоретичного аналізу / П. М'ясоїд // Система сучасних методологій: хрестоматія в 4 т. / упоряд., відп. ред., перекл. А.В. Фурман. – Тернопіль: ТНЕУ, 2015. – Т. 3. – С. 189–208.
11. *М'ясоїд П.А.* Творчість В.А. Роменця і проблема людини у психології / П.А. М'ясоїд // Академік В.А. Роменець: творчість і праці: зб. ст. / упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. Л.О. Шатирко. – К.: Либідь, 2016. – С. 126–145.
12. *М'ясоїд П.А.* В.А. Роменець: діалог з опонентами (дослідження матеріалів захисту докторської дисертації) / П.А. М'ясоїд // Академік В.А. Роменець: творчість і праці: зб. ст. / упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. Л.О. Шатирко. – К.: Либідь, 2016. – С. 206–230.
13. *М'ясоїд П.А.* Психологічне пізнання: історія, логіка, психологія / П.А. М'ясоїд. – К.: Либідь, 2016. – 560 с.
14. *М'ясоїд П.А.* Рацігуманістичний підхід, пізнання людини і епістемологія психології / П.А. М'ясоїд // Гуманний розум: зб. статей (присвячено пам'яті Георгія Олексійовича Балла [наук. ред. О.В. Завгородня, В.Л. Зливков; уклад. С.О. Лукомська, О.В. Федан]. – К.: Педагогічна думка, 2017. – С. 92–102. Ел. адреса: <http://lib.iitta.gov.ua/706694/>
15. *Роменець В.А.* Вчинок і проблема детермінізму у вітчизняній психології / В.А. Роменець // 3 історії філософської думки на Україні. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 104–118.
16. *Роменець В.А.* Психологія творчості: [навч. посіб.] / В.А. Роменець. – К.: Вища шк., 1971. – 247 с.
17. *Роменець В.А.* Аналіз творчого процесу / В.А. Роменець // Філософ. думка. – 1972. – № 1. – С. 52–62.
18. *Роменець В.А.* Історія психології Стародавнього світу і середніх віків: [навч. посіб.] / В.А. Роменець. – К.: Вища шк., 1983. – 415 с.
19. *Роменець В.А.* Історія психології XVII століття: [навч. посіб.] / В.А. Роменець. – К.: Вища шк., 1990. – 365 с.
20. *Роменець В.А.* Історія психології XIX – початку XX століття: [навч. посіб.] / В.А. Роменець. – К.: Вища шк., 1995. – 614 с.
21. *Роменець В.А.* Постановка канонічної психології / В.А. Роменець // Основи психології: [підруч.] / за заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – К.: Либідь, 2006. – С. 605–621.
22. *Роменець В.А.* Історія психології XX століття: [навч. посіб.] / В.А. Роменець, І.П. Маноха. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.
23. *Татенко В.О.* Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології / В.О. Татенко // Людина. Суб'єкт. Вчинок: філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В. О. Татенка. – К.: Либідь, 2006. – С. 316–358.
24. *Фурман А.В.* Володимир Роменець як методолог психософійного духу / А.В. Фурман // Психологія вчинку: Шляхами творчості В. А. Роменця: зб. ст.; упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. А.В. Фурман. – К.: Либідь, 2012. – С. 108–116.

25. *Фурман А.В.* Идея і зміст професійного методологування : [монографія] / А.В. Фурман. – Тернопіль: ТНЕУ, 2016. – 378 с.
26. *Аллахвердян А.Г.* Психология науки: [учеб. пособ.] / А.Г. Аллахвердян, Г.Ю. Мошкова, А.В. Юревич, М.Г. Ярошевский. – М.: Моск. психологопед. ин-т; Изд-во “Флинта”, 1998. – 312 с.
27. *Ананьев Б.Г.* Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев // Ананьев Б.Г. Избр. психол. тр.: в 2 т. – М.: Педагогика, 1980. – Т. 1. – С. 16–123.
28. *Балл Г.А.* Психологическое содержание личностной свободы: сущность и содержание / Г.А. Балл // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18. № 5. – С. 7–19.
29. *Балл Г.А.* “Психология” методологии : рационалистический взгляд / Г.А. Балл // Вопросы психологии. – 2011. – № 2. – С. 3–13.
30. *Бинсвангер Л.* Аналитика существования Хайдеггера и ее значение для психиатрии / Л. Бинсвангер / Л. Бинсвангер Л. Бытие-в-мире. Избр. статьи. М.: КСП; СПб.: Ювента, 1999. – С. 182–194.
31. *Василюк Ф.Е.* Методологический анализ в психологии / Ф.Е. Василюк. – М.: Смысл; МГППУ, 2003. – 240 с.
32. *Величковский Б. М.* Когнитивная наука: Основы психологии познания: в 2 т. / Б. М. Величковский – М.: Akademia, Смысл, 2006. – 880 с.
33. *Выготский Л.С.* История развития высших психических функций / Л.С. Выготский // Выготский Л.С. Собр. соч.: в 6 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 3. – С. 5–328.
34. *Гараи Л.* Еще один кризис в психологии! Возможная причина шумного успеха идей Л.С. Выготского / Л. Гараи, М. Кечке // Вопросы философии. – 1997. – № 4. – С. 86–97.
35. *Гришунин С.И.* Философия науки: Основные концепции и проблемы: [учеб. пособ.] / С.И. Гришунин. – [2-е изд., испр.] – М.: Книжный дом “ЛИБРОКОМ”, 2009. – 224 с.
36. *Гусельцева М.С.* Эволюция психологического знания в смене типов рациональности (историко-методологическое исследование) / М.С. Гусельцева. – М.: Акрополь, 2013. – 367 с.
37. *Знаков В.В.* От исследования понимания субъектом мира к психологическому анализу понимающего себя бытия / В.В. Знаков // Психологический журнал. – 2007. – Т. 28, № 6. – С. 101–110.
38. *Кедров Б.М.* О методологических вопросах психологии / Б.М. Кедров // Психологический журнал. – 1982. – Т. 3. № 6. – С. 14–21.
39. *Клейн Л.С.* История антропологических учений / Л.С. Клейн. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2014. – 744 с.
40. *Корнилова Т.В.* Методологические основы психологии: [учеб. пособ.] / Т.В. Корнилова, С.Д. Смирнов. – СПб.: Питер, 2006. – 320 с.
41. *Лекторский В.А.* Эпистемология классическая и неклассическая / В.А. Лекторский. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 256 с.
42. *Леонтьев А.А.* Творческий путь Алексея Николаевича Леонтьева / А.А. Леонтьев // А.Н. Леонтьев и современная психология. Сб. статей памяти А.Н. Леонтьева / под ред. А.В. Запорожца и др. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. – С. 6–39.
43. *Леонтьев А.Н.* Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев // Леонтьев А.Н. Избр. психол. произв.: в 2 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 2. – С. 94–231.
44. *Леонтьев Д.А.* Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности / Д.А. Леонтьев // Психологический журнал. – 2000. – Т. 21. № 1. – С. 15–25.
45. *Мамардашвили М.К.* Классический и неклассический идеалы рациональности / М.К. Мамардашвили. – [2-е изд.] – М.: Лабиринт, 1994. – 90 с.
46. *Маслоу А.* Психология бытия: пер. с англ. / А. Маслоу. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1997. – 304 с.
47. *Мясоед П.А.* Антропологический принцип и проблемы психологии развития / П. А. Мясоед // Вопросы психологии. – 2000. – № 5. – С. 122–125.
48. *Мясоед П.А.* Психология в аспекте типов научной рациональности / П.А. Мясоед // Вопросы психологии. – 2004. – № 6. – С. 3–17.
49. *Мясоед П.А.* С. Л. Рубинштейн: идея живого человека в психологии / П.А. Мясоед // Вопросы психологии. – 2009. – № 4. – С. 108–118.
50. *Мясоед П.А.* История, логика и психология “параллелограмма Леонтьева” / П.А. Мясоед // Вопросы психологии. – 2010. – № 6. – С. 113–124.
51. *Мясоед П.А.* Творческое наследие В.А. Роменца в историко-психологическом знании / П.А. Мясоед // Психологический журнал. – 2013. – № 3. Т. 34. – С. 51–59.
52. *Мясоед П.А.* Творчество В.А. Роменца и российская психологическая мысль / П.А. Мясоед // Вопросы психологии. – 2013. – № 1. – С. 106–115.
53. *Мясоед П.А.* Плюрализм и монизм в методологии психологии / П.А. Мясоед // Методология современной психологии. – М-Ярославль: ЯрГУ, ЛКНИИСИ, МАПН, 2015. – Вып. 5. – С. 146–159.
54. *Мясоед П.А.* Категория практики и методология психологии / П.А. Мясоед // Вопросы психологии. – 2015. – № 3. – С. 106–115.
55. *Пиаже Ж.* Психология, междисциплинарные связи и система наук / Ж. Пиаже // XVII Междунар. психол. конгресс (4–11 августа 1966 г.). – М.: Наука, 1966. – С. 125–155.
56. *Пиаже Ж.* Генетическая эпистемология / Ж. Пиаже // Вопросы философии. – 1994. – № 5. – С. 54–63.
57. *Поппер К.* Логика и рост научного познания. Избр. раб.: пер. с англ. / К. Поппер. – М.: Прогресс, 1983. – 605 с.
58. *Пузырей А.А.* [Выступление за круглым столом “Психология и новые идеалы научности”] / А.А. Пузырей // Вопросы философии. – 1993. – № 5. – С. 26–40.
59. *Розанов В.В.* Теория Чарльза Дарвина, объясняемая из личности ее автора / В.В. Розанов // Розанов В.В. Природа и история. Сб. статей. – С.-Петербург: Изд. П. Перцова, 1900. – С. 25–37.
60. *Рубинштейн С.Л.* Бытие и сознание / С.Л. Рубинштейн // Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. – СПб.: Питер, 2003. – С. 43–280.
61. *Рубинштейн С.Л.* Человек и мир / С.Л. Рубинштейн // Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Че-

ловек и мир. – СПб.: Питер, 2003. – С. 281–426.

62. Слободчиков В.И. Основы психологической антропологии. Психология человека. Введение в психологию субъективности / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 384 с.

63. Стёпин В.С. Теоретическое знание: Структура, историческая эволюция / В.С. Стёпин. – М.: Прогресс – Традиция, 2000. – 744 с.

64. Холличер В. Человек в научной картине мире: пер. с нем. / В. Холличер. – М.: Прогресс, 1971. – 432 с.

65. Шульц П. Философская антропология. Введение для изучающих психологию: пер. с англ. / П. Шульц. – Новосибирск: НГУ, 1996. – 118 с.

66. Юревич А.В. Психология и методология / А.В. Юревич. – М.: Изд-во “Институт психологии РАН”, 2005. – 312 с.

67. Ярошевский М.Г. История психологии / М.Г. Ярошевский. – [3-е изд.] – М.: Мысль, 1985. – 575 с.

68. Bishop M.A. Epistemology and the psychology of human judgment / M.A. Bishop, J.D. Trout. – Oxford University Press, Inc. – 2005. – 205 p.

69. BonJour L. Epistemology. Classic problems and contemporary responses / L. BonJour. – [2-nd ed.] – Published by Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2010. – 331 p.

70. Key concepts in psychological anthropology: An encyclopedia / Ed. M. Cameron Hay. – Miami University; Oxford, Ohio, 2010. – 71 p. http://www.mcameronhay.com/uploads/2/0/5/3/20539630/psych_anth_encyclopedia_9913.pdf

71. Maslow A.H. The psychology of science: A reconnaissance / A. H. Maslow // Electronic books by Abraham Maslow: <http://www.AbrahamMaslow.com/> – © 2002. – 121 p.

REFERENCES

1. Aliyev Sh. Vchynkova pryroda praktyky (filosofs'ko-psykholohichna inte-rpretsiia tvorchoho dialohu V.A. Romentsya iz M.M. Bakhtinym) / Sh. Aliyev, P. M'iasoyid, A. Furman // Systema suchasnykh metodolohiy : khrestomatiya v 4 t. / uporyad., vidp. red., perekl. A.V. Furman. – Ternopil' : TNEU, 2015. – T. 1. – S. 245–258 [In Ukrainian].

2. Ball H. Do vyznachennya zasad ratsihumanistychnoho pidkhotu v metodolohiyi psykholohichnoyi nauky / H. Ball // Psykholohiya i suspil'stvo. – 2000. – № 2. – S. 74–90 [In Ukrainian].

3. Ball H. Do obgruntuvannya ratsihumanistychnoho pidkhotu u psykholohiyi / H. Ball // Psykholohiya i sup-vo. – 2004. – № 4. – S. 60–74 [In Ukrainian].

4. Ball H.O. Oriyentyry suchasnoho humanizmu (v suspil'niy, psykholohichniy, osvityniy sferakh). – [2 vyd., dop.] – Zhytomyr: Volyn', 2008. – 231 s. [In Ukrainian].

5. M'iasoyid P. Psy“hogenety“chna problema i monisty“chny“j pry“ncy“p u psy“xologiyi rozvy“tku / P. M'iasoyid // Psy“holohiya i suspil“stvo. – 2003. – # 3 – С. 17–78 [In Ukrainian].

6. M'iasoyid P. “Paralelohram” Oleksiya Leont'yeva ta osnovna problema psykholohiyi / P. M'iasoyid // Psykholohiya i suspil'stvo. – 2006. – № 1. – S. 53–95 [In Ukrainian].

7. M'iasoyid P. Sergij Rubinshtejn : zhy“ttya vysxidnoyu / P. M'iasoyid // Psykholohiya i suspil'stvo. – 2009. – № 2. – S. 7–36 [In Ukrainian].

8. M'iasoyid P.A. Kurs zahal'noyi psykholohiyi: u 2 t.: [pidruch.] / P.A. M'iasoyid. – K.: Alerta, 2011, 2013. – 1254 s. [In Ukrainian].

9. M'iasoyid P.A. Volodymyr Romenets': vid psykholohiyi tvorchosti do tvor-chosti u psykholohiyi / P.A. M'iasoyid // Psykholohiya vchynku : Shlyakhamy tvorchosti V.A. Romentsya: zb. st.; uporyad. P.A. M'iasoyid; vidp. red. A.V. Furman. – K.: Lybid', 2012. – S. 139–174 [In Ukrainian].

10. M'iasoyid P. Psykholohichne piznannya yak predmet istorychnoho metateoretychnoho analizu / P. M'iasoyid // Systema suchasnykh metodolohiy: khrestomatiya v 4 t. / uporyad., vidp. red., perekl. A.V. Furman. – Ternopil' : TNEU, 2015. – T. 3. – S. 189–208 [In Ukrainian].

11. M'iasoyid P.A. Tvorchist' V.A. Romentsya i problema lyudyny u psykholohiyi / P.A. M'iasoyid // Akademik V.A. Romenets': tvorchist' i pratsi: zb. st. / uporyad. P.A. M'iasoyid; vidp. red. L.O. Shatyрко. – K.: Lybid', 2016. – S. 126–145 [In Ukrainian].

12. M'iasoyid P.A. V.A. Romenets': dialoh z oponentamy (doslidzhennya mate-rialiv zakhystu doktors'koyi dysertatsiyi) / P.A. M'iasoyid // Akademik V.A. Romenets': tvorchist' i pratsi: zb. st. / uporyad. P.A. M'iasoyid; vidp. red. L.O. Shatyрко. – K.: Lybid', 2016. – S. 206–230 [In Ukrainian].

13. M'iasoyid P.A. Psykholohichne piznannya: istoriya, lohika, psykholohiya / P.A. M'iasoyid. – K.: Lybid', 2016. – 560 s. [In Ukrainian].

14. M'iasoyid P.A. Ratsihumanistychnyy pidkhid, piznannya lyudyny i epistemolohiya psykholohiyi / P.A. M'iasoyid // Humannyi rozum: zb. statey (prysvyacheno pam'yati Heorhiya Oleksiyovycha Balla [nauk. red. O.V. Zavorodnya, V.L. Zlyvkov; ukhad. S.O. Lukoms'ka, O.V. Fedan]. – K. : Pedahohichna dumka, 2017. – S. 92–102. El. adresa: <http://lib.iitta.gov.ua/706694/> [In Ukrainian].

15. Romenez V.A. Vchynok i problema determinizmu u vitchy“znyaniy psykologiyi / V.A. Romenez“ // Z istoriyi filosofs“koyi dumky“ na Ukrayni. – K. : Nauk. dumka, 1965. – S. 104–118 [In Ukrainian].

16. Romenets V.A. Psihologiya tvorchosti: [navch. posib.] / V.A. Romenez“. – K.: Vy“shha shk., 1971. – 247 s. [In Ukrainian].

17. Romenets' V.A. Analiz tvorchoho protsesu / V.A. Romenets' // Filos. dumka. – 1972. – № 1. – S. 52–62 [In Ukrainian].

18. Romenets' V.A. Istoriya psykholohiyi Starodavn'oho svitu i serednikh vikiv: [navch. posibn.] / V.A. Romenets'. – K.: Vyshcha shk., 1983. – 415 s. [In Ukrainian].

19. Romenets' V.A. Istoriya psykholohiyi XVII stolittya: [navch. posib.] / V.A. Romenets'. – K.: Vyshcha shk., 1990. – 365 s. [In Ukrainian].

20. Romenets' V.A. Istoriya psykholohiyi XIX – pochatku XX stolittya: [navch. posib.] / V.A. Romenets'. – K.: Vyshcha shk., 1995. – 614 s. [In Ukrainian].

21. Romenets' V.A. Postannya kanonichnoyi psykholohiyi / V.A. Romenets' // Osnovy psykholohiyi: [pidruch.] / za zah. red. O.V. Kyrychuka, V.A. Romentsya. – K. : Lybid', 2006. – S. 605–621 [In Ukrainian].

22. Romenets' V.A. Istoriya psykholohiyi XX stolittya: [navch. posib.] / V.A. Romenets', I.P. Manokha. – K.: Lybid', 1998. – 992 s. [In Ukrainian].

23. Tatenko V.O. Sub'yektno-vchynkova paradygma v suchasniy psykholohiyi / V.O. Tatenko // Lyudy“na. Sub'yekt. Vchy“nok : filosofs“ko-psy“xologichni studiyi / za zag. red. V.O. Tatenka. – K.: Ly“bid“, 2006. – S. 316–358 [In Ukrainian].

24. Furman A.V. Volodymyr Romenets' yak metodoloh psykhosofiynoho dukhu / A.V. Furman // Psykholohiya vchynku: Shlyakhamy tvorchosti V.A.

- Romentsya: zb. st.; uporyad. P.A. M^uyasoyid; vidp. red. A.V. Furman. – K.: Lybid', 2012. – S. 108–116 [In Ukrainian].
25. Furman A.V. Ideya i zmist profesiynoho metodolohuvannya : [monografiya] / A.V. Furman. – Ternopil': TNEU, 2016. – 378 s. [In Ukrainian].
26. Allahverdjan A.G. Psihologija nauki: [ucheb. posob.] / A.G. Allahverdjan, G.Ju. Moshkova, A.V. Jurevich, M.G. Jaroshevskij. – M.: Mosk. psihologo-ped. in-t: Izd-vo "Flinta", 1998. – 312 s. [In Russian].
27. Anan'ev B.G. Chelovek kak predmet poznaniya / B.G. Anan'ev // Anan'ev B.G. Izbr. psihol. tr.: v 2 t. – M.: Pedagogika, 1980. – T. 1. – S. 16–123 [In Russian].
28. Ball G.A. Psihologicheskoe sodержanie lichnostnoj svobody: sushhnost' i sodержanie / G.A. Ball // Psihologicheskij zhurnal. – 1997. – T. 18. № 5. – S. 7–19 [In Russian].
29. Ball G.A. "Psihologija" metodologii: raciogumanisticheskij vzgljad / G.A. Ball // Voprosy psihologii. – 2011. – № 2. – S. 3–13 [In Russian].
30. Binsvanger L. Analitika sushhestvovaniya Hajdeggera i ee znachenie dlja psixiatrii / L. Binsvanger // Binsvanger L. Bytie-v-mire. Izbr. stat'i. M.: KSP; SPb.: Juventa, 1999. – S. 182–194 [In Russian].
31. Vasiljuk F.E. Metodologicheskij analiz v psihologii / F.E. Vasiljuk. – M.: Smysl; MGPPU, 2003. – 240 s. [In Russian].
32. Velichkovskij B. M. Kognitivnaja nauka: Osnovy psihologii poznaniya: v 2 t. / B. M. Velichkovskij – M.: Akademia, Smysl, 2006. – 880 s. [In Russian].
33. Vygotskij L.S. Istorija razvitiya vysshih psicheskikh funkcij / L.S. Vygotskij // Vygotskij L.S. Sobr. soch.: v 6 t. – M.: Pedagogika, 1983. – T. 3. – C. 5–328 [In Russian].
34. Garai L. Eshhe odin krizis v psihologii! Vozmozhnaja prichina shumnogo uspeha idej L.S. Vygotskogo / L. Garai, M. Kechke // Voprosy filosofii. – 1997. – № 4. – S. 86–97 [In Russian].
35. Grishunin S.I. Filosofija nauki: Osnovnye koncepcii i problemy: [ucheb. posob.] / S.I. Grishuni. – [2-e izd., ispr.] – M.: Knizhnyj dom "LIBROKOM", 2009. – 224 s. [In Russian].
36. Gusel'ceva M.S. Jevoljucija psihologicheskogo znaniya v smene tipov racional'nosti (istoriko-metodologicheskoe issledovanie) / M.S. Gusel'ceva. – M.: Akropol', 2013. – 367 s. [In Russian].
37. Znakov V.V. Ot issledovaniya ponimaniya subektom mira k psihologicheskomu analizu ponimajushhego sebja bytija / V.V. Znakov // Psihologicheskij zhurnal. – 2007. – T. 28, № 6. – S. 101–110 [In Russian].
38. Kedrov B.M. O metodologicheskikh voprosah psihologii / B.M. Kedrov // Psihologicheskij zhurnal. – 1982. – T. 3. № 6. – S. 14–21 [In Russian].
39. Klejn L.S. Istorija antropologicheskikh uchenij / L.S. Klejn. – SPb.: Izd-vo S.-Peterburgskogo un-ta, 2014. – 744 s. [In Russian].
40. Kornilova T.V. Metodologicheskie osnovy psihologii: [ucheb. posob.] / T.V. Kornilova, S.D. Smirnov. – SPb.: Piter, 2006. – 320 s. [In Russian].
41. Lektorskij V.A. Jepistemologija klassicheskaja i neklassicheskaja / V.A. Lektorskij. – M.: Jeditorial URSS, 2001. – 256 s. [In Russian].
42. Leont'ev A.A. Tvorcheskij put' Alekseja Nikolaevicha Leont'eva / A.A. Leont'ev // A.N. Leont'ev i sovremennaja psihologija. Sb. statej pamjati A.N. Leont'eva / pod red. A.V. Zaporozhca i dr. – M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1983. – S. 6–39 [In Russian].
43. Leont'ev A.N. Dejatelnost'. Soznanie. Lichnost' / A.N. Leont'ev // Leont'ev A.N. Izbr. psihol. proizv.: v 2 t. – M.: Pedagogika, 1983. – T. 2. – S. 94–231 [In Russian].
44. Leont'ev D.A. Psihologija svobody: k postanovke problemy samodeterminacii lichnosti / D.N. Leont'ev // Psihologicheskij zhurnal. – 2000. – T. 21. № 1. – S. 15–25 [In Russian].
45. Mamardashvili M.K. Klassicheskij i neklassicheskij idealy racional'nosti / M.K. Mamardashvili. – [2-e izd.] – M.: Labirint, 1994. – 90 s. [In Russian].
46. Maslou A. Psihologija bytija: per. s angl. / A. Maslou. – M.: Refl-buk; K.: Vakler, 1997. – 304 s. [In Russian].
47. Mjasoed P.A. Antropologicheskij princip i problemy psihologii razvitiya / P. A. Mjasoed // Voprosy psihologii. – 2000. – № 5. – S. 122–125 [In Russian].
48. Mjasoed P.A. Psihologija v aspekte tipov nauchnoj racional'nosti / P.A. Mjasoed // Voprosy psihologii. – 2004. – № 6. – S. 3–17 [In Russian].
49. Mjasoed P.A. S.L. Rubinshtejn: ideja zhivogo cheloveka v psihologii / P.A. Mjasoed // Voprosy psihologii. – 2009. – № 4. – S. 108–118 [In Russian].
50. Mjasoed P.A. Istorija, logika i psihologija "parallelogramma Leont'eva" / P.A. Mjasoed // Voprosy psihologii. – 2010. – № 6. – S. 113–124 [In Russian].
51. Mjasoed P.A. Tvorcheskoe nasledie V.A. Romenca v istoriko-psihologicheskom znanii / P.A. Mjasoed // Psihologicheskij zhurnal. – 2013. – № 3. T. 34. – S. 51–59 [In Russian].
52. Mjasoed P.A. Tvorchestvo V.A. Romenca i rossijskaja psihologicheskaja mysl' / P.A. Mjasoed // Voprosy psihologii. – 2013. – № 1. – S. 106–115 [In Russian].
53. Mjasoed P.A. Pljuralizm i monizm v metodologii psihologii / P.A. Mjasoed // Metodologija sovremennoj psihologii. – M-Jaroslavl': JarGU, LKHSI, MAPN, 2015. – Vyp. 5. – S. 146–159 [In Russian].
54. Mjasoed P.A. Kategorija praktiki i metodologija psihologii / P.A. Mjasoed // Voprosy psihologii. – 2015. – № 3. – S. 106–115 [In Russian].
55. Piazhe Zh. Psihologija, mezhdisciplinarnye svjazi i sistema nauk / Zh. Piazhe // XVII Mezhdunar. psihol. kongress (4–11 avgusta 1966 g.). – M.: Nauka, 1966. – S. 125–155 [In Russian].
56. Piazhe Zh. Geneticheskaja jepistemologija / Zh. Piazhe // Voprosy filosofii. – 1994. – № 5. – S. 54–63 [In Russian].
57. Popper K. Logika i rost nauchnogo poznaniya. Izbr. rab.: per. s angl. / K. Popper. – M.: Progress, 1983. – 605 s. [In Russian].
58. Puzyrej A.A. [Vystuplenie za kruglym stolom "Psihologija i novye idealy nauchnosti"] / A.A. Puzyrej // Voprosy filosofii. – 1993. – № 5. – S. 26–40 [In Russian].
59. Rozanov V.V. Teorija Charl'za Darvina, objasnjaemaja iz lichnosti eja avtora / V.V. Rozanov // Rozanov V.V. Priroda i istorija. Sb. statej. – S.-Peterburg: Izd. P. Percova, 1900. – S. 25–37 [In Russian].
60. Rubinshtejn S.L. Bytie i soznanie / S.L. Rubinshtejn // Rubinshtejn S.L. Bytie i soznanie. Chelovek i mir. – SPb.: Piter, 2003. – S. 43–280 [In Russian].
61. Rubinshtejn S.L. Chelovek i mir / S.L. Rubinshtejn // Rubinshtejn S.L. Bytie i soznanie. Chelovek i mir. – SPb.: Piter, 2003. – S. 281–426 [In Russian].
62. Slobodchikov V.I. Osnovy psihologicheskogo antropologii. Psihologija cheloveka. Vvedenie v psihologiju sub'ektivnosti / V.I. Slobodchikov, E.I. Isaev. – M.: Shkola-Press, 1995. – 384 s. [In Russian].
63. Stjopin V.S. Teoreticheskoe znanie: Struktura, istoricheskaja jevoljucija / V.S. Stjopin. – M.: Progress – Tradicija, 2000. – 744 s. [In Russian].
64. Hollicher V. Chelovek v nauchnoj kartine mire: per. s nem. / V. Hollicher. – M.: Progress, 1971. – 432 s. [In Russian].

65. Shul'c P. *Filosofskaja antropologija. Vvedenie dlja izuchajushhijh psi-hologiju*: per. s angl. / P. Shul'c. – Novosibirsk: NGU, 1996. – 118 s. [In Russian].

66. Jurevich A.V. *Psihologija i metodologija* / A.V. Jurevich. – M.: Izd-vo "Institut psihologii RAN", 2005. – 312 s. [In Russian].

67. Jaroshevskij M.G. *Istorija psihologii* / M.G. Jaroshevskij. – [3-e izd.] – M.: Mysl', 1985. – 575 s. [In Russian].

68. Bishop M.A. *Epistemology and the psychology of human judgment* / M.A. Bishop, J.D. Trout. – Oxford University Press, Inc. – 2005. – 205 p. [In English].

69. Bonjour L. *Epistemology. Classic problems and contemporary responses* / L. Bonjour. – [2-nd ed.] – Published by Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2010. – 331 p. [In English].

70. *Key concepts in psychological anthropology: An encyclopedia* / Ed. M. Cameron Hay. – Miami University; Oxford, Ohio, 2010. – 71 p. http://www.mcameronhay.com/uploads/2/0/5/3/20539630/psych_anth_encyclopedia_9913.pdf [In English].

71. Maslow A. H. *The psychology of science: A reconnaissance* / A.H. Maslow // *Electronic books by Abraham Maslow*: <http://www.AbrahamMaslow.com/> – © 2002. – 121 p. [In English].

АНОТАЦІЯ

М'ясоїд Петро Андрійович.

Психологія та епістемологія.

Мета статті – визначити позиції епістемології психології – формулюється на підґрунті ідей Г.О. Балла, тоді як ідеї В.А. Роменця стають засобом її досягнення. Констатується, що досліджуване епістемологією відношення "суб'єкт-об'єкт" у психології становить відношення "суб'єкт-суб'єкт". Психологія потрапляє у коло пізнання, очевидно тоді, коли вирішує проблему людини, й у такий спосіб виходить за межі епістемології. Досліджується логіка психологічного пізнання у її відмінній від природознавства формі; з огляду на зміст категорії практики у мисленні психологів виокремлюються етапи цього процесу; стверджується, що проблема людини потребує мислення цією категорією, збагаченою ідеєю безпосередньої присутності людини у бутті й у пізнанні. Окреслюється місце психології серед інших наук та призначення її як антропологічної дисципліни з широкими міждисциплінарними зв'язками. Формулюються позиції епістемології психології, покликаної слугувати пізнанню людини.

Ключові слова: психологічне пізнання, проблема людини, метапарадигма діалогу, категорія практики, психологія буття, епістемологія психології, Г.О. Балл, В.А. Роменець.

АННОТАЦИЯ

Мясоед Петр Андреевич.

Психология и эпистемология.

Цель статьи – определить позиции эпистемологии психологии – формулируется на основании идей Г.А. Балла, тогда как идеи В.А. Роменца являются средством ее достижения. Констатируется, что исследуемое эпистемологией отношение "субъект-объект" в психологии выглядит как отношение "субъект-субъект". Психология попадает в круг познания тогда, когда решает проблему человека, и оказывается вне эпистемологии. Исследуется логика психологического познания в ее отличительной от естествознания форме; с учетом содержания категории практики в мышлении психологов выделяются этапы данного процесса; утверждается, что проблема человека требует мышления этой категорией в ее обогащенном идеей непосредственного присутствия человека в бытии и познании содержания. Очерчивается место психологии среди других наук и ее назначение как антропологической дисциплины с обширными междисциплинарными связями. Формулируются позиции эпистемологии психологии, призванной служить познанию человека.

Ключевые слова: психологическое познание, проблема человека, метапарадигма диалога, категория практики, психология бытия, эпистемология психологии, Г. А. Балл, В. А. Роменец.

ANNOTATION

Myasoid Petro.

Psychology and epistemology.

The purpose of the paper is to determine the positions of the epistemology of psychology. It is formulated on the basis of ideas of H. Ball, and the ideas of V. Roments are the means of achieving it. It is stated that the "subject-object" relation studied in epistemology is a "subject-subject" relation in psychology. Psychology falls into the circle of knowledge, obvious when it solves the problem of man, and turns out to be outside of epistemology. The logic of psychological cognition is studied in its form that different from natural science. Taking into account the content of the category of practice in the thinking of psychologists, the stages of this process are distinguished. It affirms that the human problem requires think category of practice in its enriched by the idea of the direct presence of human in being and cognition form. The place of psychology among other sciences and its intended function as an anthropological discipline with extensive interdisciplinary connections are outlined. The positions of the epistemology of psychology, designed to serve the knowledge of human, are formulated.

Key words: psychological cognition, problem of human, dialogue of metaparadigm, category of practice, psychology of being, epistemology of psychology, H. Ball, V. Romenets.

Надійшла до редакції 15.02.2017.

Підписана до друку 17.05.2017.

Бібліографічний опис для цитування:

М'ясоїд П. Психологія та епістемологія / Петро М'ясоїд // Психологія і суспільство. – 2017. – №2. – С. 56–73.

ІНТЕГРАТИВНО-ЕКЗИСТЕНЦІЙНИЙ ПІДХІД ДО РОЗУМІННЯ ОСОБИСТОСТІ

Олена ЗАВГОРОДНЯ

УДК 159.9

Olena Zavhorodnya
**INTEGRATIVE-EXISTENTIAL APPROACH
TO UNDERSTANDING THE PERSONALITY**

Актуальність теми. В сучасній науці спостерігаються такі тенденції: подолання механістичного світобачення; зростання досліджень міждисциплінарного характеру; інтерес до маргінальних, менш опрацьованих в культурі тем; до гуманітаризації, де людина розглядається як ключова фігура у сьгоднішніх еволюційних процесах; до інтегративності знань і діяльностей. Посилення зазначених тенденцій щодо проблеми особистості пов'язане із прагненням цілісного, всеохватного осмислення людиною своєї природи та сутності, потребою самопізнання, актуальною в усі часи існування культури. Зокрема, це прагнення виявляється в тенденції до діалогу, до взаємодії та можливої інтеграції різних напрямків і рівнів знань про людину в смисловому полі психології. В історії психології поняття “інтеграції” широко вживається у різних контекстах (К.Г. Юнг, І. Рольф, С. Гроф, В.С. Мерлін, Н.І. Непомняща, З.С. Карпенко та ін.). Інтегративність, за Г.О. Баллом, трактується у двох основних аспектах. “По-перше, йдеться про аспект методологічний, або можна сказати гносеологічний, – тобто про інтеграцію конструктивних складових концепцій..., що відповідають різним варіантам розуміння та пізнання особистості. По-друге, береться до уваги онтологічний аспект інтегративності, тобто орієнтація на цілісного людського індивіда, на досягнення гармонійної єдності його соматичних, психічних і духовних властивостей” [2, с. 26]. Водночас посилення позицій екзистенційного підходу пов'язано з усвідомленням однобічності, редукціонізму біологічно або соціально акцентованих підходів до пізнання особистості, прагненням більш глибокого та повного її розуміння.

Мета статті – охарактеризувати зміст та лінії становлення особистості з позиції *інтегративно-екзистенційного підходу*. Поставлено **завдання** висвітлити такі питання: провідні характеристики особистості, сфери функціонування особистості; умови, стадії та можливі деформації розвитку особистості;

Провідні характеристики особистості. Філософи трактували людське призначення у широкому діапазоні – від песимізму до оптимізму, від погляду на людину як на “глухий кут” природи до сподівання на її високе покликання і, можливо, саме ці погляди відображають просторий горизонт різних форм особистісної реалізації людини, а також незоре поле її деформацій. Вона покликана дотворювати, вдосконалювати світ (К.Г. Юнг), бути особистістю – духовно преображати, просвітлювати світ, гуманізувати природне і соціальне оточення (М.О. Бердяєв), бути світлом і теплом для інших людей (С.Л. Рубінштейн). Вочевидь у цих та інших позитивних концепціях підкреслюється потенційна здатність людини до благодійного гуманізуючого впливу на світ у його найочевидніших іпостасях – на природу, культуру, інших людей і саму себе. Та коли глянемо навколо, то будемо змушені констатувати, що люди справді дуже змінили світ і самих себе, хоча в цих змінах багато чого є потворного та руйнівного. Отже, хоч усі люди покликані бути особистостями, але більш-менш повно реалізують це покликання одиниці.

Сказане не означає відсутності особистості у більшості людей. “Кожна людська особистість має цінність у собі і не може розглядатись як засіб.... Цим не заперечується онтологічна нерівність людей в обдаруваннях і якостях...”

[19, с. 256]. Є.Є. Насіновська зауважує, що поняття “особистість” конструюється як предмет домовленості між дослідниками і може використовуватись у широкому і вузькому сенсах. Скажімо, в останньому розумінні особистість – це суб’єкт вільного та відповідального вибору, здійснюваного на основі універсальних людських цінностей [24]. На думку Г.О. Балла, ціннісним засадам гуманістично налаштованої психології відповідає якнайширше трактування *поняття особистості* (з одночасним виокремленням різних типів, стадій її становлення та рівнів досягнутого розвитку). Із цих позицій, люди не поділяються на тих, хто є особистістю, і тих, хто не є нею. Шлях до особистісного зростання (з урахуванням індивідуальних особливостей і водночас з орієнтацією на особистісний ідеал, яскраво репрезентований у житті й діяльності багатьох видатних людей) визнається принципово відкритим для кожної людини, а надання допомоги у рухові цим шляхом – “чи не головним обов’язком психолога” [2, с. 32].

Людська психіка є особистісною, навіть коли мовиться про деформацію та розпад особистості. Тому особистість слушно розглядати і в контексті уявлення про оптимальну еволюційну спрямованість душевно-духовного розвитку людини, і як його бажаний результат. Результативно особистість доречно окреслити як вищу форму існування людини, можливу для всіх людей і водночас таку, що в кожному випадку реалізується своєрідно та різною мірою. Особистість, котра в повноті свого розвитку відзначається інтегрованою складністю, відрізняється від особистісно дисфункційних – спрощених, деформованих та розщеплених – форм існування людини. Її оптимальне функціонування характеризується гуманізуючим впливом на багатоликий світ, виявляється як прагнення та здатність бути не стільки об’єктом, скільки суб’єктом такого (благісного, конструктивного) впливу.

В розумінні особистості спираємося також на філософсько-психологічну традицію, що трактує її не як соціально набуту якість, а в широкому екзистенційно-духовному сенсі: особистість охоплює і духовну сутність, утілену в новонародженій дитині (повага до цієї сутності, врахування духовних потреб малечі є

основою гуманного, тобто любовно-творчого, ставлення до неї), і позаіндивіду репрезентацію особистості в інших людях й у творах, зокрема, і поза межами людського життя.

Розглянемо співвідношення змісту та обсяг понять “природно-соціальний індивід” та “особистість”. Згідно з концепцією М.О. Бердяєва (див. [5]), природно-соціальні індивіди утворюють соціум, і кожний із них є його часткою залежною від цілого. Водночас особистість – це мікрокосм, а не частка соціуму, вона постає творцем нових культурних і соціальних форм, тому те, що нею створюється, з часом стає надбанням суспільства, зберігається і передається наступним поколінням. Розвиваючи ідеї Бердяєва, стверджуємо, що соціум як сукупність соціальних індивідів є колективним носієм репродуктивно-нормативних функцій вітакультурного відтворення та контролю за перебігом громадянського життя, а особистість, хоча й базується на природно-соціальному (індивідуальному) підґрунті (точніше, вкорінена в ньому), виходить за його межі і є носієм перш за все діалогічно-творчих функцій¹. Це виявляється в її особливому ставленні до світу (природи, культури, людини), небайдужості та захисті вразливих, загрозливих природних та культурних явищ (загроза тут надходить насамперед від дегуманізуючих соціальних практик), у глибокому переживанні людської долі, внутрішніх еволюційних трансформаціях, вираженням яких стає *творчість*.

Спільним для індивіда та особистості є зв’язок із людською спільнотою, соціумом. Для індивіда – це залежність і підпорядкованість, а для особистості – просоціальна спрямованість її самоздійснення, яка виявляється і в несвідомому самодаруванні, й у вільно обраному служінні, і в усвідомленні свого покликання та відповідальності. Атрибутом особистості, на відміну від індивіда, є *свобода*. Проте поза індивідом особистість втрачає здатність до розвитку. Метаіндивідне існування особистості (передусім у творчих продуктах) може бути досить динамічним в аспекті впливу на інших людей, та особистість при цьому не еволюціонує. Отже, “індивідність” як тісний природно-соціальний зв’язок з іншими людьми, причетність до травмувального досвіду людського існування (щонайперше до пережи-

¹ Терміни “нормативно-репродуктивні” і “діалогічно-творчі” функції запозичуємо у Г.О. Балла [2], який розглядає їх як визначальні стосовно людської культури, акцентуючи їх єдність. Зокрема, творчість як атрибут особистості передбачає динамічну єдність інновації і традиції.

вання слабкості, залежності, болю) є необхідною (але недостатньою) умовою розвитку особистості.

Також розрізняються поняття-мислеобрази *суб'єкта* та *особистості*. Дослідники відзначають визначну роль суб'єктності у розвитку особистості. Л.І. Божович розглядає людину як ініціатора власної активності, корені якої занурені у потребо-мотиваційну сферу. За Божович, “дитина поступово перетворюється із істоти, яка підпорядковується зовнішнім впливам, у суб'єкта, здатного діяти самостійно на основі свідомо визначеної мети та прийнятого наміру” [6, с. 436–437]. Скажімо, первинні форми суб'єктного ставлення до світу спостерігаються у немовлят на третьому-п'ятому тижні життя. Світ викликає у дитини радість, зацікавлення, спонукає до пошукової активності. У процесі розвитку дитини суб'єктність виявляється у становленні “її внутрішньої позиції”. Актуальною є проблема визначення умов становлення довіри людини до самої себе, що своїми коренями сягає раннього періоду життя. В концепції Божович суб'єктність розглядається як визначальна якість особистості, як здатність до творення себе, до освоєння нового соціального досвіду.

Особливий напрям творчості людини – *творення самої себе*. Характер і здібності активно конструюються самою особою (з допомогою зовнішніх впливів) у процесі оволодіння нею “мистецтвом жити”. Е. Фромм підкреслює, що людина і творець – це і предмет свого мистецтва, і скульптор, і лікар, і пацієнт [38]. Внутрішні та зовнішні несприятливі обставини можуть переживатись як виклик, здатні мобілізувати її самотворчу активність. Вагомий внесок у розуміння багатогранності та напруженості внутрішньої роботи людини з метою формування свого внутрішнього світу здійснили С.Л. К'еркегор та К.Г. Юнг. Відчай К'еркегор називає “смертельною душевною хворобою”, яка сутнісно полягає у стражданні, зумовленому усвідомленням того, що в реальному житті Я не є тим, ким покликаний бути. Люди по-різному реагують на це страждання. Так, окрема група людей схильна до психічної втечі від цього переживання, “тікаючи” у спілкування, роботу, розваги та ін. У такий спосіб людина ховається сама від себе “у власній напівтемряві невідання. Пливучи за течією, уникаючи самовизначення, вона регресує. На думку С.Л. К'еркегора, тоді “приходить, нарешті, хвилина, коли більше й мови не може

бути про вибір, не тому, що він здійснений, а тому, що пропущено момент для нього. Інакше кажучи, за людину вибрало життя і вона втратила себе саму, своє Я [16, с. 231]. Рух до істинного Я, згідно з К'еркегором, пов'язаний із глибоким зверненням до того, що вище за Я, – до вічного і нескінченного. Причетність до цього вищого зцілює і перетворює стихійне Я у стаłe й цілісне.

Одним із шляхів духовного зцілення Я є творчість, яка, за філософією М.О. Бердяєва, протилежна егоцентризму. Творчість – це спрямованість до того, що вище за Его. Юнг, досліджуючи процес виявлення свого справжнього Я (який він називає індивідуацією), відзначає важливість проникнення у сферу небажаних, відчужених від себе, особистих якостей (сфера тіні), розпізнавання відмінностей маски, пов'язаної із соціальною роллю, від справжньої своєї особистості, у результаті чого особа виявляє свою Самість, знаходить своє покликання. А. Маслоу акцентує увагу на самотворчій сутності людини. Це – серцевина або Самість, яка виявляється через розкриття і прийняття відпочаткового, вже наявного в людині, а частково твориться самою нею.

К. Роджерс високо оцінює ідеї С. К'еркегора і, характеризуючи рух-поступ до справжнього Я, виокремлює такі тенденції: інтуїтивно-пошукову, “намацувальну” поведінку, в процесі якої здійснюється просування до себе; звільнення від хибного Я – від різних форм “вимушених” і “приспосувальних” Я; відкритість досвіду; прийняття себе, своїх почуттів, бажань у їх складності та суперечливості; усвідомлення своїх почуттів, імпульсів, бажань; узгодження досвіду, внутрішніх інтуїтивно-емоційних сигналів та Я-концепції.

В. Франкл підкреслює позитивний зв'язок рівня самосвідомості із свободою людини. Що менш розвинута самосвідомість особистості, то менш вільною вона є, адже нею керують витіснені змісти, умовні рефлексії, що утворились в дитинстві [35]. А. Бандура зосереджує увагу на такій якості людини, як упевненість у власній ефективності; людей, які високо розвинули у себе цю якість, дослідник називає продюсерами, режисерами-постановниками власного життя (див. [38]).

На нашу думку, авторське Я (коли людина незадоволена своїм стихійним Я, усвідомлює його недосконалість і прагне перетворити його згідно із своїм проектом) може бути не тільки конструктивним, творчим, благодотворним, але

також ригідним, стереотипним – конструює із себе одновимірну “людину-функцію”; гнучким, але “безхребетним” – проект Я весь час змінюється; деструктивним, деформованим, свавільним – здійснює зміни на гірше, створює монстра; просто невдалим: “хотілося як краще, вийшло як завжди”.

Перетворення стихійного Я буде успішним і конструктивним за таких умов:

- позитивного ставлення, прийняття свого стихійного Я, зростання автосимпатії;

- не дуже великого розриву між стихійним Я та проектом бажаного Я;

- конструктивності та реалістичності проекту Я (врахування особливостей, обмежень і “зони найближчого розвитку” стихійного Я, подальший розвиток уже існуючих властивостей, опора на наявні сильні якості, а також на потенційні ресурси розвитку);

- інтуїтивності, розпросторення творчої уяви (здатність до вгадування і посилення прихованих ресурсів Я).

Конструктивне авторське Я створює сприятливі умови розвитку, руху, внутрішньої диференціації та інтеграції, сприяє досягненню людиною власного покликання, а не реалізує свавільний Я-проект. Адже втілення останнього призводить переважно до деструктивних змін, коли вона в цілому стає гіршою, ніж була, але при цьому культивується якась характеристика, що набуває сенсу надцінності (наприклад, крицева твердість тощо). Недостатність самоприйняття, а поготів ненависть до себе – також чинники деструктивних змін.

Суб’єктно-діяльнісний підхід, який набув розвитку в 90-ті роки, виразно акцентував роль людини-автора, ініціатора перетворення й удосконалення світу. “Але чи вичерпує даний підхід усю повноту особистісного існування людини в світі, напруженість її душевного життя, своєрідність внутрішнього світу?” [1, с. 220], чи охоплює страждання, переживання кожною особистістю життєвої драми. Л.І. Анциферова далі зауважує, що внутрішні та зовнішні обставини часом накладають свої обмеження на активність суб’єкта, зокрема, у зв’язку з природою душевного життя, роллю неусвідомлених мотивів, які регулюють поведінку, незалежно від його волі.

В. Джеймсом та К.Г. Юнгом описаний досвід “вторгнення” несвідомого у свідомість, пов’язаний із втратою суб’єктної позиції. Мовиться про релігійні переживання. Згідно з М.О. Бердяєвим, С.Булгаковим та іншими

філософами, саме притишення суб’єктної активності – здатність до терплячого чекання, максимальної сприйнятливості – уможливорює глибокий релігійний досвід. А. Маслов, описуючи вершинні переживання, підкреслює: “ми не можемо керувати такими переживаннями, це просто трапляється” [17, с. 121]. Така тимчасова втрата почуття суб’єкта, на думку Анциферової, – не недолік людини як особистості, а безцінний дар, виявлення виняткового психічного ресурсу. Особистість повинна бути неочікуваною для самої себе, незапрограмованою. Та й на думку Маслоу, “в умовах нашої цивілізації треба схилити терези у бік спонтанності, здатності до експресії, непередбачуваності, творчості” [Там само, с. 241].

Л.І. Анциферова, співвідносячи феномени особистості і суб’єкта, відзначає, що “до особливостей суб’єкта не входять ті, які містяться в поняттях духовності, гуманності, моральності, сумління тощо” [1, с. 227]. Цим категоріям значної вагомості надає Е. Фромм, а також А. Маслов (концепція метамотивації) та В. Франкл. Аналіз життя видатних історичних діячів свідчить про нерівномірність розвитку людини як особистості і як суб’єкта. Можна стати суб’єктом значного політичного впливу, бути дуже успішним у тій чи іншій сфері, але знаходитися на низькому рівні розвитку як особистість [Там само]. Обговорюючи проблему критеріїв величі людини, Фромм зауважує таке: “Звичайна людина, котра сумлінно виконує життєві завдання як громадянин, як сім’янин... є більш великою, ніж великий “державний діяч”, чиї аморальні рішення можуть спричинити непоправне зло” [38, с. 172].

Не лише світ, а й особистість, починається з любові, – як стверджує Біблійна мудрість, котра живе в діяннях, які мають джерелом любовно-творче облагородження цього світу. Здавня у філософії існує традиція диференціювання волі та сваволі. “Полюби Господа і роби, що хочеш”, – писав св. Августин. Любов – універсальний потяг до цілісності та взаємозв’язку. Поза любов’ю, поза відчуттям єдності, спорідненості з людством, зі світом, воля перетворюється на безжальну руйнівну силу. Свавільна людина “не знає єднання, а лише лихоманковий світ там ззовні і свою лихоманкову жагу використати його...” [7, с. 111].

XX століття, на думку Г. Федотова, з його досвідом індивідуального та масового насильства засвідчило, що воля за умови деградації

душі може одержати “диктаторські права над усім тим, що залишилось від зруйнованої людини... Така істота має величезну діяльну силу. Але оскільки вона позбавлена розуму й серця, то не може спрямувати цю силу до добра. Її сила набуває стихійного, тобто руйнівного, характеру” [33, с. 39]. Отож розвиток суб’єктності є необхідною, але недостатньою умовою становлення особистості.

Розглянемо особистість також у контексті витлумачення таких понять, як “екзистенція” і “культура”. Останнім часом психологи все частіше звертаються до духовно-екзистенційних аспектів психіки, акцентуючи недостатність біосоціальних визначень людини. Екзистенція та екзистенціювання – центральні концепти шеругу філософських та психологічних концепцій. М. Гайдеггер характеризує екзистенціювання як “відкрите назовні стояння всередині”, просвітлення суцього, розкриття буття. К. Ясперс трактує екзистенцію як трансцендентне джерело та вічну мету людини. В. Франкл звертається до понятійного смислограю екзистенції для окреслення специфіки людського буття та прагнення людини до пошуку нею сенсу. На думку Ф.Ю. Василюка, ключовим моментом особистісного вибору є звернення до екзистенційної глибини, до вищих цінностей, уважне дослуховування, очікування внутрішньої смислової відповіді [8]. Екзистенція не здійснюється автоматично за наявності сприятливих умов, а являє собою більш глибоку буттєву можливість, що вимагає снаги й рішучості цю можливість обирати і проживати (О.Б. Орлов, В.Б. Шумский [23], А.А. Фурман [39]).

На основі праць М. Гайдеггера, С. К’єркегора, К. Ясперса, А. Маслоу, В. Франкла, Р. Мея, А. Ленгле та інших мислителів є підстави виокремити такі характеристики екзистенції: незнищенність; потаємність, непідвладність раціональному пізнанню; смислотвірна функціональність; зверненість людини до власної автентичності та глибини; зв’язність із сумлінням, вершинними переживаннями, натхненням, творчістю. Екзистенція – глибинний поклик буття, звернене до людини послання, яке треба почути, а відтак яке має бути відкритим, чутливим. Також це вибір і відвага бути справжнім, вірним буттєвому поклику, послідовним у його здійсненні. Отже, узагальнюючи, визначимо екзистенцію як глибинне джерело автентичного, сповненого смислу, індивідуального життя, актуалізація якого вимагає від людини відкритості та мужності.

Існує традиція духовно-екзистенційного розуміння особистості (І. Кант, М. Шелер, М.О. Бердяєв, Е. Муньє, С.Л. Франк та ін.). У радянській психології, внаслідок ідеологічної депривації навіть самого поняття “особистість” (за словами К.О. Абульханової [23]), його зміст було вихолощено, редуковано до соціального аспекту життєдіяльності людини. Але вчені, які через власну духовність не могли ігнорувати цей онтично важливий екзистенційний вимір, для його позначення стали використовувати інші поняття (“суб’єкт”, “особа”, “індивідуальність”).

Особистість нами розглядається насамперед як духовно-екзистенційний першопочаток (первінь), з яким кожна людина приходить у світ. В драмі людського життя це начало може розвиватись, збагачуватись, досягати розквіту, плідної зрілості, а може збіднюватись, деградувати, спотворюватись. За умови достатньої вираженості духовний первінь інтегрує та преображає також соціальні й природні характеристики індивіда, перетворюючи їх на свої ресурси. Рівень особистісної зрілості людини визначається глибиною її переживань та сенсів, домінуванням буттєвих цінностей, повнотою та унікально індивідуальним характером їх творчого виявлення та утвердження в житті й культурі. Особистість постає чутливим “рецептором”, перетворювачем і транслятором екзистенції (глибинного життя світу-в-собі й себе-у-світі) у сферу культурних форм, які можуть бути чуттєво сприйняті іншими людьми. Здійснюване особистістю втілення екзистенції в непересічних індивідуальних формах становить процес самоорганізованого *культуротворення*.

Культура та особистість тісно взаємозалежні. Актуалізація духовного потенціалу особистості пов’язана із “діяльним вживанням у світ цінностей, напружено активною участю у їх реалізації через канали творення і співтворення культури” [43, с. 6]. Загалом особистість, як слушно підкреслює А.А. Фурман, – це “складноутворений, *онтофеномальный продукт* принаймні чотирьох інгредієнтів – культури, суспільства, конкретних соціальних взаємостосунків і власного індивідуального досвіду Я людини як опрацьованих й опрацьовуваних нею задатків, потенцій, ресурсів, здібностей” [39, с. 99].

В цьому контексті розглянемо головні поняттєві інваріанти культури. Зокрема, її трактують переважно як соціальний, духовно-екзистенційний або ціннісно-смісловий фено-

мен. У першому випадку висвітлюється суперечність культурного і природного (З. Фройд), у другому – культурного та духовного (М.О. Бердяєв), ноуменального і феноменального вимірів особистісного буття (З.С. Карпенко [15], А.А. Фурман [39, с. 25–102]).

З. Фройд звертає увагу насамперед на такі аспекти культури. По-перше, культурні обмеження, придушуючи природні потяги людини, призводять до того, що вона не може почувати себе щасливою. По-друге, спостерігається зв'язок між інтересами панівної верстви та культурою, яка допомагає панівному прошарку підпорядковувати й тримати у покорі людську масу. По-третє, завжди існують суперечності між жінкою як виразником природно-статевої стихії та культурою. Він ставить питання: Чи можлива в майбутньому гармонійна нерепресивна культура? Чи буде культурна людина здатною до безпосереднього переживання щастя й кохання?

М.О. Бердяєв розглядає культуру насамперед як засіб для духовного сходження людини. На його думку, культура – велике благо, та коли вона, втрачаючи духовні орієнтири, перетворюється на самоціль, то стає перепорою свободі і творчості, чинником культурного рабства, зокрема у формах снобізму, естетизму, саєнтизму [5].

В широкому розумінні культура є все, створене людьми, незалежно від його гуманної або руйнівної спрямованості. У вузькому сенсі культура – це сприятливі для особистості розвивальні та гуманізуючі енергетично-інформаційні потоки. На наше переконання, культура в панорамному сенсі становить створену людьми попередніх поколінь мережу форм (програм, сценаріїв, патернів або моделей як таких), що освоюються, відтворюються, перетворюються представниками нових поколінь; у культурних формах люди означають та переозначають свої переживання та сенси. В динамічному аспекті культура – процес перетворення форм у постійно відтворюваних практиках, але за нових умов, що відображає властиву людям даної спільноти динаміку ковітального сенсопотуку.

Сферна субстанційність соціетальної психіки і знаково-символічний універсум культури, як стверджує А.В. Фурман, взаємопроникають

одна в одну, утворюючи своєрідно збагачену ковітальну буттєвість особливого формату людського екзистенціювання, котра названа ним терміном “психокультура” (див. [40]). Психокультура конкретного соціуму організується як взаємодоповнення чотирьох основних форм: а) сукупності освоєних людьми певної культури *способів життя*, б) набору вітапсихічно запрограмованих *реакцій, дій і вчинків*, в) інваріантів сенсожиттєвого забезпечення індивідуальної, групової і масової *свідомості*, г) самопродукування і самотворення психоформ найвищої духовної організації – віри, істини, добра, краси, мудрості, правди, свободи, гармонії [Там само, с. 111].

Особистість у своєму становленні розкриває для себе смисли, означені в культурних формах тими, хто їх створював. Культура – своєрідне смислове послання представників попередніх поколінь люду прийдешньому. Звідси постають провідні функції культури: антиентропійна (творення культури як протистояння смерті) та інформаційно-енергетична (жива пам'ять, що спонукає до дії). За Бердяєвим, пам'ять духовна, вона є зусиллям духу, який чинить опір розпаду. Пам'ять забезпечує цілісність культури, а також спонукає до дії (“попіл Клааса стукає в моє серце”). Втрата пам'яті – симптом згасання культури, а підміна пам'яті (перекручення правди, дезінформація) – ознака злякисного переродження її смислової серцевини, появи культури-покруча.

Культура в найширшому розумінні має різні складові: евристичні, обмежувальні, руйнівальні. Якщо переважають останні, вона стає ворожою особистості. Зокрема, імперський дискурс культури² може бути зневажливо-знецінювальним відносно культур поневолених народів, руйнівним для автентичності та “кореневої системи” особистості представників цих народів, здійснюючи на них нівелювальний знеособлювальний вплив, призводячи до формування в них комплексу меншовартості, сприяючи їх ідентифікації з поневолювачем та його культурними пріоритетами, оцінками, баченням історії. Воднораз розквіт культури характеризується домінуванням екзистенційних сенсів, розмаїттям та оригінальністю форм; натомість її занепад – сплосченням сенсів, зниженням їхнього актуалізаційного рівня до

² Питанням складних зв'язків між, з одного боку, такими практиками, як “рабство, колоніальне й расове поневолення та імперське підпорядкування, і, з другого – поезією, прозою та філософією суспільства, яке ці практики здійснює” [27, с. 14]), присвячено значну частину постколоніальних досліджень культури.

егоцентричних, а також нівелюванням і прімітивізацією культурних форм.

Отже, особистість є органом екзистенціювання, а культура – способом, засобом та результатом, оформленого у вигляді *твору*. Але для творця культури більш важливим є невидимий екзистенційний результат. Як відзначив художник Р. Генрі, “мета роботи полягає...не в тому, щоб отримати картину. Картина – лише побічний продукт, і може бути корисною, цінною та цікавою лише як слід того, що відбулось з художником. Мета всякої роботи – досягнення стану вищого буття...” (цит. за [27, с. 438–439]).

Звертаючись до метафори коренів і крил, можна висловитися так. Особистість укорінена в бутті (як зауважує М. Волошин: “Всю історію людських діянь записано в згортках мого мозку, вся історія звірів жива у несвідомих скороченнях моїх м’язів, вогнище серця підтримує в моєму тілі температуру того океану, з якого вийшло все живе на землі” [цит. за 12, с. 51]), причому коріння особистості індивідуально неповторне, що становить основу унікальності її самовиявлення. Стаючи суб’єктом культуротворення, особистість розгортає крила, набуває здатності злету та позаіндивідуального існування. Особистість (котра нестримно вислизає з раціональних дефініцій) слушно означити як індивідуально унікальний голос (вияв) буття, здійснюваний завдяки культурній суб’єктності людини.

Загалом більш повне та глибоке розуміння людини можливе за умов діалогу різних традицій (когнітивної, герменевтичної, екзистенційної, аксіопсихологічної), звертання до їх потенціалу та здобутків різних наукових шкіл і використання методів, адекватних для пізнання різних сфер, аспектів, складників і проявів особистості.

Сфери функціонування особистості. З позиції пропонованого нами підходу, особистість має як зовнішню, так і внутрішню спрямовані сфери функціонування (та відповідні лінії зростання). Це інтраіндивідуальна, екстра-

індивідуальна, трансіндивідуальна та метаіндивідуальна сфери. Трансіндивідуальна сфера (освоєний простір колективного позасвідомого, джерело особливих переживань, у яких почуття самототожності виходить за межі індивідуального, охоплюючи все суще) є граничною глибиною інтраіндивідуальної сфери. Метаіндивідуальна сфера (існування особистості поза індивідом в інших людях та продуктах творчості) є розширенням меж екстраіндивідуальної.

Первинно в новонароджуваної дитини ці сфери наявні в недиференційованій цілісності, в досуб’єктній потенційній формі, оскільки вона не освоїла їх у процесах своєї зовнішньої та внутрішньої активності. Новонароджений – це є носій великого енергоінформаційного потенціалу, родової пам’яті як основи трансіндивідуальної сфери.

Метаіндивідуальна сфера, що є також відпочатково досуб’єктною, становить собою поле очікувань, настановлень матері, батька, інших близьких людей та більш віддаленого соціального оточення стосовно новонародженого³. Ця сфера в подальшому розширюється і трансформується завдяки активності дитини.

Основою інтра- та екстраіндивідуальних сфер дитини є індивідуальне неусвідомлюване, починаючи з пренатального досвіду. Великий вплив на цей досвід мають очікування матері, бажаність/небажаність дитини тощо. Становлення цих сфер залежить від взаємодії з людьми, чиї благодіючі особистісні внески сприяють процесам внутрішньої диференціації, формуванню Я дитини, а також зростанню її життєвої компетенції.

Зовнішній напрямок особистісного зростання пов’язаний із пізнанням навколишнього світу, розвитком соціальної та інструментальної компетентності, здатністю до постановки власних цілей і надзавдань, знаннями, досвідом, винахідливістю щодо засобів їх реалізації, а також із зростанням впливу та особистісних внесків в інших людей – із кристалізацією метаіндивідуальної сфери.

³ Згідно з психоаналітичними дослідженнями, немовля уявлено в глибинному психічному житті матері, перше, як її фантазії про вагітність та ідентифікації з власною матір’ю, по-друге, як її уявлення та мрії про вже зачату дитину. В сучасному західному суспільстві це переважно бажана дитина, якій надається значна цінність (оскільки мало дітей). Уже після підтвердження вагітності дитина стає об’єктом прагнень батьків, які подумки вводять її у своє життя, у свою долю. Дитині обирають ім’я, планують її майбутнє. В уяві батьків вона стає носієм їх досвіду, таємниць, фантазій, мрій тощо. У зміні поколінь дитина репрезентує предків, традиції роду, їй передають міжпоколінний “мандат” родини. Тобто відбувається трансгенераційна передача, пов’язана з історією родини, яка визначає місце немовляти в уявленнях матері та інших членів родини, що, зі свого боку, впливає на становлення особистості дитини [36].

Внутрішній напрямок зростання особистості центрований на самопізнанні, освоєнні дитиною індивідуального та колективного позасвідомого, на зміщенні її особистісного центру в глибину, посиленні значущості переживань, резонансних загальнолюдським подіям. При цьому почуття самототожності розширюється, Я набуває більшої глибини, трансформується інтраіндивідуальна сфера у процесі її інтеграції із трансіндивідуальною. При цьому зріла особистість має інтегроване осереддя, основними складовими якого є центр на межі внутрішнього і зовнішнього (осередок суб'єктності) та глибинний центр (осередок єдності з суцим).

Метаіндивідуальна сфера особистості постає у процесі індивідуальної активності людини та залишається після її смерті⁴. “Сутність людини дозріває у посмертній історії” [13, с. 17]. Від зовнішньої активності особистості, рівня індивідуалізації її життєвої практики залежать кількісні характеристики метаіндивідуальної сфери (сила, широта, тривалість впливу), а від досягнутого рівня внутрішньої інтеграції – якісні параметри (життєдайний, руйнівний, амбівалентний чи будь-який інший вплив).

Щоб уявити багатовимірний феномен особистості, дослідники часто звертаються до просторових метафор. На нашу думку, особистість може бути окреслена метафорами широти (діапазону), глибини, висоти: діапазоном емоційного досвіду, розумінням себе та інших людей; широтою мотиваційної сфери, діяльностей, кола спілкування; діапазоном особистісних внесків в інших людей; глибиною домінуючих переживань та самопізнання; висотою цінностей, які вона утверджує своїм життям.

Грунтуючись на ідеях аналітичної і трансперсональної психології, є підстави стверджувати, що, крім структури, зверненої назовні, особистість також характеризується структурою, спрямованою вглиб, тобто глибинною мережею, яка відображає особливості та рівень зв'язків із внутрішньою реальністю. Ця структура може бути вузькою або широкою в основі, різнобічною чи однобічною, сплющеною чи глибокою. Здатність інтегрувати та виражати найглибші прошарки внутрішньої реальності є важливою характеристикою людини, певною мірою також її “просвітленості” або мудрості. Ф.Ю. Василюк вважає *мудрість* основою внутрішньої свободи, тому що вона зорієнтована

на самозаглиблення та самопізнання, уможливорює такий стан свідомості, у якому стає безпосередньо очевидною необґрунтованість претензій зовнішньої реальності на те, щоб вважатися єдиною та справжньою дійсністю для особи. Самозаглибленням досягається не тільки “послабленням” зовнішньої реальності, але й зміцненням своєї внутрішньої ціннісної позиції. Адже саме перед лицем реальності, яка суперечить цінності, або намагається її знищити, самозаглиблення спрямоване на мобілізацію всієї мотиваційної системи людини до стану готовності пожертвувати собою заради цінності, себто будь-яким зі своїх мотивів, інколи самим життям. Мудрість передбачає відмову від егоцентричної позиції, подолання обмежено раціоналістичного погляду на світ. Не дивно, що Л.І. Анциферова визначає мудрість вершинним утворенням інтегрованої особистості [1]. Згідно з К.Г. Юнгом, свідомість такої особистості повною мірою здійснює функцію творчої трансформації світу внутрішнього у зовнішнє. Власне, зв'язок із трансіндивідуальною глибиною є джерелом потужної енергії для розквіту універсальних гуманістичних цінностей. Натомість внутрішньо спрощена структура особистості виявляється у перевазі ситуативних та егоцентричних мотивацій, які дістають енергію саме в неглибоких прошарках психіки.

Психологічно здорова особа тією чи іншою мірою функціонує в усіх охарактеризованих психічних сферах, причому без хворобливої або ригідної фіксації на одній із них, що є показником своєрідної особистісної деформації. Фіксація на метаіндивідуальній сфері при закритості та смисловій незначущості інших сфер породжує тип честолюбця, здатного заради слави пожертвувати всіма іншими цінностями (подібно до Герострата). Фіксація на екстраіндивідуальній сфері у просторі особистих взаємин у ситуації відносної закритості інших породжує тип Душечки А. Чехова, або в трагічному варіанті – героїні драми “Брехня” В. Винниченка, яка вдається до самогубства, щоб не розвіювати ілюзій кількох закоханих у неї чоловіків (що вказує також на вихід героїні за межі цієї сфери, у якій їй затісно, тобто на втечу в метаіндивідуальний простір). Фіксація на інтраіндивідуальній сфері при закритості інших породжує тип егоцентриста-

⁴ Посмертні метаособистості створюють своєрідний простір позачася, вічності і, можливо, цей простір впливає не тільки на живих людей, але якимось чином осідає у трансіндивідуальній сфері майбутніх поколінь.

відлюдника, тоді як фіксація на трансіндивідуальній сфері – дає тип людини, котра загубила себе, втратила своє Я в колективному несвідомому.

Розвиток особистості. Особистість дитини за умови любовно-творчого ставлення до неї з боку дорослого та його гуманізуючого впливу актуалізується з потенційного стану та відзначається при цьому певними особливостями. Майже всі маленькі діти виявляють допитливість, спонтанну творчу активність, безпосередність, емоційну виразність, але за цими проявами не можна спрогнозувати, якою буде доросла людина в майбутньому, як реалізуватиме свій потенціал. Дитинство – час великих можливостей (зокрема, творчого розвитку) і великих (часто незворотних) втрат. Скажімо, П.О. Флоренський згадує: “Я швидко навчився жити двома розумами: на поверхні – розумом дорослим, прийнявши з легкістю закони логіки, а в глибині – розумом своїм дитячим... Я відчував, що не варто говорити про інше, про моє розуміння світу вголос і замовчував його як таємницю своєї душі.” Далі цей відомий філософ зауважує, що в дорослому віці постійно звертався до дитинства, до дитячих захоплень. Саме в збереженні дитинства, дитячої інтуїції на все життя він вбачав таємницю геніальності, в основі якої перебуває об’єктивне, цілісне, глибоке й водночас реальне сприйняття світу [34].

Своєрідність дитячої особистості, як не парадоксально, полягає в її цілісності, синергії свідомого та позасвідомого, сприйнятливості-вразливості, спонтанності-експресивності, в інтуїтивній проникливості, динамічності уяви. Ця своєрідність (зокрема, здатність відчувати те, що існує приховано і може виявитись за певних умов, сприйнятливість до латентних ознак, важливість яких визріє в майбутньому, здатність схоплювати й утримувати ціле раніше від частин) становить засадничу передумову творчого розвитку особистості. Водночас гальмування творчого розвитку часто спостерігається за таких умов: 1) значний непосильний для дитини тиск зовнішньої реальності, адаптація до соціуму ціною “зради” внутрішньої дійсності, відмови від власної самобутності та орієнтації у життєвому повсякденні на соціальні стереотипи; 2) значний тиск внутрішньої реальності в умовах недостатності зворотного зв’язку із значущими іншими, слабкий опір соціального оточення у випадках деструктивного самовиявлення і/або недос-

татня сформованість конструктивних форм самовиявлення, внаслідок чого деформуються соціальні зв’язки, утверджуються нездатність до життєдайного співбуття, свавільно-споживацьке ставлення до навколишніх.

Існують різні концепції розвитку людини від дитинства до зрілості (З. Фройд, Е. Еріксон, Ж. Піаже, Л. Колберг, Д.Б. Ельконін, В.Ф. Моргун, Я.Л. Морено, В. Фовлер та ін.), які акцентують ті чи інші виміри цього розвитку – психосексуальний, психосоціальний, когнітивний, моральнісний, діяльнісний, релігійний та ін. Більш детально зупинимось на баченні розвитку особистості з позиції аналітичної психології (К.Г. Юнг, Е. Нойман), яке концентрує увагу на інтрапсихічних процесах розвитку.

Е. Нойман характеризує розвиток особистості таким чином. У дитинстві відбувається поступова диференціація свідомого психічного життя від позасвідомого, свідомого Я від позасвідомої Самості, усвідомлених змістів від неусвідомлених архетипів. Але до певного часу життя на рухливій межі свідомого та позасвідомого підтримує “природну геніальність дитини” і наповнене спонтанною творчістю, яка виявляється у грі, фантазуванні, уяві. Поступово Я дитини відособистіснюється і відмежується від позасвідомого (відповідно, від його творчих джерел), звертаючись до соціального життя, освоюючи соціальний простір. Відхід Я від позасвідомого осередку архетипів означає велику втрату для подальшого життя людини. В підлітковому віці Я, котре осмислює себе, прагне адаптуватися до колективу, його цінностей і через них освоїти домінуючу культурну традицію. Батьківські архетипи дитинства в процесах свідомої ідентифікації заміщуються фігурами близького і віддаленого оточення, зокрема, учителем, старшим другом, сусідом тощо. Підліток долучається до культурного досвіду спільноти, але при цьому відбувається його “вигнання з раю” природної позасвідомої геніальності, оригінальності дитячої творчості відступає перед загальними соціальними канонами. Відбувається ще більша диференціація чуттєво-образного, інтуїтивного, емоційного та мисленевого способів психічного життя, а також певні способи висуваються на перший план як виявлення окремого психотипу особистості. Нарощуючи раціональність, Я може захистити себе від тиску позасвідомого, який зростає у період статевого дозрівання. Проте посилений

раціональний самоконтроль та фіксація нормативних знань і стосунків може пригнічувати інтенції підлітка до неординарної самоорганізації.

Починаючи з юності і в зрілому віці визначальним стає процес досягнення синтезу між свідомим розумом і психікою в цілому, так щоб між раніше відособистісненими системами свідомості та позасвідомого могла утворитися нова цілісність. У цьому процесі, який Юнг назвав *індивідуацією*, людина стає більш відкритою до внутрішніх Я-змістів і водночас до слабо прояснених символічних та емоційних змістів, які надходять із позасвідомого. В цілому акцент свідомої активності людини поступово зміщується ззовні всередину. Основне завдання цього періоду – індивідуація, прихід до цілісності, осягнення свого покликання. З іншого боку, при гальмуванні об'єднувальних процесів, відособистісненні свідомого та позасвідомого спостерігається надмірне домінування Его, його гіпертрофія, почасти Я-одержимість завдяки “нелегально”, тобто неусвідомлено, проникаючих у сферу Я афективних компонентів позасвідомого; також зменшується або втрачається творча здатність при гіпертрофії розсудковості.

Отже, згідно з аналітичною психологією, зріла особистість характеризується єдністю розширеної свідомості та продуктивного позасвідомого. Розвиваючи цю думку, слушно стверджувати, що зріла особистість має інтегроване подвійне керування, до основних складових якого належать центр на межі внутрішнього і зовнішнього (Его) та глибинний центр (Самість або “серцевина”). Его – осередок суб'єктності, що здійснює функцію узгодження імпульсів внутрішньої реальності та вимог зовнішнього світу, виступає інструментом саморегуляції, а Самість-серцевина – осередок єдності з усім сущим, центр любові та сумління⁵. Індивідуальне позасвідоме такої людини “прозоре”, духовно опрацьоване, проникле для сигналів Самості, що уможливує її плідний діалог з Его. Останнє зосереджує у собі основні важелі та засоби керування, при цьому є відданим Самості, яка постає джерелом

смислу і натхнення (завдяки чому суб'єктна активність надихається любов'ю й контролюється сумлінням). Така внутрішня структура зумовлює вираженість у людини конструктивних інтенцій, любовно-творчого ставлення до сущого.

Як лінії розвитку та досягнення особистісної зрілості доречно виокремити *деегоцентрацію* та *індивідуалізацію*. Суть першої полягає у зміщенні мотиваційно-ціннісної домінанти в напрямку глибоких переживань, у переважанні співпереживання, універсально милосердних та альтруїстичних прагнень порівняно з егоцентричними та групоцентричними намірами, що виявляється безпосередньо в почуттях та бажаннях і не підлягає прямій вольовій регуляції (скажімо, не можна примусити себе співпереживати). В онтогенезі важливим чинником деегоцентрації є емпатійні взаємостосунки дитини із значущим(и) дорослим(и) своєї статі, які сприяють переживанню нею потреб і почуттів інших як своїх власних; при цьому розвиток емпатії не вступає в суперечність із становленням статевої ідентичності.

Проблема деегоцентрації як подолання егоцентризму привертала увагу багатьох філософів і психологів. М.О. Бердяєв характеризує егоцентризм як концентрацію на своєму Я, яке “не здатне вийти в іншого”. Егоцентризм гальмує розвиток особистості, стаючи перешкодою на шляху її самореалізації. Егоцентрична людина живе у світі “кривих дзеркал”, замість інших людей бачить навколо себе лише свої проекції. Для будь-якого спілкування, “і для спілкування з Богом як найбільш глибокого зі спілкувань” [5, с. 406], егоцентризм становить перешкоду. “...А ні реального ближнього, ні реального Бога егоцентрик не сприйме. Від усього дійсного він надійно прихований своїм дзеркалом, що зайняло місце вікна” [Там само, с. 406]. Сутність подолання егоцентричної позиції полягає у русі-поступі від сприймання іншої людини як відчуженого “Я” або “Воно” (те, що несе мені загрозу чи підлягає використанню) до прийняття її як “Ти”.

Загалом ґрунтовні дослідження Ж. Піаже, Л.С. Виготського, Т.І. Пашукової, Л.Ф. Обу-

⁵ Слово “совість” поєднує у собі емоційний аспект (“со” - вираження спільності) та когнітивний аспект (“вість”). Згідно з О.О. Ухтомським, совість – найбільш глибокий “прозрач майбутнього”, “таємничий...голос усередині нас, що збирає всі успадковані враження від життя роду та попереджає особливими впливами й емоціями вищого порядку про незворотні наслідки того, що зараз коїться перед нами” [31, с. 458]. На думку І.А. Львіна, саме совість є джерелом “якісності, відповідальності, свободи, предметності, чесності та взаємної довіри... тому те, що зовсім не осяяне її променем, виявляється не доброякісним не лише у сенсі духовної цінності, а й е життєво не міцним, таким, що вищою мірою підлягає розпаду” [14, с. 155].

хової, В.А. Роменця та інших показали, що егоцентризм виявляється як фіксація на власних переживаннях, як нерозуміння інших людей, як байдужість до їхніх почуттів, а також як відсутність орієнтації на загальнолюдські цінності.

Індивідуалізація особистості першочергово полягає у становленні її самосвідомості і волі, у її розвитку від залежності до автономності, від конформності до вільного самовизначення, до власного світобачення, здатності здійснювати вибір, самостійно формувати свій життєвий шлях. Важливим чинником цієї лінії розвитку є угледіння в дитині неповторної індивідуальності, близькі, проте не симбіотичні, її взаємини із значущим(и) дорослим(и), передусім іншої статі, які сприяють усвідомленню власної відмінності (в контексті становлення статевої ідентичності) та унікальності.

Індивідуалізація має велике значення в контексті проблематики й узмістовлення життєвого шляху людини. Останнє сутнісно становить співбуття з іншими людьми, здійснюється в переплетенні людських дол, є траєкторією руху-розвитку особистості ковітальним світом. Життєвий світ – це опосередкована культурою, усвідомлена й осмислена людиною реальність, у якій проходить її життя. Культура – своєрідне смислове послання людей попередніх поколінь прийдешнім, скарбниця незліченних сценаріїв, варіантів людських дол й утілених у них смислів, що містять орієнтири, підказки стосовно способів вирішення екзистенційних питань особистості. На думку С.Ю. Степанова, “загального розв’язку екзистенційних проблем, придатного на всі випадки життя і для всіх людей, немає і принципово бути не може. Жити з ними і розв’язувати їх людина може впродовж усієї своєї життєдіяльності, кожного разу по-новому, і для кожної людини справжній розв’язок є унікальним. Результатом цього процесу виявляється створення все нових і нових смислів, тобто *смыслотворення*. У цьому контексті загальнолюдська культура виявляється не кунсткамерою цінностей колишніх поколінь і не збірником законів, норм, готових істин, а невичерпним резервуаром прецедентів (людських дол), створених конкретними історичними особистостями. Їх переосмислення, рефлексія і є механізмом творіння досвіду власного життя і його культурного, духовного сенсу” [27].

Згідно з гіпотезою В.М. Дружиніна, існують незалежні від індивіда, винайдені людством і

відтворювані у часі варіанти життя. Їх варто трактувати як різні способи здійснення особою свого життєвого шляху, в яких інтегруються певні цінності і сенси життя з інструментальними стратегіями їх досягнення. Людина, залежно від конкретних обставин, здебільшого вибирає той чи інший варіант, хоча він може бути їй нав’язаний. Ступінь її свободи у здійсненні життєвого шляху залежить як від зовнішніх умов, так і від самопізнання на особистісному та індивідуальнісному рівнях. Водночас вона є носієм певних потреб, потягів, характерологічних рис, здібностей, які програмують її життєвий процес й накладають низку обмежень на діапазон її виборів. Тому далеко не завжди і не кожному вдається “створити себе”, у багатьох випадках доводиться проживати нав’язане зовні життя (див. [11]).

У психологічному розумінні *свобода* – один із екзистенційних психічних механізмів, з допомогою якого суб’єкту життя вдається творити свій життєвий шлях, долати обмеження долі. Існують абсолютні (непереборні для всіх людей) і відносні (індивідуальні) чинники долі. Індивідуальні – це такі, які вибірково нездоланні для окремих осіб. Проте те, що непереборно для однієї людини, може не обмежувати свободу життєвих виборів іншої. Очевидно також, що зовнішні обставини (природні та соціальні) можуть бути вкрай несприятливі, значно обмежувати її можливості, калічачи долю чи й позбавляючи життя. Скажімо, репресивні режими зазвичай культивують досить жорстоке ставлення до дітей. А за несприятливих умов раннього дитинства індивідуалізація дитини загальмовується, високі рівні стають недосяжними. Несвідомі дитячі травми не дають змоги подолання потреби симбіотичної залежності (змінюються лише її форми), інфантилізований дорослий немов приречений на “втечу від свободи”. Однак, навіть за умов відносної зовнішньої свободи, сучасній людині доволі важко набути свободи внутрішньої, віднайти власний оптимальний шлях, реалізувати його, переживаючи екзистенцію життя як покликання і долю.

Індивідуалізація, будучи пов’язана із становленням самосвідомості і волі, виражається в русі-поступі людини від залежності до автономності, вільного самовизначення, власного світогляду, здатності самостійно здійснювати вибір. Вона виявляється також і стосовно свого внутрішнього світу, зокрема, у способах його переживання та їх означування з допомогою

семіотичних ресурсів культури. Означування переживань і подій (що спонукають переживання), тобто заміщення їх різного рівня культурно заданими схемами, дає змогу людині впорядковувати те, що відбувається, оцінювати його, вибудовуючи свої версії внутрішніх і зовнішніх подій. І тут слушно вказати на такі *способи опрацювання переживань* (від менш до більш індивідуалізованих):

– *“химерний”*. Людина не володіє наявними в культурі способами означування внутрішньої реальності, опрацьовує актуальні переживання (зокрема, гострі, травмувальні) химерно неадекватним способом. Продуковані при цьому незрозумілі для інших означення переживань в комплексі з неадекватним трактуванням зовнішніх подій можуть започаткувати подальше спотворення відображення реальності (інколи розвинутих у маячневу систему). Такий спосіб характерний, зокрема, для дітей, котрі пережили “передчасну травму”⁶. Цей спосіб є дезадаптивним;

– *девіантний* (маргінальний). Особа опрацьовує переживання з допомогою способів, означень, схем, які характерні для певної субкультури і зрозумілі у її межах. Цей спосіб не становить результат вільного вибору, а є наслідком недостатнього освоєння більш широких культурних способів опрацювання переживань, що звичайно обмежує можливості соціальної адаптації людини. Названий спосіб є субадаптивним;

– *конформно мажоритарний*. Людина опрацьовує переживання з допомогою освоєних нею способів, характерних для більшості людей даної культури, накладаючи на свій досвід певні стереотипи, схеми і продукуючи означення, зрозумілі для представників цієї культури. Цей спосіб сприяє соціальній адаптації, але при цьому втрачається глибина та унікальність індивідуальних переживань. Його називаємо адаптивним;

– *альтернативний*. Особа освоєє переживання з допомогою обраних нею нестандартних способів, характерних для певного культурного кола. Девіантність тут є її вибором, вільною перевагою як така, що більше відповідає її індивідуальності. Продуковані при

цьому означення, інтерпретації, форми самовираження зрозумілі не всім, а “вибраним”, причетним до обраного субкультурного кола. Якщо у випадку вимушеної девіантності, така людина, можливо, хоче, але не може бути “як усі”, то в даному разі (вільного вибору) вона може, але не хоче бути “як усі”. Такий спосіб позначаємо як постадаптивний;

– *креативний*. Людина опрацьовує переживання індивідуалізованим способом, сформованим на основі привласнених нею наявних в культурі способів, але реконструйованих, трансформованих відповідно до непересічності власних переживань. При цьому продукуються позначення, інтерпретації, виразні форми, що поєднують як універсальні, так і унікально індивідуальні виміри. Такі форми на поверховому рівні можуть бути зрозумілі для багатьох людей, а на глибокому – для осіб, духовно близьких автору. Цей спосіб також є постадаптивним.

У результаті індивідуалізації людина формує власний світогляд, усвідомлює себе як представника своєї епохи, спадкоємця певних культурних традицій, носія тих чи інших обдарувань, намагається відчувати й реалізувати своє неповторне призначення. Це зумовлює унікальність способу здійснення нею свого життєвого шляху, індивідуалізацію її цілей, стратегій їх досягнення. Доки вона не пізнає, що саме визначає принципову неповторність її власного існування, то не зможе відчувати виконання свого життєвого надзавдання невіддільною частиною своєї долі [35]. Однак поза деєгоцентрацією “унікальне життєве завдання” людини матиме егоцентричне або групоцентричне мотиваційне підґрунтя й, відповідно, буде амбівалентним або руйнівним (яскравим прикладом тут є великі та частково реалізовані, зокрема в ХХ столітті, проекти знищення людей, природи, культури).

Життєве завдання людини, на думку Е. Фромма, “цілком парадоксально поєднує у собі реалізацію індивідуальності й водночас вихід за її межі та досягнення універсальності. Тільки повністю розвинута індивідуальна самість здатна відкинути Еґо” [38, с. 372]. В цьому аналітичному розрізі вчений звертається до

⁶ Згідно з D. Devereus, не так сила стресу, як відсутність захисту викликає переживання травми. Дослідник вводить поняття “передчасної травми”, тобто такої, якої зазнають до того, як здатні скористатися культурними захистами. За допомогою цього підходу дослідник намагається пояснити сутність справжніх психозів: їх спричинює передчасна травма, як правило в немовлячому віці, і хворий, не володіючи культурно сформованими формами психічного захисту, змушений виробляти власні, що й становить психотичну симптоматику [46].

думок Гете, який стверджував, що поки людина висловлює свої особисті відчуття, її ще не можна назвати поетом, але як тільки зуміє відчувати та висловити біль усього світу, тоді вона дійсно поет, здатний бути невичерпним і завжди новим.

Саморозвиток особистості здійснюється з оперттям на ті чи інші взірці, що втілюють певні цінності. Спосіб опрацювання переживань тісно пов'язаний із преференціями певних еталонів (девіантних, характерних для більшості, індивідуалізованих). А глибина домінуючих переживань зумовлює внутрішнє тяжіння до окремих цінностей (егоцентричних, групоцентричних, універсальних), які втілює взорець, еталон чи ідеал. Отож у повноті свого особистісного розвитку людина постає просвітлено творчою, характеризується мудрістю та спонтанністю у своїх життєвих проявах, виконує “споріднену” (“сродну”, згідно з Г.С. Сковородою) працю, має глибокі радісні взаємини із духовно близькими людьми та гуманізуючий вплив на відносно широке соціальне оточення.

Типи особистості. “Кожна людина покликана стати особистістю і для неї мають бути створені можливості для цього...” [19, с. 256]. Заслугове на увагу думка Г.О. Балла [2, с. 32] про перевагу узагальнювального підходу (порівняно з диференціювальним) до низки психологічних понять як з методологічних, так із суто ціннісних позицій. Зокрема, гуманістичним засадам (згідно з якими шлях до особистісного зростання відкритий для кожного) відповідає широке трактування змісту та обсягу поняття “особистість”, що водночас актуалізує завдання виокремлення різних типів особистості, стадій її становлення та рівнів досягнутого розвитку.

Становлення особистості — багатовимірний процес, у якому обґрунтовуємо такі психологічні виміри: деєгоцентрації (відображає зростання впливу Самості на Его) та індивідуалізації (відображає силу Его), що дає критеріальну основу для побудови типології. Високий рівень деєгоцентрації виявляється насамперед у мотиваційній сфері й характеризується домінуванням емпатійно-альтруїстичної мотивації (ЕАМ), тобто сповнений свідомих прагнень і/або неусвідомлюваного бажання дарувати себе людям у формі служіння, любові, творчості (1); середній рівень визначається амбівалентним характером мотивації та вираженістю ЕАМ лише стосовно людей своєї групи (2); низький рівень характеризується

переважанням егоцентричної мотивації, утилітарно-деструктивним ставленням до людей (3).

Індивідуалізація передбачає подолання симбіотичних залежностей, зростання автономності особистості. Виокремлюємо такі рівні: високий — здатність до самостійної постановки та розв'язання завдань і надзавдань; регуляція поведінки на основі самосвідомості, спроможність до наднормативної активності (А); середній — здатність до розв'язання завдань, поставлених реальними чи ідеальними авторитетними особами; свідомо регуляція поведінки, яка спирається на існуючі норми, правила (Б); низький — недостатня сформованість довільної регуляції поведінки; переважання імпульсивно-ситуативного реагування (В). Виходячи з рівнів розвитку деєгоцентрації та індивідуалізації, можна змоделювати щонайменше дев'ять особистісних типів та порівняти їх з описаними у філософській і психологічній літературі.

1А. Альтруїстичний наднормативний тип: високий рівень розвитку як деєгоцентрації, так і індивідуалізації). Характеризується домінуванням ЕАМ, усвідомленою як особисте надзавдання, що реалізується в конструктивних учинках. Він близький за змістом етиці творчості (за М.О. Бердяєвим), продуктивній орієнтації (за Е. Фроммом), також орієнтації на буттєві цінності (за А. Маслоу). Так, імперативом етики творчості, за Бердяєвим, є здійснення людиною Божого задуму стосовно неї, реалізація даних їй обдарувань. Творчість перемагає екзистенційну порожнечу, нудьгу (яку, до речі, не може подолати добродесність), спрямована в майбутнє, надходить від індивідуальності, але має соціальну значущість. Для цього типу характерні такі риси: 1) здатність до надситуативної активності, до постановки надзавдань; спроможність діяти в умовах невизначеності та ризику; 2) емпатійне співчутливе ставлення до людей, толерантність, відсутність егоцентричної обмеженості та “помилки атрибуції”, які полягають у приписуванні собі більш високих, шляхетних мотивів, а іншим людям — більш низьких мотивів аналогічних за змістом вчинків; 3) прийняття рішень за своїм індивідуально глибинним сумлінням (яке відрізняється від моральних утворень, що формуються зовні — почуття обов'язку, “авторитарного сумління”, “супер-Его”). Така людина як зріла особистість має інтегроване внутрішнє осереддя, ймовірно буде шляхетна її самореалізація як особистості.

1Б. Альтруїстичний нормативний тип: високий рівень розвитку деєгоцентрації та середній рівень індивідуалізації). Характеризується домінуванням ЕАМ, усвідомленої як необхідне, з погляду реальних або ідеальних авторитетних осіб, що цілеспрямовано виконується у формі конструктивних дій. Цей тип близький: а) євангельській етиці любові (за М.О. Бердяєвим), згідно з якою цінними є тільки такі справи, що робляться не заради абстрактного добра, а породжені любов'ю, спрямовані на єднання людей; б) моралі турботи (за К. Гілган), що формується на підґрунті емпатійного ставлення до іншої людини, на розумінні її як відмінної від себе, на врахуванні її самотності та виявляється у здатності до самовіддачі й служіння; в) першій системі етичної свідомості (за В.О. Лефевром), яка полягає у засудженні поєднання добра і зла (злих засобів заради доброї мети), а також у прагненні до компромісу (самооцінка суб'єкта підвищується в умовах компромісу) [43]. Внутрішньо такій людині притаманне не дуже сильне Его, що зумовлює її недостатню самотійність, піддатливість до впливу соціального оточення. Її індивідуальне позасвідоме просвітлене, не обтяжене руйнівними комплексами, прозоре для сигналів Самості (проходячи крізь індивідуальне позасвідоме, сигнали Самості не викривлюються), що уможливорює діалог Его та Самості. Це спричиняє вираженість конструктивних (біофільних, за Е.Фроммом) інтенцій, совісність у ставленні до сущого. Водночас унаслідок недостатньої сили Его така людина не завжди може захистити себе, обстояти свої інтереси та цінності, реалізувати свої благісні прагнення. Імовірною є самореалізація середнього рівня, особливо за умов сприятливого гуманного довкілля. Однак за менш сприятливих умов недостатня самотійність робить таких людей вразливими під час взаємодії непорядними маніпуляторами, які зловживають їх альтруїзмом, використовуючи таких людей для власних цілей.

2А. Групоцентричний наднормативний тип: середній рівень деєгоцентрації та високий – індивідуалізації. Характеризується наявністю суперечливих мотиваційних тенденцій: альтруїстичні конструктивні інтенції переважно спрямовуються на одну групу людей, а агресивні, утилітарно-руйнівні – на іншу; домінують групоцентричні цінності та смисли. Суперечлива мотивація усвідомлюється як низка надзавдань (наприклад, старий світ

зруйнувати, новий побудувати) і реалізується в наднормативній активності, скажімо, “шляхетного розбійника”, революціонера-терориста. Цей тип близький: а) революційно-гуманістичній етиці (за М.О. Бердяєвим), згідно з якою люди керуються не любов'ю до конкретного ближнього, а гуманними ідеями щодо абстрактного дальнього, і заради останнього здатні жертвувати ближнім; б) моралі справедливості (за К. Гілган): базується на чіткому усвідомленні свого “Я” та самотійно сформованих принципах справедливості, що не виключає жорсткого ставлення до тих, хто має інші принципи, думає та діє інакше, де можливий дефіцит емпатійності; в) другій системі етичної свідомості (за В.О. Лефевром; див. [43]), яка виявляється у схваленні поєднання добра і зла (“злих” засобів заради доброї мети), а також у прагненні до конфронтації (самооцінка суб'єкта підвищується в умовах конфронтації). Внутрішньо такій людині притаманне сильне Его, що зумовлює її виражену здатність до впливу на соціальне оточення і, можливо, своєрідну харизму. Її індивідуальне позасвідоме частково обтяжене руйнівними комплексами, частково прозоре для сигналів Самості. Проходячи крізь індивідуальне позасвідоме, сигнали Самості певною мірою викривлюються, що ускладнює продуктивний діалог Его і Самості. Це спричиняє вираженість в особи амбівалентних деструктивно-конструктивних інтенцій, суперечливості думок і переживань, прозоріння і сліпоту, суміш любові і ненависті у ставленні до себе й інших.

2Б. Групоцентричний нормативний тип: середній рівень як деєгоцентрації, так і індивідуалізації. Характеризується суперечливою мотивацією, яка врівноважується дотриманням норм і правил соціального довкілля, реалізується частково в межах “дозволеного”. Домінують групоцентричні цінності та смисли. Руйнівні інтенції спрямовуються на чужих або засуджених групою. Цей тип близький до охарактеризованої М.О. Бердяєвим етики закону, яка сповідує мораль соціальної буденності, тобто яка організує життя людей, але байдужа до індивідуальності, її душевних поборювань. Названа етика регулює зовнішні прояви поведінки, потрібна в суспільстві для узгодження суперечливих інтересів, але неспроможна змінити внутрішній стан людини, подолати екзистенційну порожнечу та нудьгу. Позитивний аспект підпорядкування нормам, що склались у спільноті (хоча вони можуть

сприйматись як застарілі), на думку М.О. Лоського, полягає в обмеженні можливостей творення зла, оскільки спроба підняти над соціальною рутинною може сприяти появі нових форм не тільки добра, а й зла. Внутрішньо така людина володіє не надто сильним Его, що зумовлює її недостатню самостійність, піддатливість до зовнішнього впливу.

Наступні три типи – 1В (альтруїстичний імпульсивний), 2В (групоцентричний імпульсивний), 3В (егоцентричний імпульсивний) – характеризуються недостатністю довільної регуляції і наявністю внутрішньо слабкого Его, що ускладнює соціальну адаптацію людини і водночас зумовлює майже повну її залежність від оточення. При цьому два типи (3Б, 3А) мають неконструктивну спрямованість.

3А. Егоцентричний наднормативний тип: низький рівень деєгоцентрації, високий – індивідуалізації. Характеризується домінуванням егоцентричної мотивації, усвідомлюваної як особисте надзавдання, що виявляється в деструктивних учинках. Такий тип описаний у філософській та теологічній літературі (І. Кант, М. Бубер, М.О. Лоський) під назвами “свавільний”, “сатанинський”. Така людина не здатна до самовіддачі, емпатійного єднання із світом, знає лише свою лихоманкову жагу використати цей світ (М. Бубер). Її жадібність обертається переситом та прагненням руйнації. Відчуваючи гнітючу порожнечу, долаючи нудьгу через творення зла, вона немов мстить на суцюзі за безплідність свого життя. Внутрішньо така людина має сильне Его, що обумовлює її виражену здатність до впливу на соціальне довкілля, певні лідерські здібності і, можливо, своєрідну харизму. Її індивідуальне позасвідоме непросвітлене, духовно неопрацьоване, обтяжене значними руйнівними комплексами, що стають на заваді діалогу Его та Самості. Проходячи крізь індивідуальне позасвідоме, сигнали Самості спотворюються, що зумовлює вираженість руйнівних (садистичних, некрофільних, за Е. Фроммом) інтенцій, безсовісність і безлюбівність у ставленні до світу. Оскільки життєва успішність – це значною мірою функція сильного Его, то для такої особи ймовірний її високий рівень. Але такий успіх – результат свавільного самоствердження – деструктивний для інших людей (досягнення мети через знищення суперників, садистичне володарювання, отримання руйнівної слави).

3Б. Егоцентричний нормативний тип: низький рівень деєгоцентрації та середній –

індивідуалізації. Характеризується утилітарно-деструктивним ставленням до людей, домінуванням егоцентричної мотивації, що усвідомлюється як завдання, прийняте від реальних чи ідеальних авторитетів (скажімо, різні види “хрестових походів” та “полювань на відьом”) й утілюється у відповідних деструктивних діях (у практиці тоталітарних спільнот така поведінка дістає всіляке заохочення та сприяння). Внутрішньо така людина має не зовсім сильне Его, що зумовлює її недостатню самостійність, піддатливість до впливу соціального оточення. Її індивідуальне позасвідоме непросвітлене, духовно неопрацьоване, обтяжене значними руйнівними комплексами, що стають на заваді діалогу Его та Самості. Проходячи крізь індивідуальне позасвідоме, сигнали Самості спотворюються, спричиняють вираженість руйнівних (садистичних, некрофільних, за Е. Фроммом) інтенцій, безсовісність і безлюбівність у ставленні до суцюзі. Ймовірним для такої людини буде самоствердження середнього рівня, деструктивне за змістом.

ВИСНОВКИ

1. Особистість – це насамперед духовно-екзистенційне начало, з яким кожна людина приходить у світ. У драмі людського життя воно розвивається, збагачується, часто досягає розквіту і плідної зрілості, але водночас може збіднюватись, деградувати, спотворюватись. За умови достатньої вираженості особистісний первінь інтегрує та преображує також соціальні й природні характеристики індивіда як суб’єкта життєдіяльності, перетворюючи їх на свої ресурси.

2. Зріла особистість має інтегроване осереддя, до основних складових якого належать центр на межі внутрішнього і зовнішнього (Его), глибинний центр (Самість) та індивідуальне позасвідоме – між ними. Его – осередок суб’єктності, що здійснює функції саморегуляції, узгодження імпульсів внутрішньої реальності та вимог зовнішнього світу, а Самість – осередок єдності з усім суцюзі, центр любові і сумління.

3. Індивідуальне позасвідоме зрілої людини “прозоре”, духовно опрацьоване, не обтяжене руйнівними комплексами, проникле для сигналів Самості, що уможлиблює її плідний діалог з Его. Сильне Его зосереджує у собі основні важелі та засоби управління, при цьому є відданим Самості, яка становить джерело смислу і натхнення. Така внутрішня структура

зумовлює вираженість в людини конструктивних (біофільних) інтенцій, любовно-творче ставлення до суцього.

4. Особистість відображає динаміку і статику актуалізації ковітальної екзистенції в індивідуальному житті. За умови достатньої вираженості особистісний духовно-екзистенційний первінь інтегрує та преображає також соціальні й природні характеристики усупільненого індивіда, перетворюючи їх на свої ресурси. Рівень особистісної зрілості людини визначається глибиною її переживань та сенсів, домінуванням буттєвих цінностей, повнотою та унікально-індивідуальним характером їх творчого виявлення й утвердження в житті і культурі. Особистість виступає чутливим “рецептором”, перетворювачем і транслятором екзистенції (глибинного життя світу-в-собі й себе-у-світі) у сферу культурних форм, які можуть бути чуттєво сприйняті іншими людьми. Здійснюване особистістю втілення екзистенції в унікальних індивідуальних формах становить процес самотутнього й водночас оригінального *культуротворення*.

5. Особистість має як зовнішню, так і внутрішню спрямовані сфери функціонування (та відповідні лінії зростання) – інтраіндивідуальна, екстраіндивідуальна, трансіндивідуальна та метаіндивідуальна сфери. Причому трансіндивідуальна сфера (освоєний простір колективного позасвідомого, джерело особливих переживань, у яких почуття самототожності виходить за межі індивідуального, охоплюючи все суще) є граничною глибиною інтраіндивідуальної, тоді як метаіндивідуальна сфера (існування особистості поза індивідом в інших людях і продуктах творчості) забезпечує розширення меж екстраіндивідуальної. Психологічно здорова особистість тією чи іншою мірою функціонує в усіх охарактеризованих сферах без хворобливої або ригідної фіксації на одній із них, що є показником своєрідної особистісної деформації.

6. Своєрідність дитячої особистості полягає у її цілісності, синергії свідомого та позасвідомого, сприйнятливості (зокрема, до латентних ознак), вразливості, спонтанності, експресивності, в інтуїтивній проникливості, динамічності уяви, здатності схоплювати й утримувати ціле раніше від частин. При цьому несприятливими для розвитку особистості дитини є: а) непосильний тиск зовнішньої реальності, утруднена адаптація до соціуму ціною “зради” внутрішньої реальності, відмова від власної

самотутності та орієнтація у повсякденні на соціальні стереотипи; б) значний тиск внутрішньої реальності в умовах недостатності зворотного зв'язку із значущими іншими та несформованості конструктивних форм самовиявлення, наслідком чого може бути деформування соціальних зв'язків, нездатність особи до життєдайного благодірного співбуття з навколишніми, свавільно споживацьке ставлення до них.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Анцыферова Л.И. Развитие личности и проблемы геронтологии / Л.И. Анцыферова. – Изд. 2, испр. и доп. – М.: Изд. “Институт психологии РАН”, 2006. – 512 с.
2. Балл Г.О. Интегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування основних понять / Г.О. Балл // Психологія і суспільство. – 2009. – №4. – С. 25-53.
3. Балл Г.О. Раціогуманістична орієнтація в опрацюванні категорії особистості в психології / Г.О. Балл // Актуальні проблеми психології. – Т.11. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. – Вип. 4, Ч.1. – К., 2011. – С. 10–20.
4. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах) / Г.О. Балл; вид. друге, доповнене. – Житомир: ПП “Рута”, Вид. “Волинь”, 2008. – 232 с.
5. Бердяев Н.А. О назначении человека / Н.А. Бердяев. – М.: Республика, 1993. – 383 с.
6. Божович Л.И. Личность и ее развитие в детском возрасте / Л.И. Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
7. Бубер М. Два образа веры / М. Бубер. – М.: Республика, 1995. – 464 с.
8. Василюк Ф.Е. Переживание и молитва (опыт общепсихологического исследования) / Ф.Е. Василюк. – М.: Смысл, 2005. – 191 с.
9. Гиллиган К. Иным голосом: психологическая теория и развитие женщин / К. Гиллиган // Этическая мысль / общ. ред. А.А. Гусейнова. – М.: Республика, 1992. – С. 352–371.
10. Джеймс У. Психология / У. Джеймс. – М.: Педагогика, 1991. – 368 с.
11. Дружинин В.Н. Варианты жизни: Очерки экзистенциальной психологии / В.Н. Дружинин. – М.: ПЕР СЕ; СПб.: ИМАТОН-М, 2000. – 296 с.
12. Жарких В. Максимилиан Волошин о природе подсознательного / В. Жарких // Искусство. – 1989. – № 2. – С. 51–53.
13. Иванов М.В. Историческая психология личности: [уч. пос.] / М.В. Иванов. – СПб.: ПГПУПС, 2006. – 182 с.
14. Ильин И.А. О совести. Путь духовного обновления / И.А. Ильин / Собр. соч. в 10 томах. – М.: Русская Книга, 1993. – Т.1. – 149 с.
15. Карпенко З.С. Аксиологічна психологія особистості: [монографія] / З.С. Карпенко. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2009. – 512 с.
16. Кьеркегор С. Наслаждение и долг / С. Кьеркегор; пер. с дат. – Ростов н/Д: Феникс, 1998. – 416 с.

- 16а. Лосский Н.О. Условия абсолютного добра / Н.А. Лосский. – М.: Высшая школа, 1991. – 559 с.
17. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу; пер. англ. – М.: Рефл-Бук. К.: Ваклер, 1997. – 394 с.
18. Мастера искусства об искусстве. – М.: Искусство, 1969. – Т. 5-2. – 542 с.
19. Мир философии. Книга для чтения в 2-х ч. / ред. П.С. Гуревич. – Ч.2: Человек. Общество. Культура. – М.: Политиздат, 1991. – 624 с.
20. Нойман Э. Происхождение и развитие сознания / Э. Нойман. – М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 1998. – 464 с.
21. Пашукова Т.И. Эгоцентризм в подростковом и юношеском возрасте: причины и возможности коррекции: [уч. пос.] / Т.И. Пашукова. – М.: Институт практ. психологии, 1998. – 160 с.
22. Психология индивидуальности: новые модели и концепции / под ред. Старовойтенко Е.Б., Шадрикова В.Д. – М.: НОУ ВПО МПСИ, 2009. – 384 с.
23. Психологические проблемы личности в культурно-историческом контексте (отчет о конференции) // Вопросы психологии. – 2009. – №3. – С. 159–161.
24. Роджерс К. Несколько важных открытий / К. Роджерс // Вестник Московского университета – Сер. 14. – 1990. – №2. – С. 58–61.
25. Рубинштейн С.Л. Человек и мир / С.Л. Рубинштейн. – М.: Наука, 1997. – 191 с.
26. Саїд Е. Культура й імперіялізм / Едвард Саїд; пер. з англ. – К.: Критика, 2007. – 608 с.
27. Степанов С.Ю. Рефлексивная практика творческого развития человека и организаций: [монография] / С.Ю. Степанов. – М.: Наука, 2000. – 268 с.
28. Субъект, личность и психология человеческого бытия / под ред. В.В. Знакова, З.И. Рябыкиной. – М.: Изд.-во “Институт психологии РАН”, 2005. – 240 с.
29. Сурожский А. О встрече / А. Сурожский. – Клион: “Христианская жизнь”, 1999. – 184 с.
30. Уроки французского психоанализа: Десять лет франко-русских клинических коллоквиумов по психоанализу / пер. с франц. – М.: “Когито-центр”, 2007. – 560 с.
31. Ухтомский А.А. Интуиция совести / А.А. Ухтомский. – СПб.: Петербург. писатель, 1996. – 149 с.
32. Ушинский К.Д. Собрание сочинений / К.Д. Ушинский. – М.: Изд. АПН РСФСР, 1950. – Т.9. – 508 с.
33. Федотов Г. Ессе homo / Г. Федотов // Человек. – 1991. – №1. – С. 38–47.
34. Флоренский П.А. Письма из лагерей (фрагм.) / П.А. Флоренский // Дар. Русские священники о Пушкине. – М.: Русский миръ. Вече, 1999. – С. 183–186. – 496 с.
35. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл; пер. с нем. и англ. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
36. Фрейд З. Неудовлетворенность культурой / З. Фрейд // Мир философии. – Ч.2. Человек. Общество. Культура. – М.: Политиздат, 1991. – С. 285–293.
37. Фрейджер Р. Личность. Теории, упражнения, эксперименты / Р. Фрейджер, Дж. Фейдимен. – СПб: прайм-Еврознак, 2004. – 608 с.
38. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм; пер. с англ. – М.: Республика, 1992. – 430 с.
39. Фурман А.А. Психологія особистості: ціннісно-орієнтаційний вимір: [монографія] / А.А. Фурман. – Одеса: ОНПУ; Тернопіль: ТНЕУ, 2016. – 312 с.
40. Фурман А.В. Психокультура української ментальності: [2-е наук. вид.] / А.В. Фурман. – Тернопіль: ВЦ НДІ МЕВО, 2011. – 168 с.
41. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер. – М.: Ad Marginem, 1997. – 451 с.
42. Чавчавадзе Н.З. Феномен бездуховности / Н.З. Чавчавадзе // О духовности: Сб. научных статей. – Тбилиси, 1991. – С. 3–25.
43. Шрейдер Ю.А. Человеческая рефлексия и две системы этического сознания / Ю.А. Шрейдер // Вопросы философии. – 1990. – №7. – С. 32–42.
44. Юнг К.Г. Психоанализ и искусство / К.Г. Юнг, Э. Нойман. – М.: Refl-book, К–Ваклер, 1996. – 304 с.
45. Ясперс К. Общая психопатология / К. Ясперс; пер. с нем. Л.О. Акопян. – М.: Практика, 1997. – 1053 с.
46. Devereux G. Cultural thought models in primitive and modern psychiatric theories / G. Devereux // Psychiatry. – 1958. – Vol. 21 – P. 259–374.

REFERENCES

1. Ancyferova L.I. Razvitie lichnosti i problemy gerontologii / L.I. Ancyferova. – M.: Izd. “Institut psihologii RAN”. – izd. 2, ispr. i dop. – 2006. – 512 s. [In Russian].
2. Ball G.O. Integrativno-osobistisnij pidhid u psihologii: vporjadkuvannja osnovnih ponjat' / G.O. Ball // Psihologija i suspil'stvo. – 2009. – №4. – S. 25-53 [In Ukrainian].
3. Ball H.O. Ratsiohumanistychna oriientatsiia v opratsiuvanni katehorii osobystosti v psykholohii / H.O. Ball // Aktualni problemy psykholohii. – T.11. Psykholohiia osobystosti. Psykholohichna dopomoha osobystosti. – Vyp. 4, Ch.1. – K., 2011. – S. 10–20 [In Ukrainian].
4. Ball H.O. Oriientyry suchasnoho humanizmu (v suspil'ni, osvittii, psykholohichnii sferakh) / H.O. Ball; vyd. druhe, dopovnene. – Zhytomyr: PP “Ruta”, Vyd. “Volyn”, 2008. – 232 s. [In Ukrainian].
5. Berdjaev N.A. O naznachenii cheloveka. – M.: Respublika, 1993. – 383 s. [In Russian].
6. Bozhovich L.I. Lichnost' i ee razvitie v detskom vozraste. – M.: Prosveshhenie, 1968. – 464 s. 1. – S. 6-13 [In Russian].
7. Buber M. Dva obraza very. – M.: Respublika. – 1995. – 464 s. [In Russian].
8. Vasiljuk F.E. Perezhivanie i molitva (opyt obshhepsihologicheskogo issledovaniia) / F.E. Vasiljuk. – M.: Smysl. – 2005. – 191 s. [In Russian].
9. Gilligan K. Inym golosom: psihologicheskaja teorija i razvitie zhenshhin // Jeticheskaja mysl' / Obshh. red. A. A. Gusejnova. – M.: Respublika, 1992. – S. 352-371 [In Russian].
10. Dzhejms U. Psihologija. – M.: Pedagogika. – 1991. – 368 s. [In Russian].
11. Druzhinin V. N. Varianty zhizni: Ocherki jekzistencial'noj psihologii. – M.: PER SE, SPb.: IMATON-M, 2000 [In Russian].
12. Zharkih V. Maksimilian Voloshin o prirode podsoznatel'nogo // Iskusstvo. – 1989. – №2. – S. 51-53 [In Russian].
13. Ivanov M.V. Istoricheskaja psihologija lichnosti: uchebnoe posobie. – SPb.: PGPUPS, 2006. – 182 s. [In Russian].

14. П'їн І.А. О совести. Put' duhovnogo obnovenija. T.1. / Sobr. soch. v 10 tomah. – M.: Russkaja Kniga, 1993. – 149 s. [In Russian].
15. Karpenko Z. Aksiologichna psihologiya osobystosti : [monografiya] / Z.S. Karpenko. – Ivano-Frankivsk: Lileya-NV, 2009. – 512 s. [In Ukrainian].
16. K'erkegor S. Naslazhdenie i dolg / Per. s dat. – Rostov n/D: Feniks, 1998. – 416 s. [In Russian].
- 16a. Losskiy N.A. Usloviya absolutnogo dobra / N.A. Losskiy. – Moskva: Vyshaya shkola, 1991. – 559 s.
17. Maslou A. Psihologija bytija. – M.: Refl-Buk. K.: Vakler, 1997. – 394 s. [In Russian].
18. Mastera iskusstva ob iskusstve. T.5-2. – M.: Iskusstvo, 1969. – 542 s. [In Russian].
19. Mir filosofii. Kniga dlja chtenija v 2-h ch. /red. P.S. Gurevich. – Ch.2: Chelovek. Obshhestvo. Kul'tura. – M.: Politizdat, 1991. – 624 s. [In Russian].
20. Nojman Je. Proishozhdenie i razvitie soznaniya. – M.: Refl-buk; K.: Vakler, 1998. – 464 s. [In Russian].
21. Pashukova T.I. Jegocentrizm v podrostkovom i junosheskom vozraste: prichiny i vozmozhnosti korrekcii. / Uch. posobie. – M.: Institut prakticheskoy psihologii, 1998. – 160 s. [In Russian].
22. Psihologija individual'nosti: novye modeli i koncepcii / Pod red. Starovojtenko E.B., Shadrikova V.D. – M.: NOU VPO MPSI, 2009. – 384 s. [In Russian].
23. Psihologicheskie problemy lichnosti v kul'turno-istoricheskom kontekste (otchet o konferencii) // Vopr. psihol. – 2009. – №3. – S. 159-161 [In Russian].
24. Rodzhers K. Neskol'ko vazhnyh otkrytij // Vest. Mosk. univers. – Ser. 14. – 1990. – №2. – S. 58-61 [In Russian].
25. Rubinshtejn S.L. Chelovek i mir. – M.: Nauka, 1997. – 191s. [In Russian].
26. Said Edvard. Kul'tura j imperijalizm. / Per. z angl. – K.: Kritika, 2007. – 608 s.
27. Stepanov S. Ju. Refleksivnaja praktika tvorcheskogo razvitija cheloveka i organizacij. – M.: Nauka, 2000 [In Russian].
28. Subekt, lichnost' i psihologija chelovecheskogo bytija / Pod red. V.V.Znakova, Z.I.Rjabykinov. – M.: Izd.-vo "Institut psihologii RAN" 2005. – 240 s. [In Russian].
29. Surozhskij A. O vstreche. – Klin: Fond "Hristianskaja zhizn". – 1999. – 184 s. [In Russian].
30. Uroki francuzskogo psihoanaliza: Desjat' let franko-russkih klinicheskikh kollokviumov po psihoanalizu / Per. s franc. – M.: "Kogito-centr". – 2007. – 560 s. [In Russian].
31. Uhtomskij A.A. Intuicija sovesti. – SPb.: Peterburgskij pisatel', 1996. – 149 s. [In Russian].
32. Ushinskij K.D. Sobranie sochinenij. – T.9. – M.: Izdanie APN RSFSR, 1950. – 508 s. [In Russian].
33. Fedotov G. Esse homo // "Chelovek". – 1991. – №1. – S. 38-47 [In Russian].
34. Florenskij P.A Pis'ma iz lagerej (fragmenty) // Dar. Russkie svjashhenniki o Pushkine. – M.: Russkij mir. Veche. – 1999. – S.183-186. – 496 s. [In Russian].
35. Frankl V. Chelovek v poiskah smysla. – M.: Progress, 1990. – 368 s. [In Russian].
36. Frejd Z. Neudovletvorennost' kul'turoj // Mir filosofii. Ch.2. Chelovek. Obshhestvo. Kul'tura. – M.: Politizdat, 1991. – S. 285-293 [In Russian].
37. Frejdzher R. Fejdimen Dzh. Lichnost'. Teorii, uprazhnenija, jeksperimenty. – SPb: prajm-Evroznak, 2004. – 608 s. [In Russian].
38. Fromm Je. Dusha cheloveka. – M.: Respublika, 1992. – 430 s. [In Russian].
39. Furman A.A. Psykhoholohiia osobystosti: tsinnisno-orientatsiyni vymir: [monografiia] / A.A. Furman. – Odesa: ONPU; Ternopil: TNEU, 2016. – 312 s. [In Ukrainian].
40. Furman A.V. Psykhokultura ukraïnskoi mentalnosti: [2-e nauk. vyd.] / A.V. Furman. – Ternopil: VT NDI MEVO, 2011. – 168 s. [In Ukrainian].
41. Hajdegger M. Bytie i vremja. M.: Ad Marginem, 1997. – 451 s. [In Russian].
42. Chavchavadze N.Z. Fenomen bezduhovnosti // O duhovnosti: Sb. nauchnyh statej. – Tbilisi, 1991. – S. 3-25 [In Russian].
43. Shrejder Ju.A. Chelovecheskaja refleksija i dve sistemy jeticheskogo soznaniya // Voprosy filosofii. – 1990. – №7. – S. 32-42 [In Russian].
44. Jung K.G., Nojman Je. Psihoanaliz i iskusstvo. – M.: Refl-book, K–Vakler, 1996. – 304 s. [In Russian].
45. Jaspers K. Obshhaja psihopatologija / Per. L.O. Akopjan. – M.: Praktika, 1997. – 1053 s. [In Russian].
46. Devereux G. Cultural thought models in primitive and modern psychiatric theories // Psychiatry. – 1958. – Vol. 21 – P. 259-374 [In English].

АНОТАЦІЯ

Завгородня Олена Василівна.

Інтегративно-екзистенційний підхід до розуміння особистості.

У статті висвітлюється проблема особистості з позицій інтегративно-екзистенційного підходу. Окреслено провідні характеристики особистості та сфери її функціонування. Понятійне уявлення про особистість розглянуто в контексті понять “екзистенція” та “культура”. Окреслено провідні лінії особистісного становлення людини. Проаналізовано внутрішню структуру зрілої особистості, котра має інтегроване осереддя, до основних складових якого належать центр на межі внутрішнього і зовнішнього (Его) та глибинний центр (Самість). Его – осередок суб'єктності, що здійснює функцію узгодження імпульсів внутрішньої реальності та вимог зовнішнього світу, постає інструментом саморегуляції, а Самість – осередком єдності особи з усім суцям. Сильне Его зосереджує в собі засадничі важелі та засоби управління, при цьому віддане Самості, яка є джерелом смислу і натхнення. Охарактеризовано варіанти становлення особистості, умови, стадії та можливі її деформації.

Ключові слова: особистість, екзистенція, культура, сфери функціонування, індивідуалізація, деєоцентрація, мотивація, зрілість.

АННОТАЦИЯ

Завгородня Елена Васильевна.

Интегративно-экзистенциальный подход к пониманию личности.

В статье проблема личности рассматривается с позиций интегративно-экзистенциального подхода. Обозначены ведущие характеристики личности и сферы ее функционирования. Понятийное представление о личности рассмотрено в контексте понятий “экзис-

тенція” и “культура”. Рассмотрены ведущие линии личностного становления человека. Проанализирована внутренняя структура зрелой личности, которая имеет интегрированное средоточие, к главным составляющим которого принадлежат центр на грани внутреннего и внешнего (Эго) и глубинный центр (Самость). Эго – центр субъектности, который осуществляет функцию согласования импульсов внутренней реальности и требований внешнего мира, выступает инструментом саморегуляции, а Самость – центр единства лица со всем сущим. Охарактеризованы варианты становления личности, условия, стадии и возможные ее деформации.

Ключевые слова: личность, экзистенция, культура, сферы функционирования, индивидуализация, деэгоцентризация, мотивация, зрелость.

ANNOTATION

Zavhorodnya Olena.

Integrative-existential approach to understanding the personality.

In article the problem of the personality is considered from the position of integrative-existential approach. The category of personality in the context of categories “culture” and “existence” is analysed. Personality reflects the dynamics and statics of actualization of existence in the

individual life. We consider the personality primarily as a spiritual and existential origin (beginning) with which person comes into the world.

Leading characteristics of the personality and sphere of its functioning are marked. The basic traits of the personality formation are considered.

The internal structure of the mature personality is analysed. A mature personality has an integrated focus, the main components of which are 1) center on the verge of internal and external (the ego) and 2) the deep center (the core-being). Ego is the center of subjectivity, an instrument of self-regulation. Core-being is center of unity with all things, the center of love and conscience. Individual unconscious of such a person, “transparent”, it worked spiritually, not burdened with devastating complexes penetrated for Core-being signals, which makes it a fruitful dialogue with the Ego. A strong Ego concentrates in itself the main levels and controls, at the same time committed to the Core-being, which is the source of meaning and inspiration.

Variants of formation of the personality, a condition, a stage, and its possible deformations are characterised.

Key words: the personality, existence, culture, functioning spheres, individualization, deegocentration, motivation, maturity.

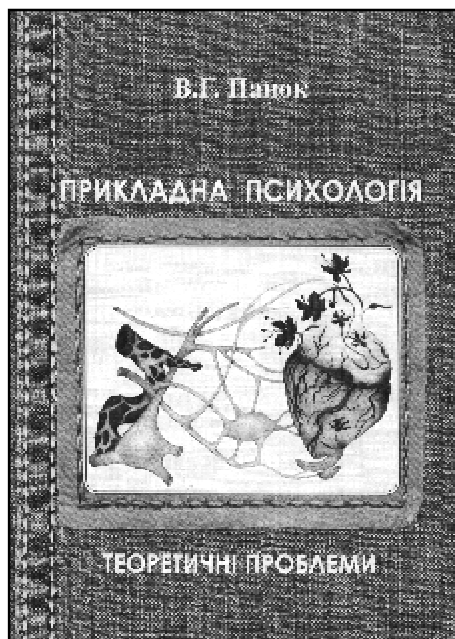
Надійшла до редакції 12.07.2016.

Підписана до друку 13.05.2017.

Бібліографічний опис для цитування:

Завгородня О. Інтегративно-екзистенційний підхід до розуміння особистості / Олена Завгородня // Психологія і суспільство. – 2017. – №2. – С. 74–92.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ



Панок В.Г.
Прикладна психологія. Теоретичні проблеми: монографія / В.Г. Панок. — К.: Ніка-Центр, 2017. — 188 с.

У монографії досліджуються проблеми теорії прикладної психології. Здійснено розрізнення науково-психологічного знання, психологічної практики і прикладної психології. Визначено специфіку прикладної психології на рівні системи принципів, методичного апарату, методології. Запропоновано систему категорій і понять прикладної психології, які дають можливість несуперечливим чином узгодити основні теоретичні і методичні підходи у психологічній практиці.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів-психологів.

ФЕНОМЕНОЛОГІЧНЕ РОЗУМІННЯ СУБ'ЄКТИВНОСТІ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ ПСИХОЛОГІЇ

Тетяна РОСІЙЧУК

УДК 159.9.01

Tetiana Rosiychuk PHENOMENOLOGICAL UNDERSTANDING OF SUBJECTIVITY AND ITS SIGNIFICANCE FOR PSYCHOLOGY

ВСТУП

Філософія початку ХХ століття усвідомила свою безпосередню причетність до переживання буттєвості людини і свою роль у подоланні того відчуття її відчуження від самої себе, яке стало трагічною прикметою нової епохи. Внаслідок відмови від існуючої форми раціональності гуманітарний поворот до “онтології соціального” відбувався переважно під знаком антираціоналізму, алогізму та антитеоретизму (М. Бубер, М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартр). Один із провідних акторів, котрому вдалося змінити образ філософії, творець феноменології Е. Гусерль у знаковій роботі “Криза європейських наук” (1936), підвів певний підсумок критичному тренду часу. Занепад європейського способу буття він пов’язав безпосередньо з дегуманізуючим характером наукової раціональності, з її принциповим відходом від життєвого світу людини. На його думку, покликання наук, яке вони виявилися неспроможними виконати, полягає в тому, щоб “...дати нормативне керівництво більш високому людському типу, який як ідея повинен був розвинутися в Європі історично” [10, с. 6].

Незважаючи на те, що нові філософські та психологічні напрями (екзистенціалізм, гуманістична психологія), які створювалися на ґрунті феноменологічного методу, часто “від супротивного”, спиралися на антираціоналізм, пов’язуючи з ним усю сукупність проявів духовного та ціннісного вимірів людського буття, Е. Гусерль наполягав на тому, що раціоналізм був і залишається невід’ємною цінністю європейської культури, а відтак екзистенція самої філософії вимагає побудови

нового, гуманістичного, типу раціональності. Зауважимо, що ця філософська колізія сьогодні як ніколи актуальна на теренах психології. Хоча роздуми філософів-новаторів сприяли тому, що вплив наукоцентричної цивілізації на життєустрій людини став предметом невпинної філософської та психологічної рефлексії, гострота суперечностей між природничо-науковим та гуманітарним настановленнями в науках про людину, походження та сутність яких мав за мету розкрити Гусерль, не зменшується з часом. Навпаки, природничий полюс цього протистояння сьогодні значно “додав у вагомості”. Напрочуд живучим виявився фізикалізм, неухильний супутник психології з ХVІІ ст. На тлі різноманітних редукціоністських тенденцій для психології стає особливо важливим осмислення начал консолідації її гуманістичних настановлень у тому напрямку, на який вказала феноменологія.

Нагадаємо, що саме феноменологія відкрила смисловий характер свідомості, вилучивши її з-під дії гносеологічних схематизмів, на яких з Нового часу зосереджувала зусилля філософська думка. На цих засадах Гусерль запропонував визначати науку про людину як археологію її головної властивості – *суб’єктивності* [10]. Водночас феноменологія здійснила суттєвий внесок у гуманітаристику, поклавши початок екзистенціалізму та вплинувши на розвиток філософії діалогу, герменевтики й гуманістичної психології. Сучасні психологи намагаються, хоча й зі змінним успіхом, освоїти коло ідей тих мислителів, які розвинули власні оригінальні теорії в руслі феноменології, або ж зацікавлені в дискусії з

нею. Зокрема, вивчення спадщини Г.Г. Шпета, М.М. Бахтіна, П.О. Флоренського, О.Ф. Лосева становить сьогодні істотну допомогу в поверненні до проблеми людини, тобто до гуманізації психології [1; 11; 12]. Один із прикладів продуктивного використання принципів феноменології у психології надають роботи М.К. Мамардашвілі, який вважав себе феноменологом (див. його роботу у співавторстві з В.П. Зінченком [13]).

Формулювання мети і завдань статті.

Метою чинного дослідження буде аналіз шляхів рецепції психологією розуміння суб'єктивності, запропонованого філософською феноменологією. Це передбачає вирішення низки таких **завдань**: 1) висвітлення теоретичних засад обґрунтування проблеми суб'єктивності феноменологією; 2) виявлення історії взаємин феноменології як філософської течії із психологією та обговорення застосовності відповідного розуміння суб'єктивності у методологічній та конкретно-психологічній площинах аналізу, зокрема в узаasadненні суб'єктоцентричної теорії мовленнєвого розвитку.

1. ПРИНЦИП РАЦІОГУМАНІЗМУ І ЗАКЛИК “ВПЕРЕД – ДО ТЕОРІЙ!”

Початок нинішнього століття ознаменувався надзвичайним злетом нейронаук. Нове технічне оснащення вилилося в лавиноподібний потік відкриттів щодо механізмів роботи мозку. Чого варта одна лише система дзеркальних нейронів, яка пояснює наявність імітації та емпатії у людини й антропоїдів, що, на думку науковців, робить її вирішальною біологічною передумовою виникнення культури [15]. Не менш інтригує повідомлення про дослідження нейронів центру слуху, яке дозволило “підслухати” внутрішнє мовлення шляхом реєстрації їхньої електричної активності [21]. Мовлення безпосередньо “з мозку” – це фантастична перспектива для тих, хто втратив здатність говорити внаслідок будь-яких причин, але в той же час це і ймовірність у майбутньому контролювати чужі думки, чітка алюзія на антиутопію. Потенціал нейронаук, безумовно, великий, але їх амбіції часто безпідставні та небезпечні. Перш за все через постійну редукаціоністську експансію на територію традиційних предметів гуманітарного знання (свідомості, мислення, суб'єктивності), яка, і це не можна не відзначити, надзвичайно загострилася, вийшовши за рамки звичайних

методологічних непорозумінь. Унаслідок цього знову, “як біс із табакерки”, вискочив парадокс свободи волі: вченим стало начебто достеменно відомо, що мозок “приймає рішення” декількома секундами раніше, ніж ми починаємо діяти, “нібито” з власної волі, підкоряючись велінням цього досконалого інструменту (С.Л. Рубінштейн називав таку позицію “фізіологічним ідеалізмом”). В очах експериментаторів, які, очевидно, позбавлені гуманістичного щеплення, об'єктивне вивчення свідомості веде до “відкриття” її надлишковості, до визнання, що вона становить лише епіфеномен психофізичних процесів, ілюзію, яка нас обманює. Щодо цього відомий психолінгвіст Т.В. Чернігівська здивовано повідомляє про деякі “новітні тенденції” в нейронауках, у яких обговорюється питання про те, чи може людина нести відповідальність за свої вчинки, якщо керуючий центр, вихідна причина поведінки, – не вона сама, а її мозок [19].

Це змушує нас вкотре замислитися про амбівалентний характер наукової раціональності. І справа тут не тільки в тому, щоб наполягати на дотриманні меж застосовності методів природничих і гуманітарних наук до людини. Питання, на наш погляд, не вирішується шляхом поділу сфер дослідження між цими двома видами знання, так само як і відповідним розподілом пояснювальних та описувальних методів. Йдеться про безумовний пріоритет гуманістичного погляду на людину, про визнання неподільності її цілісності на “суб'єктивні” та “об'єктивні” складові. Власне, цього й домагався Е. Гусерль, критикуючи так звані об'єктивні науки. Саме тому він ввів у філософію категорію *життєвого світу* як вихідного донаукового, інтуїтивно очевидного та зрозумілого всім буттєвого досвіду, який є смисловим, інтерсуб'єктивним каркасом людського життя. На цей досвід приховано спирається наукове знання, відволікаючись від його істин.

Відрадно констатувати, що концепція життєвого світу відкидає натуралістичну онтологію світу людини як суто фізичного, який сприймається та відображається нами наче технічними приладами, і звертається до соціально-комунікативної онтології людини, *онтології смислового образу буття*, в якому свідомість і світ єдині, в якому немає протистояння суб'єкта і об'єкта, матерії та ідеального [10]. Зауважимо, що феноменологія Гусерля, його погляд на природознавство – це одне з тих

першоджерел, з яких виросла гуманістична психологія, яка не так вже давно сприйнята нашою вітчизняною психологією і тому все ще гостро потребує рефлексії над її філософськими витоками. До того ж у наших пенатах будь-яке посилення на феноменологію як ідеалістичну течію тривалий час вимушено маскувалося або замовчувалося (така доля, зокрема, спіткала М.М. Бахтіна, рецепція якого у психології проходить повз його прихильність феноменології, на що тепер звернули увагу дослідники [9]).

Які ж у загальних рисах положення феноменології Гусерля? Перш за все це його критика природознавства, яке він визнавав важливою історичною віхою на шляху самовдосконалення людського розуму, стосувалася неправомірності шляхів утвердження наукою своєї достовірності. Остання досягалася шляхом протиставлення суб'єкта та об'єкта, в результаті генералізуючи розуміння світу виключно як "об'єктивного", трансцендентного, тобто відстороненого від людини. Щоб виправити це становище і повернути гуманістичну спрямованість, історично притаманну європейській раціональності як такій, Гусерль першочергово вважав за потрібне створення нової психології, яка, на його думку, мала б конкретизувати загальне вчення "трансцендентальної феноменології" про свідомість. Саме психологія здатна "тематизувати" ті "анонімні" смислові феномени суб'єктивності, що залишаються поза увагою наук, котрі підспудно спираються на них, адже вони самі також, насамперед, становлять результат людської суб'єктивності. Тому треба дослідити типологію, історію суб'єктивних феноменів та описати їхню роль у культурі. За Гусерлем, психологія у своїй природничо-науковій іпостасі ще не є наукою про людину, бо вона не знайшла шляхів вивчення суб'єктивності у її історичному та особистісному модусах становлення. Замість акцентування на емпірії свідомості, що нібито розкриває закони пізнання фізичного світу, психологія має прийняти до уваги смислові феномени в інтерсуб'єктивному світі культури й історії, що ціннісно спрямовують розвиток людства в напрямку самовдосконалення і розпросторення гуманізму.

Виходячи із загальної кризи природознавства і панування скептицизму в філософії, які свідчать про провал спроб обґрунтувати достовірність пізнання, Гусерль висуває контртвердження щодо опозиції суб'єкта та об'єкта,

з якого випливає, що без суб'єкта немає й об'єкта. Це положення пов'язане з такою характеристикою свідомості, як інтенційність, яку він визначає як фундаментальну. Суть інтенційності у феноменології полягає не в тому, що свідомість завжди спрямована на свій предмет, як її найчастіше спрощено трактують, а в тому, що вона не становить "пусту" нейтральну здатність віддзеркалювати навколишній світ, створюючи його емпіричний відбиток. Свідомість завжди вже містить у собі об'єкт своєї спрямованості – *інтенційний (смисловий) об'єкт*. Людина ніколи не сприймає предмет як "tabula rasa", тобто без його смислової та ціннісної передісторії, тому що так налаштований її життєвий світ.

Отже, не буває чистої безпредметної свідомості, як не буває cogito без того, на що воно спрямоване – cogitatum (як бачимо, тут логіка Гусерля ніби продовжує ідею Декарта). Тому свідомість уже дана у світі, як і світ уже перебуває в ній, адже предмети нам дані лише завдяки нашій суб'єктивності. Відтак свідомість конституює, тобто стверджує і створює, світ за людськими лекалами, вона безкінечно прагне до розкриття нових смислових граней свого предмета, не в змозі ніколи остаточно вичерпати його. Важливо підкреслити, що Гусерль визнає справедливою таку тезу: організація людського світу за смисловими законами означає, що він є цілком інтерсуб'єктивний. Тому *свідомість*, у визначенні цього славетного мислителя, *перебуває не "всередині" нас*. Вона являє собою безперервне виходження за свої межі, рух до світу, до іншої свідомості у пошуках свого смислового й змістового горизонту [7]. Неврахування інтенційності, за Гусерлем, призводить до непереборних парадоксів природознавства. Протиставлення суб'єкта та об'єкта як основа постановки наукового методу, приховує, зокрема, що під виглядом об'єктивності знання заховається його інтерсуб'єктивність. Ще один важливий наслідок феноменологічної концепції свідомості – природничо-наукове пізнання суб'єктивності – людини як особистості неможливе. Особистість – це монада, чия свідомість недоступна нам безпосередньо, вона не розкривається ніякими вимірними процедурами, а винятково тільки через спілкування, через усі ті культурні форми, у яких вона втілена і через які вона себе конституює.

Сподіваємося, що з нашого невеличкого екскурсу у феноменологію Гусерля неважко

побачити, наскільки її положення дійсно нагальні сучасному баченню психологією своїх завдань, зокрема і завдяки тому, що триває осмислення обмежень діяльнісного підходу у вивченні особистості, свідомості і суб'єктивності [11] (до честі наших видатних психологів – Л.С. Виготського, О.М. Леонтьєва, які відкрили для себе феноменологічний вимір психології, хоча про це пізніше). Феноменологічний засіб філософування, започаткований ще І. Кантом, завжди мав на меті обмежити намагання гносеології та позитивних наук “оволодіти природою людини”, бо ще Ф. Бекон ототожнив наукове знання з владою над природою та суспільством [8]. Феноменологія проголосила важливість і навіть більшу значущість для зберігання людяності інших форм розуму – естетичного, морального, практичного, що вимагало й зовсім інакшого визначення людини, принципово автономної та самодіяльної індивідуальності в комунікативно-смысловому просторі буття. Це, звісно, не відмова від раціональності, а пошук її нової гуманістичної форми. Під впливом саме цих настановлень у ХХ столітті відбувалася критика основ науки, закладених у Новому часі, так званого “міфу Просвітництва” (М. Хорхаймер, Т. Адорно [18]). У результаті категорії “суб'єктивне”, “психічне” також гуманізувалися, принаймні відтепер вони конкретизовані живим предметним змістом таких уявлень як інтерсуб'єктивність, спілкування, діалогізм, особистість, самодетермінація тощо. Та й абстрактна об'єктивність природознавства похитнулася, коли мова зайшла про антропний принцип, про роль спостерігача, який за міркуваннями Дж. Уілера, котрий запропонував цей принцип, надає Всесвіту статус буття [16].

Чи стала, зважаючи на все це, психологія новою наукою про суб'єктивність? Чи виконала вона ту змістовну програму, яку Гусерль вважав життєво важливою для нашої культури? На довгий час її втілення у життя зосередилося на теренах гуманістичної психології, що слідувала екзистенціалізму. В умовах чисельної переваги редуціоністських теорій, вона актуалізувала і зберігала цілісне бачення людини в окремих сферах психологічної практики. Однак завдання, запропоноване Гусерлем, очевидно, було набагато більш грандіозним. Воно полягало в тому, щоб знайти шляхи для гуманізації самої раціональності, тобто для перевідкриття гуманізму, який стояв у витоків європейської науки, в чому особлива

роль відводилася спрямованій на вивчення суб'єктивності психології. У зв'язку з цим вважаємо цінним підхід, який запропонував Г.О. Балл [2; 3]. Обґрунтована ним *система принципів раціогуманізму*, дотримання якого він назвав раціогуманістичною орієнтацією або настановленням (розуму, спрямованого на пізнання), покликана не скасувати кордони між природничо-науковим і гуманітарним знанням, а піднятися над цим роз'єднанням до універсальних характеристик розуму, до таких напрацьованих у досвіді філософії та психології умов пізнання, які забезпечують збереження цілісності людини та її світу. Раціогуманізм має на меті систематизацію вироблених у сукупному досвіді наук про людину продуктивних епістемологічних орієнтирів, утверджуючи їх як систему керівних принципів методологічного плану психології. Це налаштовує нас на подальше співвіднесення зусиль або на інтеграцію різних сфер психологічного знання, поєднаних спільними гуманістичними цінностями та настановленням на пізнання людини в усій повноті її буття як суб'єктивності. Але зауважимо таке: оскільки така система принципів має виразний етичний зміст, то її треба розглядати в контексті загальної гуманізації раціональності як провідну для формування загальної інтелектуальної культури будь-якої людини, незалежно від того, у якій сфері діяльності вона докладає своїх зусиль. У такому розумінні раціогуманістична орієнтація (сукупність настановлень, спрямованих на пізнання розуму, серед яких моральність, екологізм, конструктивізм, гармонійність, раціоналізм, налаштованість на культуру та особистість, діалогізм і толерантність [2]), консолідує надбання психологічної думки, стає загальнозначущим внеском у справу збереження життєздатності суспільства. Кажучи конкретніше, психологія великою мірою відповідає за таке відрефлексоване окультурення усіх суспільних практик (батьківство, виховання, навчання, спілкування, управління тощо), важливість якого за сучасних умов не менша, ніж навички гігієни, обґрунтовані медичною думкою й необхідні для фізичного виживання людства. Тож укорінення настановлень раціогуманізму у психологічній теорії та практиці – це соціокультурна відповідальність психології та її велике прикладне значення.

Г.О. Балл вкладає і важливий організаційно-науковий сенс у дотримання раціогуманіс-

тичного настановлення: зробити більш науко-містким самий гуманістичний напрямок у психології, головню з тим, щоб, не замикаючись у власних “іграх розуму”, він поширював свій вплив, відкриваючи через інтеграцію психологічного знання нові шляхи дослідження різноманіття соціокультурних практик людини. У цьому ж дусі бачаться нам і міркування В.П. Зінченка, який закликає до створення нових теорій, нестача яких відчувається в сучасній психології. Стосовно предмета теоретизування, йдеться не тільки про *звернення* до проблеми свідомості та суб’єктивності, а й про *повернення* до неї, оскільки вона завжди була в центрі уваги феноменологічно зорієнтованих вітчизняних філософів і психологів, погляди яких надовго опинилися під забороною [1; 11].

Не менш цікава, із цього погляду, та еволюція, яку пройшли в дослідженні проблеми свідомості видатні вітчизняні психологи. Зараз ми сприймаємо роботи Л.С. Виготського, О.М. Леонтьєва, С.Л. Рубінштейна у більш широкому філософському контексті, в якому вже немає єдиної всеперемагаючої ідеології. Але нас в даному випадку цікавить, чи перетинаються дороги засновників вітчизняної психології зі шляхами феноменології? Як співвідноситься їхній досвід та чи має це будь-яке відображення у відповідних психологічних теоріях? Не випадково, що ревізія напрацювань радянської психології незмінно приводить до (ре)конструювання прихованого або уявного діалогу таких знакових для психології фігур, як Виготський із Бахтініним, Шпетом чи навіть із Флоренським [1]. Саме тому сподіваємося на позитивний результат у розробці поставлених нами запитань.

2. ФЕНОМЕНОЛОГІЧНЕ ВІДКРИТТЯ МАРКСИСТА ЛЕВА ВИГОТСЬКОГО

Ми вже згадували про сучасну тенденцію перевідкриття ідей філософів феноменологічного гурту, які, безсумнівно, входили до змістового контексту робіт Л.С. Виготського. Відновлення цього контексту означає актуалізацію того самого кола питань, які колись і для Виготського, і для Гусерля свідчили про наукову, а для останнього, й про цивілізаційну кризу, і які продовжують донині бути важливими для нас [6; 10].

Що ж розділяло, а що, можливо, навіть споріднювало, їхні позиції щодо осмислення

природи цієї кризи? Нас насамперед цікавить цей діалог між ними, адже він, як з’ясується сьогодні, й був тією точкою біфуркації, де тоді визначалася психологія, наслідки чого ми ще й досі не повністю усвідомили. Щоб такий діалог відбувся і став справді продуктивним, треба парадоксальним чином побачити у розвитку поглядів Виготського рух-поступ до феноменології, від якої він свого часу категорично відмежовувався. Вважаємо, що для цього є певні підстави. Більше того, якщо Виготського прочитати у феноменологічному ключі (що зовсім не означає, що ми будемо його переводити на мову іншої філософії), якщо ми прислухаємося до його промовистих слів (!), то з’ясуємо, що він просунувся набагато далі у своїй головній справі – розумінні сутності психічного розвитку, ніж зможемо опинитися ми, якщо просто запозичимо ідеї феноменологів, тобто без розуміння того, як вони будуть трансформовані у своєму застосуванні до цього розвитку. Л. Виготський побудував феноменологію особистості, виходячи зі своєї унікальної практики досліджень психогенезу. Розвиток особистості від архаїчного “Пра-ми” до самостійного, здатного до саморозвитку “Я” був поданий ним як “драма розвитку”, історія переживань особи, у яких вона знаходить себе як соціальна, мисляча і духовна істота [5; 20]. Хоча він вважав себе марксистом, результативно еволюція його поглядів призвела до такого бачення психічного розвитку, яке являє собою, з нашої позиції, чудовий зразок феноменологічного сутнісного аналізу.

У цьому сенсі його еволюція як психолога заслуговує епітета “запаморочлива”: якщо інші працювали з одним стійким набором пояснювальних принципів, то Виготський, на чому акцентують увагу Дж. Верч [23] і М.Г. Ярошевський [20], перебував у постійному пошуку потрібного для цілісного розуміння психогенезу філософсько-психологічного інструментарію. Від опозиції натуральних і культурних (вищих) психічних функцій, що веде своє походження з філософської думки Просвітництва, яка охоплювала зміни психіки під впливом знакового опосередкування, вчений приходив до *концепції системної і смислової побудови свідомості*, творчо синтезувавши досягнення лінгвістики та психології мислення (празький структуралізм і вюрцбурзька школа). Але і цього виявилось замало і, врешті-решт, Виготський у категорії особистості зна-

ходить утілення вищого синтезу, в якому людина постає в усій своїй цілісності й усій повноті свого буття. Так, у роботах, присвячених проблемі віку, він використовує категорію переживання, яку визначає як одиницю вивчення єдності особистості і середовища [5]. Цю концепцію розвитку особистості назвемо “феноменологією генези особистості”. Якщо зайняти таку позицію, тоді виявиться, що Виготський, знайшовши спочатку феноменологію “класового ворога”, з часом повністю змінив своє ставлення до неї. Чи можливим був для нього такий розвиток подій? Виконуючи заявлену ним у роботі “Історичний смисл психологічної кризи” (1926) програму створення нової психології (мислячи її як загальну психологію, – так само прагнучи реформувати філософію Гусерль), поступально пройшовши через відкриття і дослідження всіляких видів об’єктивної детермінації у психічному розвитку, він зрештою постав перед лицем проблеми суб’єктивності, якою і займалася феноменологія Е. Гусерля, що із самого початку входила до його опонентного кола.

Очевидно, що феноменологія як дескриптивна наука, працюючи у полі ідеалізму з “нереальними” суб’єктивними сутностями, жодного значення для нової психології мати не могла. Психологія, на протигагу феноменології, повинна була бути, принаймні у визначенні Виготського, наукою каузальною та “органічною” у тому сенсі, що свої зусилля вона мала спрямовувати на дослідження реальних, об’єктивних психічних фактів, пояснення яких нагальне для потреб живої практики (“для відбору вагоновозатих не придатною є ейдетична психологія Гусерля”, – каже Виготський) [6, с. 140]. Тут же він наполягає на тому, що термінологія вкрай важлива для будь-якої науки як її методологічна напрямна, так що чужі, бездумно запозичені поняття спотворюють філософський сенс вихідних настановлень науки, привносячи із собою й іншу теорію, що призводить до еклектизму. Але наприкінці життєвого шляху Л.С. Виготського його контурно окреслена теорія особистості виходить уже не тільки з дії об’єктивної причинності, а й із причинності ідеальної, виробленої самим суб’єктом. Особистісні переживання виявляються тим суб’єктивним моментом, що “викривляють” об’єктивну ситуацію, але без його вивчення розуміння розвитку дитини взагалі виявляється неможливим. Рамки протиставлення матеріального та

ідеального виявляються занадто вузькими, і Виготський, як випливає з його текстів цього періоду, вже не відмежовується безапеляційно від проблематики феноменології, але явно перебуває в діалозі з нею, прислухається до неї, навіть вдається до її термінології, що багато говорить з огляду на його усвідомлене вживання чужих термінів (крім переживання “завжди предметного”, він згадує й акти свідомості, маючи на увазі їхню інтенційність ([5, с. 382])).

В інтерпретації М.Г. Ярошевського, наукові пошуки Виготського у цей період були цілком самостійними, оскільки для його цілей не підходили ні можливості об’єктивного підходу, ні занадто стерильна духовність описового методу феноменології й споріднених їй напрямів [20]. Однак, чи випадково ці пошуки вели талановитого вченого тим самим шляхом, яким йшов і Гусерль, котрий першим увів у філософію тему інтерсуб’єктивності та, прислухавшись до критики його спочатку “соліпсичної егології”, наблизив феноменологію до живої конкретики людського буття розробкою *концепції життєвого світу*, тобто гуманізував свою систему (мається на увазі праця “Криза європейських наук” 1935 р. [10]).

Подивимося крізь призму феноменології на “соціальну ситуацію розвитку” Виготського. Чи це не психологічний аналог “життєвого світу” Гусерля? Останній використав це поняття для вияву екзистенційного начала людини вже після смерті Виготського, у 1935 (хоча П. Прехтль повідомляє, що тема інтерсуб’єктивності ретельно досліджувалася Гусерлем з 1912–1915 роки, про що свідчать рукописи та нотатки, зібрані, зокрема, його ученицею Е. Штайн, й опубліковані вже значно пізніше; у зв’язку з цим Гусерль вводив поняття “спільнота персон”, “комунікативний навколишній світ”, що потребує окремої уваги [14]). У будь-якому разі, обидва концепти тотожні за функцією, адже задають горизонт свідомості особистості, яка виявляє і збирає себе як ціле, саме переживаючи навколишній світ і свої відносини з іншими людьми. Згадаймо дзеркальну метафору, яку використав Виготський у роботі 1926 р.: суть її полягає в тому, що наука має вивчати не “відображення у дзеркалі”, тобто примари буття, його “викривлення”, а саме буття й ті світові процеси, які призводять до його відображення у дзеркалі. Тому й у психології між об’єктивним і суб’єктивним мусимо, на думку Виготського, об-

рати те, що є реальним, тому що “суб’єктивне є ілюзорне, а тому – його немає”, й ось чому: “...нереальне має бути пояснене як неспівпадіння, загалом відношення двох реальних речей; суб’єктивне – як наслідок двох об’єктивних процесів” [6, с.167]. Але те, що пізніше бачимо в концепції вікового розвитку особистості, свідчить, що для Виготського суб’єктивне – вже так само реальне, як і два потоки об’єктивних процесів (саме буття й характер), більш того, власне це і є психічна людська реальність. Сам Виготський з цього приводу занотував для себе (про що згадує Ярошевський [20]), що “психологія гуманізується”.

Отже, не випадково в концепції розвитку особистості Лева Виготського виникає категорія *переживання*, яку він запозичує саме у тих, від кого ще не так давно дистанціювався. Переживання визначається ним як одиниця вивчення особистості, що уможливорює розглядати особистість у єдності саме з її особливим буттям (це такий собі життєвий світ у генезі, який розвивається разом із суб’єктивністю). Ні об’єктивні якості особистості (характерологічні, когнітивні, будь-які), ні об’єктивне середовище не в змозі самі по собі пояснити життя й розвиток особистості, бо вона “викривляє” їх своєю суб’єктивністю, що відображається у її переживаннях. Вони задають буття як існуюче саме для неї і через її власне смислоутворення в комунікативному довір’ї, а не через найоб’єктивніше дослідження двох незалежних об’єктивних процесів. Відтак тут Виготський спростовує сам себе, тому що його уявлення про об’єктивність значно змінюються (до речі, саме питанню про об’єктивність психічної реальності присвячена згадана нами у “Вступі” стаття Зінченка і Мамардашвілі [13]). Особистість у її соціальній ситуації розвитку – це є екзистенція розвитку, яка виявляється вершинним рівнем, що обіймає всі інші об’єктивні його складові. Це, так би мовити, зненацька виявлена зацікавленість у власному розвитку суб’єкта, який раніше сприймався як об’єкт впливу і вивчення й раптом заявив про себе як про головного носія своїх смислів, від кого залежить і системна й смислова організація свідомості, і характер знакових операцій, і наявність дискурсивного мислення та ін. Так Виготський здійснив своє феноменологічне відкриття, вступивши у резонанс з еволюцією феноменології і навіть конкретизувавши деякі її положення на конкретному матеріалі психічного розвитку. Але

цей перехід психології в інший, *особистісний вимір* залишився, на жаль, незрозумілим для психологів. Азбуку його теорії особистості засвоїли, мабуть, усі. Однак зрозуміти, що тут він перейшов принципово в інший вимір інтелектуального життя психологічної науки, ввівши в обіг нове розуміння суб’єктивного, оригінальний принцип його вивчення й самотутнє ставлення до нього, що означає віднайти орієнтири для оновлення психології розвитку.

Чому ж ми називаємо феноменологічною концепцію вікового розвитку Л.С. Виготського, хоча сам він навряд чи колись би так її охарактеризував? У своїй концепції він виявив низку фактів розвитку, що походили із самої суб’єктивності (свідомості) особистості, тобто могли пояснюватися лише виходячи із смислового й ціннісного розуміння психічного, яке височіє над суто гносеологічним суб’єкт-об’єктивним його визначенням і відповідним йому ставленням до людини як до об’єкта з боку дослідника. Йдеться про те, що Виготський виявив психічну причинність як таку, тобто як незвідну до будь-яких об’єктивних детермінант, до фізичних, психофізіологічних чи до будь-яких інших сторонніх непсихологічних чинників, або як психічну самодетермінацію. Саме це – головний мотив нашого припущення про спорідненість спрямованості психологічних шукань Виготського (котрий, як відомо, завжди вважав себе ревним марксистом) і міркувань Гусерля про особливу роль психології у вивченні “диха людської суб’єктивності”. Отож реконструкція діалогу, який психолог Виготський вів з філософом Гусерлем, – діалогу, що на початку був швидше суперечкою, і згодом призвів до того, що думка першого у своєму розвитку почала рухатися у заданому феноменологією напрямку загальної гуманізації європейської наукової раціональності, що, на наш погляд, яскраво ілюструє сказане.

3. ДО ФЕНОМЕНОЛОГІЇ МОВЛЕННЕВОГО РОЗВИТКУ

Із викладеного логічно випливає запитання: яким чином ми тепер можемо застосовувати винайдений Виготським підхід до вивчення конкретних аспектів психічного розвитку? Ще раз наголосимо, що його сенс полягає у тому, щоб сприймати самого суб’єкта важливою причиною свого власного розвитку, вбачаючи його головні перетворення, основні етапи у

створенні особистістю нових шляхів самовизначення (періоди вікових психологічних криз за Виготським [5]). Йдеться про перетворення самої форми суб'єктивності особистості, себто про нові переживання, засоби їхнього виразу, оновлене ставлення до свого буття, до інших людей. Саме погляду з цієї позиції не вистачає, на нашу думку, у вивченні *мовленнєвого розвитку* як провідного аспекту психічного розвитку як такого. Справа в тому, що “квант” мовленнєвого розвитку дорівнює “кванту” розвитку самої суб'єктивності, а не утворенню нових мовленнєвих функцій разом з формуванням відповідних психофізіологічних механізмів самих собою. До того ж вивчення мовленнєвого розвитку начебто відірвано від живої взаємодії особистості зі сферою творів культури, але ж тільки там вона, власне, і знаходить типові (архетипічні) культурні форми прояву суб'єктивності й має змогу розуміти себе як особистість, визначаючи свою спрямованість у бутті (В.С. Біблер [4]).

Виходячи з цього, пропонуємо розглянути мовленнєвий розвиток як подієвий відповідно до визначальних подій розвитку суб'єктивності, причому із її основними перетвореннями й здобутими формами самовияву. Зауважимо, що сучасні дослідження суб'єктивності дітей зосереджені у сферах вивчення розвитку моделі психічного (це здатність розуміти психічні прояви іншого), а також таких феноменів дитячого суб'єктивного досвіду, як уявлюваний друг або компаньйон, які є специфічними проявами загальної схильності дітей до так званої “нормальної дисоціації”, тобто до рухливості меж між реальністю та уявлюваним у дитячому світосприйнятті. За цими феноменами, безумовно, перебувають зрушення у розвитку суб'єктивності, адже особистість, котра в комунікації виявляє для себе актуальність нових форм суб'єктивного досвіду та його зумовлених культурою засобів прояву, і є тією першопричиною, яка фундується за всіма новоутвореннями мовлення разом з відповідними досягненнями її мовленнєвої практики. Згадані нами феномени суб'єктивного досвіду дітей передують тій події психічного розвитку, яку окремо виділяв Виготський, підкреслюючи її революційне значення для виникнення вищих форм когнітивних функцій і розвитку свідомості дітей. Маємо на увазі появу *внутрішнього мовлення*, яке Виготський приурочував до передодня шкільного віку. Лише у цій точці, на наш погляд, ученому дійсно вдалося зафіксувати одночасний зсув як у становленні

суб'єктивності, так і у розвитку мовлення, які взагалі-то концептуалізувалися ним відносно окремо. Хоча сьогодні терміни виникнення внутрішнього мовлення трактуються інакше (Т.М. Ушакова вказує, що зв'язок такого мовлення із програмуванням висловлювання свідчить про його присутність із самого початку розвитку мовлення [16]), аналіз Виготським цього моменту (напередодні школи) зберігає актуальність саме тому, що фіксує сутнісний зв'язок між розвитком мовлення і становленням суб'єктивності дитини. Він виявляє себе в одночасних якісних зрушеннях у системі мовленнєво-мисленнєвої взаємодії (власне, поява словесного мислення) та суб'єктивності (виникнення довільності поведінки, оволодіння власною уявою, усвідомлення своїх переживань тощо). Щодо дослідження вказаного зв'язку, його логіка, на нашу думку, повинна продовжувати надбання останніх робіт Виготського із психології віку. Крок від започаткованих там нових мотивів теми інтерсуб'єктивності (соціальна ситуація розвитку) та утвердження психічної причинності (самодетермінація) до трактування мовленнєвого розвитку через співвіднесення та взаємодію різних форм вияву суб'єктивності у її комунікаціях з іншими (на основі чого тільки й можливе виокремлення Я як самостійної особистості), як припускаємо, мав би відповідати тому процесу гуманізації психології, який сам Виготський започаткував у діалозі зі світовою гуманістичною філософською думкою.

Отож ми пропонуємо розглянути мовленнєвий розвиток особистості як пов'язаний саме з визначними подіями у розвитку суб'єктивності. Останні звертають на себе увагу, тому що завжди дуже яскраво переживаються як дітьми, так і їхнім оточенням, очевидно концентруючи у собі суттєві моменти психогенезу як перетворення всієї “соціальної ситуації розвитку”. Цей підхід розглядаємо як бракуючу (й водночас сполучну) ланку між вибудованою Л.С. Виготським віковою психологією, у центрі уваги якої перебуває становлення суб'єктивності, і його концепцією внутрішнього мовлення, що відображає взаємне перетворення мовлення й мислення у ході психокультурного розвитку.

Для підтвердження того, що саме становлення суб'єктивності становить підґрунтя мовленнєвого розвитку, вкажемо коротко на декілька фактів. Відомо, що поява моделі психічного у 3,5–4 роки призводить у мовленнєвому плані до виникнення “неістинних” висловлювань,

просто кажучи, діти навчаються обманювати, що передбачає когнітивну здатність брати до уваги уявлення іншого і відмінність своєї і чужої позиції у життєвих ситуаціях. Тому одним з перших проявів єдності розвитку суб'єктивності та мовлення слухно вважати винайдення дітьми маніпулятивної стратегії комунікації, яка починає прагматично використовуватись для досягнення своїх цілей. Появу таких самостійних висловлювань-учинень розглядаємо як онтогенетично важливу подію у розвитку дитячого мовлення.

Далі, у 4–5 років у зв'язку з розвитком уяви в дітей виникає так звана нормальна дисоціація (ототожнення себе з певними культурними персонажами або предметами, потяг до ігрових самоперетворень в уявлюваній ситуації). Цей період іноді відзначається й появою уявлюваних компаньйонів, тобто вигаданих персонажів, яких треба розглядати як передвісників і виразників здатності розуміти самого себе як Іншого. Такі феномени (вживання у ролі улюблених героїв або спілкування з уявлюваним другом) характеризуємо як вихід на поверхню процесу формування самосвідомості, який, очевидно, пов'язаний з полісуб'єктивністю внутрішнього світу людини (В.С. Біблер [4]). У мовленнєвому плані така еволюція суб'єктивності супроводжується виникненням й активним розвитком наративного мовлення, крім того, у ігрових драматизаціях дітьми поступово усвідомлюється діалогічний характер спілкування. Звичайно, ці події виникають не на порожньому місці, бо саме тут відбувається перше опосередковане творами культури (естетичне та етичне) самовизначення дитини, адже вона, співвідносячи себе з “культурним героєм”, і сама для себе стає таким героєм перед обличчям свого комунікативного оточення. У цих подіях постать Іншого набуває нового екзистенційного значення, де тепер вона стає витокм винаходу дітьми діалогічної стратегії спілкування, продовжуючи виявлення-формування ними своєї суб'єктивності. Цьому подієвому комплексу відповідає “героїчна суб'єктивність”, яка виявляє себе і в ігровій драматизації, і у фантазуванні-наративі. У засвоєнні наративних структур, що вибудовуються навколо героя, діти конструюють свої уявлювані світи, опановуючи персональні уявлення й обживаючи у той же час ілюзорні світи культури. А це, фактично, означає новий визначний етап у розвитку мовлення – формування психологічного підґрунтя взаємодії з творами культури (читання

або текстова діяльність у широкому сенсі). Тому, зокрема, уявлюваний компаньйон, – це, на нашу думку, ще й крок до розвитку писемного мовлення, у якому обов'язковою постаттю є Уявлюваний Співрозмовник. І на все це наводять нас концептуальні розробки Л.С. Віготського, якщо прочитати їх у феноменологічному ключі.

ВИСНОВКИ

1. Феноменологічний напрямок філософії розвивався як альтернатива дегуманізуючим настановленням європейської науки. Його потужний вплив пояснювався пафосом порятунку самої раціональності, де втрата людиною смислу свого буття відчувалася багатьма філософами і науковцями як *Zeitgeist*, себто як кінцевий результат домінування природничо-наукового розуму. Саме тому феноменологія виявилась вкрай продуктивною для гуманітарних наук, на що вказує, зокрема, Г. Шпігельберг, дослідник історії феноменологічного руху.

2. Серед психологів, які рухались у своєму розвитку в безпосередньому діалозі з феноменологією, слухно згадати цілу плеяду діячів гуманістичної психології, вюрцбурзьку, геттінгенську школи, гештальтпсихологів, Ж. Піаже та багатьох інших [22]. У вітчизняній гуманітаристиці, як ми знаємо, з'явилися споріднені з феноменологією філософія діалогу, відомі концепції мови (М.М. Бахтін, Г.Г. Шпет, О.Ф. Лосев). Круглими шляхами опосередковано феноменологічне розуміння людини і суб'єктивності, що проявляло себе і на ґрунті радянської психології (крім поглядів Л.С. Віготського, згадаймо також ще один приклад – образ світу та особистісний смисл О.М. Леонтьєва).

3. Зважаючи на сказане, доречно виділити два рівні, на яких психологія вже зазнала впливу феноменології та інспірованих нею підходів – методологічний та конкретно-науковий. Важливе узагальнення й водночас конкретизацію досягнень на шляху розвитку гуманітарного мислення і гуманізації раціональності дає нам розроблена Г.О. Баллом *система принципів раціогуманізму* [2; 3]. Сподіваємося, що спираючись на ці узагальнення, на нас попереду чекає ще величезна концептуальна робота, де маємо інтелектуально упрозорити “диво суб'єктивності”, зокрема, і в обраному нами напрямку дослідження – у пізнанні феноменології мовленнєвого розвитку особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антропологические матрицы XX века. Л.С. Выготский – П.А. Флоренский: несостоявшийся диалог – Приглашение к диалогу / Под ред. А.И. Олексенко, Ю.В. Громыко. – М.: Прогресс-Традиция, 2007. – 666 с.
2. Балл Г.А. Психологические принципы современного гуманизма / Г.А. Балл // Вопросы психологии. – 2009. – № 6. – С. 3–12.
3. Балл Г.А. Радиогуманизм как форма современного гуманизма и его значение для методологии познания человека / Г.А. Балл // Мир психологии. – 2013. – № 3. – С. 208–223.
4. Библер В.С. От наукоучения – к логике культуры. Два философских введения в двадцать первый век / В.С. Библер. – М.: Изд-во политической литературы, 1991. – 414 с.
5. Выготский Л.С. Собрание сочинений в 6-ти т. / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1984. – Т.4. – 433 с.
6. Выготский Л.С. Исторический смысл психологического кризиса / Л.С. Выготский // Психология развития человека. – М.: Изд-во Смысл; Эксмо, 2005. – С. 41–190.
7. Гайдено П.П. Проблема интенциональности у Гуссерля и экзистенциалистская категория трансценденции / П.П. Гайдено // Современный экзистенциализм. – М.: “Мысль”. 1966. – С. 77–107.
8. Гайдено П. История новейшей европейской философии в ее связи с наукой / Пиам Гайдено: [учеб. пособие]. – М.: ПЕР СЭ; СПб.: Университетская книга, 2000. – 456 с.
9. Гоготшвили Л.А. Непрямое говорение / Л.А. Гоготшвили. – М.: Языки славянских культур, 2007. – 720 с.
10. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология / Эдмунд Гуссерль; пер.с нем. Д.В. Скляднева. – СПб.: Изд. “Владимир Даль”, 2004. – 399 с.
11. Зинченко В.П. Мысль и Слово Густава Шпета (возвращение из изгнания) / В.П. Зинченко. – М.: Изд-во УРАО, 2000. – 208 с.
12. Зинченко В.П. Сознание и творческий акт / В.П. Зинченко. – М.: Языки славянских культур, 2010. – 592 с.
13. Зинченко В.П. Проблема объективного метода в психологии // В.П. Зинченко, М.К. Мамардашвили // Вопросы философии. – 1977. – №7 / http://phil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=250
14. Прехтль П. Введение в феноменологию Гуссерля / П. Прехтль; пер. с нем. – Томск: Изд. “Водолей”, 1999. – 96 с.
15. Риццоллатти Дж. Зеркала в мозге: О механизмах совместного действия и сопереживания / Дж. Риццоллатти, К. Синигалья; пер. с англ. О.А. Кураковой, М.В. Фаликман. – М.: Языки славянских культур, 2012. – 208 с.
16. Севальников А.Ю. Играет ли Бог в кости? Электронный философский журнал Vox / Голос: <http://vox-journal.org> Выпуск 18 (июнь 2015)
17. Ушакова Т.Н. Проблема внутренней речи / Т.Н. Ушакова // Вопросы психологии. – 1985. – № 2. – С. 39–51.
18. Хоркхаймер М.В. Диалектика просвещения. Философские фрагменты / М. Хоркхаймер, Т.В. Адорно; пер. с нем. М. Кузнецова. – М.- СПб.: “Медиум”, “Ювента”, 1997. – 312 с.

19. Черниговская Т. Это не я – это мой мозг... Опасные времена для человеческого в человеке / Т. Черниговская // Отечественные записки, 2013. – № 1(52). [<http://magazines.russ.ru/oz/2013/1/11ch.html>].
20. Ярошевский М.Г. Переживание и драма развития личности (последнее слово Л.С. Выготского) / М.Г. Ярошевский // Вопросы философии. – 1993. – №3. – С. 82–91.
21. Pasley B.N. Reconstructing Speech from Human Auditory Cortex / B.N Pasley, S.V. David at al. // Plos Biology. – 2012. – 10(1): e1001251.doi:10.1371/journal.pbio.1001251
22. Spiegelberg H. Phenomenology in Psychology and Psychiatry / H. Spiegelberg. – Evanston: Northwestern University Press, 1972, 413 p.
23. Wertsch J.V. Vygotsky and the Social Formation of Mind / J.V. Wertsch. - Cambridge, Massachusetts and London, England: Harvard University Press, 1985. – 281 p.

REFERENCES

1. Antropologicheskie matritysi XX veka. L.S.Vygotsky – P.A. Florensky: nesostoyavshiysya dialog – Priglasenie k dialogu (2007), [Anthropological matrix of XX century. L.S. Vygotsky – P.A. Florensky: the failed dialogue – Invitation to Dialogue], A.I. Oleksenko, Yu.V. Gromyiko [Ed.]. Moscow, Russia, 666 p.
2. Ball G.A. (2009), “Psihologicheskie printsiipy sovremennogo gumanizma”, *Voprosy psihologii*, no 6, pp. 3–12.
3. Ball G.A. (2013) “Raciogumanizm kak forma sovremennogo gumanizma i jeho znachenie dlya metodologii poznaniya chjeloveka”, *Mir psihologii*, no 3, pp. 208–223.
4. Bibler V.S. (1991), *Ot naukoucheniya – k logike kul'tury. Dva filosofskih vvedeniya v dvadtsat pervyy vek* [From the teaching of science to the logic of culture. Two philosophical introduction to the twenty first century], Moscow, 414 p.
5. Vyigotskiy L.S. (1984), *Work in 6 vol. Vol. 4*, Moscow: Pedagogika, 433 p.
6. Vygotsky L.S. (2005), *Istoricheskiy smysl psihologicheskogo krizisa* (The historical sense of psychological crisis), *Psihologiya razvitiya cheloveka*, Moscow, Russia, pp. 41–190.
7. Gaydenko P.P. (1966), *Problema intentsionalnosti u Gusserlya i ekzistentsialistskaya kategoriya transtsendentsii* // *Sovremennyi ekzistentsializm*, . – Moscow: “Myisl”, pp. 77–107.
8. Gaydenko P. (2000), *Istoriya novejeyevropeyskoy filosofii v ee svyazi s naukoj* [The history of modern European philosophy in its connection with science], Moscow, St.Petersburg, Russia, 456 p.
9. Gogotishvili L.A. (2007), *Nepryamoe govorenje* [Indirect speaking], Moscow, Russia, 720 p.
10. Husserl E. (2004), *Krizis evropeyskih nauk i transtsendentalnaya fenomenologiya* [Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology]; per.s nem. D.V.Sklyadnev, St.Petersburg, Russia, 399 p.
11. Zinchenko V.P. (2000), *Mysl i Slovo Gustava Shpeta (vozvrashchenie iz nebyitiya)* [Thought and word of Gustav Shpet (return from oblivion)], Moscow, Russia, pp. 208.
12. Zinchenko V.P. (2010), *Soznanie i tvorcheskiy akt* [Consciousness and the creative act], Moscow, Russia, pp. 592.

13. Zinchenko V.P., Mamardashvili M.K. (1977), "Problema ob'ektivnogo metoda v psihologii", *Voprosy filosofii*, no 7, [http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=25].

14. Prechtl P. (1999), *Vvedenie v fenomenologiyu Gusserlya* [Introduction to the phenomenology of Husserl]; per. s nem. I. Inishev, Tomsk: Izdatelstvo "Vodoley", 96 p.

15. Rizzolatti G., Sinigaglia C. (2012), *Zerkala v mozge: O mehanizmah sovместnogo deystviya i soperezhvaniya* [Mirrors in the brain: On the mechanisms of joint action and empathy]; per. s angl. O. A. Kurakova, M. V. Falikman, Moscow, Russia, 208 p.

16. Sevalnikov A.Yu. (2015), "Igraet li Bog v kosti?", *Elektronnyy filosofskiy zhurnal Vox / Golos*: <http://vox-journal.org> Vol. 18.

17. Ushakova T.N. (1985), "Problema vnutrenney rechi", *Voprosy psihologii*, no 2, pp. 39-51.

18. Horkhaymer M., Adorno T. V. (1997), *Dialektika prosvescheniya. Filosofskie fragmenty* []; per. s nem. M. Kuznetsov, Moscow, St. Petersburg, Russia, 312 p.

19. Chernigovskaya T. (2013), "Eto ne ya – eto moy mozg ... Opasnye vremena dlya chelovecheskogo v cheloveke", *Otechestvennyye zapiski*, no 1(52), [<http://magazines.russ.ru/oz/2013/1/11ch.html>].

20. Yaroshevsky M.G. (1993), "Perezhivanie i drama razvitiya lichnosti (poslednee slovo L.S. Vyigotskogo)", *Voprosy filosofii*, no 3, pp. 82-91.

21. Pasley B.N., David S.V. et al. (2012) Reconstructing Speech from Human Auditory Cortex, *PLoS Biology*, no 10(1): e1001251. doi:10.1371/journal.pbio.1001251

22. Spiegelberg H. *Phenomenology in Psychology and Psychiatry* / H. Spiegelberg. – Evanston: Northwestern University Press, 1972, 413 p.

23. Wertsch J.V. (1985), *Vygotsky and the Social Formation of Mind*. Cambridge, Massachusetts and London, England: Harvard University Press, 281 p.

АНОТАЦІЯ

Російчук Тетяна Анатоліївна.

Феноменологічне розуміння суб'єктивності та його значення для психології.

У статті досліджуються основи феноменологічної програми, запропонованої у психології Е. Гуссерлем. Актуалізація феноменологічного підходу збігається з посиленням природничої експансії на сферу суб'єктивного. Ця ситуація знову піднімає те коло питань, яке було відображено у двох різних в ідейному відношенні роботах про кризу в науці, що належать перу філософа Е. Гуссерля і психолога Л.С. Виготського. Однак вважаємо, що еволюція поглядів останнього привела у підсумку до побудови основ сутнісно феноменологічної концепції розвитку особистості, яка не знайшла у психології свого продовження. Керуючись його відкриттями і спираючись на ідеї філософів і психологів феноменологічного кола, вважаємо можливість розробки концепції мовленнєвого розвитку на засадах головних подієвих моментів у розвитку суб'єктивності.

Ключові слова: феноменологія, життєвий світ, суб'єктивність, природничо-науковий підхід, принцип раціогуманізму, концепція особистості, переживання,

соціальна ситуація розвитку, подієвість мовленнєвого розвитку особистості.

АННОТАЦИЯ

Російчук Татьяна Анатольевна.

Феноменологическое понимание субъективности и его значение для психологии.

В статье исследуются основы феноменологической программы, предложенной в психологии Э. Гуссерлем. Актуализация феноменологического подхода совпадает с усилением естественнонаучной экспансии на сферу субъективного. Эта ситуация вновь поднимает тот круг вопросов, который был отражен в двух разных в идейном отношении работах о кризисе в науке, принадлежащих перу философа Э. Гуссерля и психолога Л.С. Выготского. Однако полагаем, что эволюция взглядов последнего привела в итоге к построению основ феноменологической по сути концепции развития личности, которая не нашла в психологии своего продолжения. Руководствуясь его открытиями и опираясь на идеи философов и психологов феноменологического круга, видим возможность разработки концепции речевого развития на основании главных событийных моментов в развитии субъективности.

Ключевые слова: феноменология, жизненный мир, субъективность, естественнонаучный подход, принцип раціогуманізму, концепция личности, переживание, социальная ситуация развития, событийность речевого развития личности.

ANNOTATION

Rosiychuk Tetiana.

Phenomenological understanding of subjectivity and its significance for psychology.

The article explores the basics of phenomenological program offered by Husserl to psychology. Actualization of the phenomenological approach matches with enlarging the natural science expansion to the sphere of the subjective. Once again this situation brings up the class of problems that has been touched upon in two ideologically different works on the crisis in science by philosopher E. Husserl and psychologist L.S. Vygotsky. However, we believe that the evolution of Vygotsky's view led him eventually to laying the foundations of the essentially phenomenological concept of the development of personality, which was not find a room in psychology. Guided by his discoveries, and based on the ideas of philosophers and psychologists of the phenomenological circle, we see an opportunity to elaborate the speaking development concept on the basis of the main eventness moments in the development of subjectivity.

Key words: phenomenology, lifeworld, subjectivity, the natural science approach, the principle of rational humanism, personality concept, experience, social situation of development, eventness of the individual development of speaking.

Надійшла до редакції 30.10.2016.

Підписана до друку 15.05.2017.

Бібліографічний опис для цитування:

Російчук Т. Феноменологічне розуміння суб'єктивності та його значення для психології / Тетяна Російчук // Психологія і суспільство. – 2017. – №2. – С. 93–103.

ПСИХОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ ОСОБИСТОСТІ

Г.О. БАЛЛА

Валентин РИБАЛКА

УДК 159.923

Valentyn Rybalka
PSYCHOLOGICAL THEORY OF PERSONALITY H.O. BALL

*“Особистість – це здатність людини...
бути автономним носієм культури...
З огляду на активність... соціальних
спільнот і особистостей у культурному
просторі, вони постають не просто
носіями, а суб’єктами культури”.*
(Г.О. Балл)

1. РАЦІОГУМАНІСТИЧНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ КАТЕГОРІЇ ОСОБИСТОСТІ У ЇЇ ЗВ’ЯЗКУ З КАТЕГОРІЄЮ КУЛЬТУРИ

Світоглядною й методологічною основою розуміння Г.О. Баллом особистості є *принцип раціогуманізму*, який становить у найширшому контексті важливу передумову “успішного розвитку й позитивного впливу на суспільну практику” психологічної науки в цілому. Вчений вважає, що відповідно до цього принципу є актуальним “з’ясування того, як поєднати у психологічній царині гуманістичну налаштованість із конструктивним використанням засобів раціонального пізнання” [8, с. 122]. Водночас він зазначає, що “раціоналізм, трактований у загальному сенсі як цінування розуму і спирання на нього, постає однією зі сторін гуманізму”. При цьому слід орієнтуватися не на механістичні, дисгармонійні форми інтелекту людини, що дискредитували себе “у війнах і готуванні до них, у насаджуванні екологічно шкідливих технологій, у корисливому маніпулюванні свідомістю і поведінкою великих мас людей і т.п.”, а на “збалансований, гармонійний інтелект”, окреслений у контексті поняття культури [Там само, с. 123]. І це закономірно, адже культура

– це “сукупність людських функцій (та засобів їх реалізації), спрямованих на забезпечення соціальної пам’яті та соціально значущої творчості; носіями культури є: по-перше, людство в цілому; по-друге, людські спільноти; по-третє, окремі особи” [Там само]. Відповідно, культура постає як “єдність складників двох типів: а) нормативно-репродуктивних, тих, що забезпечують усталеність засобів і способів функціонування людських спільнот та окремих осіб, зв’язок між попередніми і наступними поколіннями (ці складники часто пов’язують із поняттям цивілізації, в одному з його численних, як і в поняття культури, тлумачень); б) діалогічно-творчих, завдяки яким відбувається оновлення й розвиток людського суспільства” [Там само, с. 53]. Спираючись на це трактування, відомий психолог констатує, що у дисгармонійному суспільному інтелекті, про який ішлося вище, “діє прімаат гіпертрофованої цивілізаційної сторони культури над її діалогічно-творчою стороною” [Там само, с. 123].

Г.О. Балл описує найістотніші властивості гармонійного інтелекту людини у його досить розвиненій формі. Зокрема, він не зводиться до відомих під назвою *розсудку* стандартизованих цивілізаційних варіантів, що легко підда-

ються формалізації, технологізації, автоматизації, а “постає творчим, готовим до опрацювання суперечностей діалектичним розумом” [8, с. 124]. Він “є налаштований на якнайповніше та якнайглибше охоплення світу із доланням часових, просторових і змістових обмежень, а також на цілісну духовність, тобто на прилучення до найвищих культурних (буттєвих, за А. Масловим...) цінностей у їхній єдності” [Там само]. В іншому місці своєї праці вчений наголошує, що ключове для принципу раціогуманізму поняття про гармонійний інтелект не є новим, воно споріднене з давно відомим поняттям мудрості. В означеному контексті *раціогуманістичний підхід* характеризується Г.О. Баллом як найбільш доцільний у психологічному розумінні людини, адже саме за такого підходу, тобто одночасно і гуманістичного, й раціонального, психологічна наука і практика можуть бути спрямовані “на піднесення людини (та особистості – В.Р.), розкриття її творчих можливостей” [8, с. 127]. Він зауважує, що “з численних спроб охарактеризувати сутність людини через поєднання латинського іменника homo з тим чи тим прикметником, – сполучення homo sapiens (“людина розумна”) виявляється неперевершеним за своєю значущістю. Використання принципів раціоналізму є чи не найяскравішим виявом цієї розумності – але, ясна річ, у поєднанні з обов’язковим оновленням форм раціональності” [Там само, с. 130].

Г.О. Балл проводить ретельний аналіз системних понять *гуманізму* і *раціоналізму*, при цьому застосовує, узагальнює, часом піддає конструктивній критиці відповідні погляди широкого кола авторитетних авторів – філософів, психологів, педагогів тощо, починаючи з мислителів Античності й до наших сучасників. Такий же ретельний аналіз він здійснює, характеризуючи в межах раціогуманістичного підходу, *поняття особистості*. Категорію “особистість” він розглядає як центральну “для психологічної науки й, особливо, для психологічної практики. Адже саме ця категорія репрезентує у психологічному аспекті цілісну людину, з якою працює, яку вивчає, якій намагається допомогти психолог” [8, с. 49]. Водночас у працях останніх років він дещо уточнює свою позицію, обґрунтовуючи доцільність розмежування значень термінів “особа” та “особистість”. Найпридатнішим для позначення цілісного людського індивіда постає при цьому перший термін, відповідний англійському person або французькому personne. Вка-

заний індивід володіє, більшою чи меншою мірою, “специфічною системною якістю, саме яку в науковому тексті найдоцільніше називати *особистістю* (пор. англ. personality, франц. personnalité тощо)” [Там само].

Відповідаючи на запитання, що ж за якість являє собою особистість, Г.О. Балл звертається до визначення особистості Д.О. Леонтєвим як “здатності людини (або людини здатної) бути автономним носієм загальнолюдського досвіду та історично вироблених людством форм поведінки й діяльності” [15, с. 10–11]. Уточнюючи це формулювання із залученням поняття “культура” і спираючись при цьому на тезу Е.В. Ільєнкова, за якою “людську особистість є правомірним розглядати як одичне втілення культури” [14, с. 261], Г.О. Балл подає власне визначення особистості: “Особистість – це здатність людини (або людина, котра здатна) бути автономним носієм культури” [8, с. 52]. Але таке визначення буде адекватним, застерігає вчений, “лише за умови, що ми скористаємось найширшим розумінням категорії культури” [Там само].

З огляду на активність соціальних спільнот та особистостей у культурному просторі, вчений стверджує, що вони “постають не просто носіями, а суб’єктами культури” [8, с. 54]. При цьому він зазначає, що даний термін уже використовувався, зокрема авторами книги “Человек как субъект культуры” (отв. ред. Э.В. Сайко – М., 2002). Тому, як підсумовує Г.О. Балл, “особистість – це сформований на природній основі людського організму (і вже внаслідок цього – хоч і не тільки цього – індивідуально своєрідний) автономний (більшою чи меншою мірою) суб’єкт культури. Відповідно, слушно розглядати систему якостей тої чи тої особистості як суб’єкта культури, або, вдаючись до простішого терміна, – культуру особистості чи особистісну культуру” [Там само].

Постійно дбаючи про уточнення формулювань, Г.О. Балл пропонує в одній з останніх праць “визначати особистість як системну якість людського індивіда, яка забезпечує його здатність бути відносно автономним суб’єктом культури” [9, с. 12].

2. СТРУКТУРА НАЙВАЖЛИВІШИХ ОСОБИСТІСНИХ ОРІЄНТИРІВ: СВОБОДА, НАДІЙНІСТЬ, СТІЙКІСТЬ, ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

Виходячи з розуміння особистості як системної якості людського індивіда, Г.О. Балл

розглядає передусім найбільш істотні його характеристики (“**особистісні орієнтири**”), що забезпечують функціонування людини як автономного учасника суспільного буття і суб’єкта культури. До таких характеристик учений відносить особистісну свободу, особистісну надійність, психологічну стійкість, відповідальність та аналізує співвідношення між ними.

Розглядаючи проблему **особистісної свободи** як одну з одних, дослідник виокремлює в ній дві сторони: зовнішню (звернену до суспільства) і внутрішню (що звернена до особи та до її здатності оволодіти і скористатися цією свободою). Люди можуть виявляти і зберігати себе як внутрішньо вільні особи навіть у вельми несприятливих умовах. Г.О. Балл наводить приклади В. Франкла і Б. Бетльгайма, котрі виявляли внутрішню свободу навіть у нацистському концтаборі, проте значно більше є людей, які за незрівнянно більш сприятливих умов позбавлені внутрішньої свободи, тікають від неї. Більше того, людина навіть у сучасному демократичному довіллі часто не в змозі освоїти весь обсяг зовнішньої свободи. Тому виникає потреба у більш докладному тлумаченні поняття “внутрішня свобода особи” (“особистісна свобода”).

Звертаючись до ідей Г.В.Ф. Гегеля, М.О. Бердяєва, І.О. Ільїна, Ж.-П. Сартра, Е. Фромма, В. Франкла, Е. Берна, Ф.Ю. Василюка, В.Т. Кудрявцева та ін., Г.О. Балл аналізує й певною мірою переосмислює традиційні філософські інтерпретації свободи – як усвідомленої необхідності, як свободи вибору, як творчості, розкриває достоїнства цих інтерпретацій і властиві їм обмеження, тлумачить їх у психологічному аспекті. Підводячи підсумок здійсненому аналізу, він визначає найсуттєвіші ознаки змісту особистісної свободи наступним чином: “...Сутність внутрішньої свободи особи полягає у її готовності до розвиненої суб’єктної активності, свобода ж, у найзагальнішому розумінні, – це сукупність умов (чи то зовнішніх, чи – коли йдеться про особистісну свободу – внутрішніх), які сприяють (зокрема, через усунення перешкод) гармонійному розвитку і оприявненню різноманітних суб’єктних здатностей особи” [8, с. 93].

Характеризуючи психологічні складові особистісної свободи, Г.О. Балл виділяє в ній передусім індивідуально- та соціально-психологічні моменти. Так, в індивідуально-психоло-

гічному вимірі свободи він розрізняє дві сторони: ціннісно-мотиваційну (систему істотних для даної особи потреб, цілей, цінностей і смислів, що визначають спрямованість її діяльності) та інструментальну (засоби реалізації вказаної спрямованості, зокрема, фізичні, енергетичні, вольові якості, стиль поведінки, функціональні можливості, знання, способи дій у формі навичок, умінь і стратегій) [8, с. 95].

Конкретизуючи наповнення ціннісно-мотиваційного складника вказує, що свободу можуть репрезентувати такі компоненти (обґрунтовані А. Маслоу, В. Франклом, К. Роджерсом та ін.), як: а) потреба в самоактуалізації, наявність “справи життя”, якій віддана людина; б) орієнтація на буттєві цінності (добро, істину, справедливість, красу тощо); в) реалістичність і неупередженість у сприйманні світу, відкритість новому досвіду і спрямованість на пошук істини, готовність враховувати різні погляди, розширювати завдяки цьому своє бачення проблем і змінювати свою позицію.

Характеризуючи інструментальні засоби особистісної свободи, Г.О. Балл відзначає в ній такі моменти, як: а) “уміння саморегуляції діяльності” (рефлексивні механізми мислення тощо); б) надання переваги не знанням як таким, а компетентності (як здатності справлятися із задачами, що їх ставить життя, набувати нових знань і вмінь, навчатися вчитися тощо); в) характерологічні якості, що сприяють самореалізації особи; це невимушеність поведінки, позитивний образ “Я”, здатність відчувати радість і насолоду під впливом повсякденних вражень, позитивне або спокійне ставлення до неочікуваного, невідомого, таємничого, почуття гумору (зокрема, спрямованого на себе, що рятує від зарозумілості), мужність, наполегливість, здатність до подолання зовнішніх і внутрішніх перешкод [8, с. 95–97].

Що ж стосується соціально-психологічної складової особистісної свободи, то Г.О. Балл виділяє в ній передусім такі елементи, як: а) діалектична єдність автономії особи та її входження до певної спільноти; б) одночасна залученість особи до різних спільнот; в) пов’язана з повагою до себе здатність поважати інших людей, відповідні особливості спілкування – демократичний стиль, несхильність до снобізму, переважна орієнтація (у встановленні й підтриманні контактів) на сутнісні особистісні якості партнерів, повага до звичаїв і поглядів інших людей, тактовність і відсутність моралізаторства при наданні їм допомоги;

г) діалектична єдність оволодіння соціокультурними нормами і критичного ставлення до них, формування власних особистісних норм [8, с. 97].

Визначаючи сутність і психологічний зміст **особистісної надійності**, Г.О. Балл виходить “із розуміння особистості як такої системної якості людського індивіда, що охоплює стійкі (принаймні сталі) характеристики, істотні для його функціонування як відносно автономного учасника суспільного буття, а також... як суб’єкта культури” [8, с. 98]. Він приєднується при цьому до поглядів, за якими “вказана якість – при колосальних розбіжностях, звичайно, у ступені її розвиненості – притаманна кожному людському індивіду (якщо не казати про немовлят і залишити осторонь крайні випадки патологічного розвитку). Цього індивіда називатимемо надалі... особою” [Там само, с. 98–99].

Особистісну надійність учений характеризує як цілісну якість особи, яка визначає її готовність до надійного виконання тих чи тих соціальних функцій. “Кількісно особистісну надійність можна оцінити ймовірністю, з якою вдається передбачити поведінку особи з реалізації відношень, що склалися в неї з іншими учасниками суспільного буття (індивідами, групами, організаціями), а також з нормами та ідеалами, котрі регулюють (або мають регулювати) її поведінку” [8, с. 99]. Отож даній характеристиці надається, поряд із концептуальним, також функціональне, суто поведінкове, визначення.

Г.О. Балл звертає увагу на величезну суспільну вагомість особистісної надійності. Адже “її брак в осіб, за якими закріплені відповідальні суспільні функції, раз у раз призводить (зокрема, у нас в Україні) до аварій і катастроф” [Там само]. Вона має також й економічне значення, тому що постає передумовою формування і функціонування так званого соціального капіталу. Найбільш нагальною є потреба в особистісній надійності учасників спільної діяльності в ситуаціях підвищеної небезпеки.

З поняттям *особистісної надійності* споріднене, на думку вченого, поняття про **психологічну стійкість** особи (цю характеристику досліджували Ю.П. Крупник, Л.В. Куликов та ін.). Проте ці поняття-уявлення не тотожні, адже перше містить соціально-психологічний та етичний аспекти, тоді як друге є суто загальнопсихологічним, маючи істотне психофізіологічне забарвлення. Психологічна стійкість є необхідною, але не достатньою умовою особистісної надійності.

Звертаючись до питання про надійність працівника на виробництві, Г.О. Балл розглядає її як окремий вид особистісної надійності. “Адже в даному разі з’ясовується, чи можна розраховувати на достатню стійкість працівника в реалізації відношень, у які він увійшов із нормами, що регулюють виробничий процес (приймавши їх до виконання), а також з організатором виробництва і з партнерами по праці” [8, с. 101]. Конкретизуючи психологічний зміст особистісної надійності як феномену, український психолог пов’язує його з вимогами щодо виконання діяльності в тих чи тих її аспектах, зокрема [Там само, с. 102] на рівнях: а) правильного виконання чітко заданих операцій (скажімо, при роботі на конвеєрі); б) успішного розв’язання задач різного характеру, різного ступеня складності і проблемності; в) реалізації певних смислів, пов’язаних із ставленням до конкретних людей, соціальних спільнот, сфер діяльності, культурних і духовних цінностей; г) відшукування й реалізації людиною особливого смислу, а саме – унікального сенсу свого життя.

З особистісною надійністю Г.О. Балл зіставляє ще одну властивість особистості – її **відповідальність**. Він вказує, що остання є “важливою детермінантою особистісної надійності, причому найповніше відіграє цю роль, коли вповні розвинулась, тобто присутня у зрілої особистості” [8, с. 101].

Важливим є питання співвідношення особистісної надійності з особистісною свободою. Вчений показує, як змінюється це співвідношення у процесі безперервного особистісного розвитку. “...Особистісна свобода та особистісна надійність, які виражають на відносно низьких рівнях розвитку особи протилежні тенденції, на його високому рівні сходяться – обидві якості знаходять гармонійний вияв у знаходженні й реалізації особистістю свого покликання, провідного сенсу свого життя” [7, с. 217].

Аналізу **феномену вибору** в контексті соціальної поведінки особи проф. Георгій Балл присвятив також окреме теоретичне дослідження, де чітко окреслив психологічний зміст цього феномену, не вдаючись до надмірної універсалізації цього поняття. Серед іншого, він звертає увагу на те, що рішення людини щодо спрямованості власного життя, “яке має відкрити перед нею (а іноді, завдяки цьому, й перед суспільством) принципово нові перспективи чи дати їй порятунок у важкій, мало не безнадійній ситуації, або узгодити ціннісно

значимі для неї вимоги, що спочатку видаються несумісними, – принципово не зводиться до вибору у строгому сенсі (тобто між визначеними альтернативами), а настійно потребує творчості. Тож, мабуть, у таких контекстах є більш слушним говорити не про “особистісний вибір”, а про особистісне самовизначення та про вузлові моменти у цьому процесі – акти прийняття стратегічних життєвих рішень” [8, с. 109].

Очевидною для вченого є “необхідність достатньої компетентності й відповідальності особи й у прийнятті та здійсненні стратегічного життєвого рішення (включно з потрібними при цьому актами вибору), і в подальшій діяльності, спрямованій на реалізацію відкритих цим рішенням можливостей. В іншому разі здійснений вибір (що полягав, наприклад, у вступі до вищого навчального закладу, але не був підкріплений сумлінним учінням) виявиться врешті-решт істотно знеціненим, хоч яким би адекватним він сам по собі виглядав” [8, с. 111].

Узагальнюючи свої міркування з проблеми вибору, Г.О. Балл формулює такі важливі висновки.

“1. Не погоджуючись із надмірною універсалізацією поняття “вибір”, слід водночас посилити увагу: а) до конкретно-психологічного дослідження ситуацій та актів вибору як важливих специфічних складників людського життя й діяльності; б) до надання психологічної допомоги людям, які зазнають труднощів у ситуаціях вибору; в) до сприяння оволодінню найширшим контингентом осіб психологічною готовністю до вправної поведінки у таких ситуаціях як складником психологічної культури.

2. У найширшому сенсі акт вибору доречно визначити як такий фрагмент функціонування активної системи S (зокрема, людського індивіда) у певній ситуації, за якого: а) у цій ситуації є фізично можливими n ($n \geq 2$) альтернативних варіантів функціонування системи S ; б) із вказаних варіантів здійснюється один і лише один; в) у детермінації цього здійснення бере участь модель вказаної ситуації, заздалегідь наявна у складі системи S . Функціонування системи S включає в себе, крім зовнішньої поведінки, також події, що відбуваються

всередині системи та при цьому, зокрема, готують подальшу зовнішню поведінку; з огляду на це, поряд із зовнішніми, розглядаються внутрішні вибори.

3. Здійснюваний особою акт вибору психологічно може поставати як: а) операція; б) свідома цілеспрямована дія, котра не має, однак, виразних властивостей учинку; в) учинок (у цьому разі йдеться про особистісний вибір). Слід розрізняти також тактичні і стратегічні вибори.

4. Втілене у життя стратегічне життєве рішення (яке зводиться чи не зводиться до стратегічного особистісного вибору) становить вузловий момент життєвого шляху особи, але усе ж тільки момент. Воно якісно змінює життєву ситуацію, проте і в новій ситуації є потрібною активна поведінка особи (можливо, й нові стратегічні рішення). Важлива, хоч і не вичерпна, роль актів вибору в процесі прийняття і реалізації особою її рішень (зокрема, стратегічних життєвих рішень) великою мірою зумовлена тим, що соціальні норми, які регулюють людську поведінку, прив’язані, як правило, до “решіток” з дискретних альтернатив, між якими треба робити вибір¹.

5. Роль і значущість актів вибору, відповідальність, яку має виявити суб’єкт при їх здійсненні, істотно залежать від типу виконуваної діяльності. Якщо предмет діяльності перебуває у просторі моделей (побудованих чи то в ідеальному плані, чи в рамках добре контрольованої ділянки матеріального буття²), то умови для трансцендування вибору є більш сприятливими; крім того, суб’єкт часто у змозі повернутися до вибору, який виявився хибним, і замінити його на кращий. Якщо предмет діяльності занурений у простір реального життя, відповідно питома вага актів вибору є вищою, оскільки: а) доводиться більшою мірою рахуватись із вищезгаданою нормативною “решіткою”; б) суб’єктові бракує часу на знайдення нестандартних розв’язків, й тому він частіше змушений обмежуватись вибором з відомих альтернатив. У просторі реального життя кожний акт вибору є більш відповідальним, бо “переграти” його тут неможливо; у кращому разі вдається виправити його негативні наслідки” [8, с. 116–117].

¹Як пояснює Г.О.Балл, найчіткіше це виявляється у виборі норм, що встановлюють правовий статус особи (зокрема, її перебування у громадянстві тої чи тої держави, у шлюбі чи поза ним тощо) [8, с. 115].

²Мається на увазі, скажімо, ситуація гри або психологічного експерименту.

3. ОСОБИСТІСНА ОРІЄНТАЦІЯ ТА РАЦІОНАЛЬНА ГУМАНІЗАЦІЯ ОСВІТИ

Проведений Г.О. Баллом аналіз категорії *особистості* у її сутнісному зв'язку з категорією культури та з урахуванням особистісних орієнтирів дав підстави для формування фундаментальних положень щодо *розбудови особистісно орієнтованої освіти*. Вчений вбачає головну місію такої освіти “у прилученні кожного учня (студента тощо) до культури в єдності її нормативно-репродуктивних і діалогічно-творчих складників, у сприянні розвитку учня як носія (і не просто носія, а ще й активного носія – суб'єкта) культури і становленню при цьому гармонійної культури його особистості. Але таке сприяння може бути успішним лише за умови ретельної уваги до індивідуальних особливостей учня..., а значить, насамперед, до його ендопсихічних, за О.Ф. Лазурським, характеристик. Є потрібним кваліфіковане врахування таких характеристик у педагогічному керівництві діяльністю учня, у психологічному супроводі, у професійній орієнтації тощо” [8, с. 54]. При цьому він посилається на наукові праці, в тому числі й наші [16], у яких підкреслюється важливість такого врахування для запобігання ймовірним негативним наслідкам і водночас зазначається обов'язковість “сприяння позитивному розкриттю й подальшому збагаченню своєрідних індивідуальних можливостей кожного учня” [8, с. 55].

Г.О. Балл звертає увагу і на екзопсихічні характеристики особистості учня, які можна вважати безпосереднім об'єктом освітніх впливів. Сутнісним змістом останніх має бути прилучення наступників до загальнолюдської, національної та професійної культури. “Проте до цього треба додати, що вказаний сутнісний зміст має передбачати сприяння повноцінному становленню культури особи в індивідуалізованій формі, яка враховує й ендопсихічні характеристики. Взагалі, розрізняючи екзо- і ендопсихіку, слід водночас пам'ятати, що це сторони цілісної особистості, які мають перебувати у гармонійній єдності” [Там само]. Саме на це свого часу вказував О.Ф. Лазурський (див. [18]). До того ж культура особистості “має формуватися в єдності двох виділених вище сторін, а саме нормативно-репродуктивної (цивілізаційної) та діалогічно-творчої” [8, с. 55].

Спираючись на культурологічні, психологічні та педагогічні ідеї В.С. Біблера, А.В. Брушлінського, В.В. Давидова, І.А. Зязюна, Е.В. Іль-

єнкова, Г.С. Костюка, Ю.І. Машбиця та ін., Г.О. Балл підкреслює, що “особистісна орієнтація освітнього процесу має передбачати сприяння гармонійному особистісному розвитку, становленню гармонійної культури особистості” [8, с. 57]. Він виділяє два аспекти гармонізації особистісного розвитку, а саме: “а) екстенсивний (оволодіння різними сферами діяльності, різними сторонами взаємодії з навколишнім світом)” та б) інтенсивний, що охоплює передбачений ще О.Ф. Лазурським органічний зв'язок здібностей, об'єднаних навколо спільного центра, а також – “дотримання міри у співвідношенні якостей, що так чи інакше суперечать одна одній, відкритість наявних суперечностей до конструктивного розв'язання, коли вони не гальмують розвиток, а, навпаки, виступають його рушійною силою” [Там само]. Важливою стороною особистісного розвитку учня і водночас чинником цього розвитку Г.О. Балл визнає, йдучи за гуманістично налаштованими психологами і педагогами, “поступове підвищення ролі, яку відіграє у його детермінації власна активність учня, реалізація його суб'єктних властивостей” [Там само].

Посилаючись на дослідження І.М. Авдеєвої, вчений додає до цього ще й ту обставину, що одним із напрямків функціонування культури особистості учня є здійснювана ним “творчість самоактуалізації”, що “формується як стихійно, так і завдяки цілеспрямованим впливам на особистість”, які мають здійснюватися насамперед у рамках освітньо-виховних соціальних інститутів [8, с. 58]. При цьому найбільш адекватним “курсом для сприяння становленню культури особистості (й одним з провідних принципів гуманізації освіти) є надання переваги діалогічній стратегії, у межах якої ці впливи постають складниками (й регуляторами) взаємодії повноправних партнерів”, звісно – на відміну від імперативної або маніпулятивної стратегії [Там само].

Як наголошує відомий український методолог і теоретик психології, особистісна орієнтація освіти передбачає ретельне врахування ендопсихічних властивостей кожного учня й одночасно такий вплив на його екзопсихічні характеристики, “який сприяє його долученню до культури (загальнолюдської, національної, за потреби, також професійної) у єдності її нормативно-репродуктивних і діалогічно-творчих складових. Механізмом оволодіння останніми є діалоги – безпосередні (з учителями, співучнями та іншими), опосередковані

(з авторами творів культури) і внутрішні” [8, с. 59].

Особистісна орієнтація освітнього процесу у поєднанні з гуманним ставленням до учнів є передумовою *гуманізації* освіти. Виокремлюючи головні складові останньої, Г.О. Балл указує передусім на гуманістичне переосмислення двох основних функцій освіти. Перша з них – трансляційна; вона звернена до суспільства і забезпечує його функціонування через передавання (трансляцію) новому поколінню норм діяльності “у формі знань, умінь, навичок, а також цінностей, настановлень, правил соціальної поведінки тощо. Друга функція, звернена до індивіда (точніше – до особи), соціалізаційна, або адаптаційна. Її зміст полягає у тому, щоб допомогти цій особі пристосуватися до вимог суспільства, знайти собі гідне місце в ньому” [8, с. 59–60]. Невід’ємною складовою такого функціонального взаємодоповнення є “гуманізація сьогоденного життя кожного учня... Адже він не тільки готується стати кимось, а й живе сьогодні, тому недоречно обмежувати функції освітніх установ підготовкою, хоча б як витлумаченою” [Там само, с. 60].

Вчений не оминає й “утілення гуманістичних засад у загальній організації системи освіти та у її подальшому вдосконаленні. Таке втілення, зокрема, передбачає: а) заходи із пом’якшення негативних наслідків, до яких призводить у сфері освіти зростаюче соціальне розшарування, адже гуманістичний ідеал неминуче спотворюється, якщо поширюється тільки на еліту; б) сприяння створенню, розвитку й поширенню різних педагогічних та освітніх технологій. Не варто шукати єдиного для всіх рішення про те, якою має стати загальноосвітня чи професійна школа. Натомість, треба забезпечити сприятливі умови для зародження й саморозвитку різних типів оновленої школи, для їх плідної взаємодії між собою і з ширшим освітнім (і позаосвітнім) середовищем” [Там само].

Г.О. Балл окремо підкреслює, що вельми важливою рисою гуманістично налаштованої освіти є любов і повага до учнів з боку педагогів. На переконання вченого, “педагогог-гуманіст своєї позиції учневі не нав’язує, адже він не тільки любить його, а й поважає. Ця повага втілюється щонайперше у: а) шануванні особистої гідності учня: педагог має уникати будь-яких дій і висловлювань, які її принижують, дотримуватися “педагогічної таємниці” (якщо

учень довірив йому інформацію, розповсюдження якої може завдати йому моральної шкоди); б) врахуванні, наскільки це можливо, його уподобань і бажань при визначенні або конкретизації цілей навчання і способів їх досягнення; в) у цілком серйозному ставленні до його думок (як щодо навчального змісту, так і з будь-яких інших питань)” [8, с. 61]. “Любити і поважати, – зазначає Георгій Олексійович, – треба сьогоднішнього учня, але вбачаючи в ньому його позитивні тенденції, можливості особистісного зростання і всіляко їм сприяючи” [Там само].

Істотною складовою гуманізації освіти Г.О. Балл вважає *індивідуалізацію*, тобто “урахування індивідуальних особливостей кожного учня, зокрема його прагнень та інтересів, рівня і якісної визначеності його здібностей, типу темпераменту і рис характеру. Індивідуальну специфіку учня можна визначити на двох рівнях: номотетичному, коли (наприклад, за допомогою системи тестів) якнайкраще діагностується його психологічний тип, “клітинка”, куди його варто помістити, та ідіографічному, коли (на базі здебільшого досить тривалих спостережень) з’ясовується його неповторна якісна своєрідність” [8, с. 62].

Г.О. Балл зауважує, що в індивідуалізації освіти принципової вагомості набуває розрізнення двох типів рис індивіда – сталих і змінних (учений посилається при цьому на цікаву конкретизацію такого розрізнення у працях польської дослідниці Іоланти Вільш). Сталі риси не підлягають цілеспрямованому змінюванню, але на них обов’язково слід зважати в навчально-виховному процесі, пристосовуючи до них педагогічні впливи (це передовсім тип темпераменту). Натомість змінні риси припускають педагогічний вплив на себе і через стимулювання, навчання та виховання можуть бути розвинуті у певному напрямку, але у співвідношенні зі сталими рисами.

Ще однією важливою складовою гуманізації освіти є, на думку Г.О. Балла, “стимулювання розвитку суб’єктних якостей учня, зокрема здатностей до самостійного визначення напрямку своєї діяльності, до самонавчання і самовиховання, до побудови й реалізації життєвих планів, взагалі – до життєтворчості... Даний напрям гуманізації освіти щільно пов’язаний із запровадженням у ній діалогічних засад – за орієнтації на різні аспекти сучасного поняття діалогу” [8, с. 63].

І далі: “гуманізація освіти і, зокрема, орієнтація на *принцип діалогу* не виключають наявності у змісті педагогічних впливів нормативно-монологічних складових. Їх значення постає найяскравіше в освоєнні учнями конкретних знань (передусім фактичних), апробованих способів дій. Нормативно-монологічний аспект присутній і у вихованні учнів у душі гуманістичних цінностей, передусім у тому розумінні, що педагог прилучає вихованців (через розкриття індивідуальних налаштувань і можливостей кожного з них, через діалог з ним) до певної системи таких цінностей, які здобули соціокультурну апробацію і які – що є дуже важливим – він сам поділяє. Чільне місце у цій системі мають посідати найістотніші загальнолюдські цінності – добро, істина, краса, справедливість, любов. Не зайвим постають тут і цінності діалогу (між людьми, людськими спільнотами, світоглядними позиціями тощо)” [Там само].

Важливою складовою гуманістичної освіти Г.О. Балл вважає *виховання патріотизму*, який виступає, “з одного боку, як усвідомлення прихильності до близьких людей, рідної природи, рідної мови тощо і, з іншого – як специфічне втілення і конкретизація загальнолюдських цінностей і водночас як тенденція до їх збагачення своєрідними здобутками національної культури. За такого підходу любов до Батьківщини не протиставляється іншим цінностям, не обмежується негативними емоціями й настановленнями стосовно інших народів і водночас наповнюється позитивним змістом – тим багатшим, чим причетніша людина до національних (а також і до світових) культурних надбань. І, мабуть, найголовніше у патріотизмі – почуття особистої відповідальності за долю своєї Батьківщини, намагання зробити свій внесок у її процвітання як гідної складової світового співтовариства” [8, с. 63–64].

Остання, за порядком (але не за значенням), виокремлена Г.О. Баллом складова гуманізації освіти стосується вимог до педагога як до суб’єкта гуманістично орієнтованої освіти. Звертається увага, зокрема, на те, що “в педагогічній діяльності цілеспрямованість має поєднуватися з гнучкістю в доборі засобів і шляхів досягнення цілей, а також з готовністю уточнювати й модифікувати їх, враховуючи, крім іншого, індивідуальні особливості кожного учня, його прагнення і схильності, його позицію як суб’єкта учіння” [8, с. 64].

4. ОСОБИСТІСНІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТЬОГО ПРОФЕСІОНАЛА ДО ТВОРЧОЇ ПРАЦІ

Професійну діяльність і загалом життєвий шлях професіонала Г.О. Балл пропонує розуміти цілісно, що передбачає його розгляд як особистості. Чим розвинутіша особистість, тим більшою мірою її життєдіяльність набуває творчого характеру, тим вагоміші її творчі внески у функціонування суспільства, з одного боку, і у свій власний подальший розвиток – з іншого. Важливим осередком обох видів цих внесків є *професійна праця*: по-перше, вона є (або принаймні має бути) тією цариною життєдіяльності її учасників, де їхні можливості впливу на суспільне буття, порівняно з іншими людьми, більші; по-друге, вона є одним з головних засобів побудови людиною власного життєвого шляху; по-третє, прагнення людини здійснити себе через свою професійну діяльність становить неабияку культурну цінність [8, с. 66].

В умовах переходу від індустріальної епохи до постіндустріальної, інформаційної епохи швидко змінюється характер багатьох видів праці, перелік і зміст професій. Це обов’язково мають брати до уваги психологи, так само як і враховувати наявність у житті різних варіантів успішного самовизначення і самотворення особистості. “Людина, – констатує Георгій Балл, – може найбільшою мірою проявляти творчість, виражати й розвивати свою особистість, справляти позитивний вплив на інших людей, на суспільне буття, діючи у різних сферах, у тому числі:

- у сфері професійної праці, причому це стосується як професій, сам зміст яких вимагає творчості, так і таких, котрим надає творчого характеру працівник, який має відповідні якості та спроможності;

- у сфері громадської діяльності та різноманітних захоплень (самодіяльна художня та інша творчість, аматорський спорт тощо);

- у сфері родини, виховання дітей, піклування про близьких людей та особистих стосунків загалом” [8, с. 66].

У ситуації, коли протягом життя досить часто відбувається перехід від однієї провідної сфери до іншої (не кажучи вже про зміну професії), бажано не просто уникати надмірних психологічних труднощів, а й прагнути

до гармонійного особистісного розвитку, маючи на увазі як екстенсивний, так і інтенсивний модуси гармонізації. Як зазначає Г.О. Балл, “за гармонійного (в екстенсивному та інтенсивному аспектах) розвитку особистості її найбільша залученість до якоїсь із сфер буття (названих і не названих вище) поєднується з успішним функціонуванням і в інших сферах, де знаходять вияв її здатності і де вона сформувалася головню у провідній для неї сфері” [Там само]. І далі: “Формування готовності до професійної праці має поєднуватись із турботою про найкращу реалізацію здатностей особистості, найкращий вияв її індивідуальної своєрідності у різних сферах життя. Професійна орієнтація має бути складовою ширшої – життєвої – орієнтації” [Там само, с. 67].

Виходячи зі сказаного, постає необхідність у розробці стратегії гуманістично, особистісно зорієнтованої професійної підготовки, а також профільної допрофесійної підготовки учнівської молоді на основі чітких методологічних настанов. Вибудовуючи засади такої стратегії, Г.О. Балл спирається на практику педагогів-гуманістів – В.О. Сухомлинського, К. Роджерса, Ш.О. Амонашвілі та ін., а також на результати теоретичних та експериментальних досліджень С.Л. Рубінштейна, Г.С. Костюка, А.В. Брушлінського, Є.О. Климова, А.В. Фурмана та ін.

У визначенні методологічних підвалин гуманістично зорієнтованого проектування і здійснення професійної та допрофесійної підготовки учнівської молоді вчений орієнтується на:

– діалектичний взаємозв'язок педагогічного керування учнем і його власного самокерування. Підкреслюється, що “потреба в керуванні не відкидається, але його мета й засоби мають бути налаштовані на розвиток у підопічних можливостей самокерування. Коли ж досягнуто високого рівня такого розвитку, зовнішнє педагогічне керування виявляється діалектично знятим, поступившись місцем взаємозбагачувальному спілкуванню високорозвинутих особистостей” [8, с. 68], а також [19; 20];

– на діалектику всезагального, особливого та індивідуального. При побудові педагогічної мети “першій з названих ланок відповідає врахування загальних рис гармонійно розвинутої особистості; другій – рис, детермінованих певним напрямом допрофесійної чи професійної підготовки; третій – рис конкретного індивіда. А втім, тут зовсім не обов'язково обмежуватися трьома ланками. Адже можна залучати кілька “ступенів особистості” – по-

чинаючи, наприклад, із психологічних типів професій (наприклад, за Є.О. Климовим...) і закінчуючи вимогами спеціалізації у межах конкретної професії” [Там само, с. 68–69].

Кожній професії або групі споріднених професій Г.О. Балл вважає за доцільне “поставити у відповідність провідну для неї цілісну особистісну якість, і саме її розвиткові слід приділяти найбільшу увагу. Ядром такої якості, духовним стрижнем особистості професіонала є певна *ціннісно-мотиваційна домінанта*. Наприклад, для особистості вченого нею має бути спрямованість на пошук істини...; для особистості інженера – прагнення створити найдосконаліший технічний об'єкт (або забезпечити його найефективніше функціонування), для особистості митця – прагнення виразити істотні для нього сенси у художніх образах і за їхньою допомогою прилучити до цих сенсів людей, які сприйматимуть його твори. Навколо цієї домінанти концентруються інструментальні властивості, потрібні для реалізації відповідної спрямованості особистості, – вони теж є компонентами згаданої цілісної якості. До інструментальних властивостей, поряд із характеристиками пізнавальних процесів, знаннями, способами дій (у формі умінь та навичок), стратегіями творчої діяльності..., належать також вольові якості, що забезпечують реалізацію спрямованості особистості на оволодіння певною діяльністю і на вдосконалення в ній” [8, с. 69].

Вчений наголошує на тому, що у рамках допрофесійної та професійної підготовки “прагнення сприяти гармонійному розвитку особистості того, хто навчається, має втілюватися у зусиллях, спрямованих на:

а) унаявлення в ній (хоч, звичайно, у менш розвинутому вигляді, ніж у відповідних професіоналів) цілісних якостей, характерних для вченого, митця, професіоналів іншого спрямування з підпорядкуванням інструментальних можливостей (хоча б обмежених) адекватному кожній з цих якостей ціннісно-мотиваційному стрижневі. Спрощено це можна розшифрувати так: до пізнання об'єктивного стану речей фахівець будь-якої професії має підходити як учений, до творчого фантазування – як митець, до організації діяльності (своєї та інших осіб) – як менеджер і т.п.;

б) долучення до сукупності різних бажаних для гармонійної особистості цілісних якостей, насамперед через їхню взаємодію з тією з них, яка є провідною для відповідної професії чи профілю підготовки...;

в) узгодження всезагальних (див. “а”) та особливих (уточнених у професійному аспекті – див. “б”) вимог до гармонійного розвитку особистості з індивідуальними особливостями і прагненнями кожного учня” [8, с. 69–70]. Г.О. Балл посилається тут на нашу працю [16], вказуючи, що запропоновану нами загальну тривимірну модель (точніше, психологічну структуру особистості) “конкретизовано відповідно до спрямованості допрофесійної підготовки (зокрема, у вигляді моделі творчої особистості науково-технічного профілю), а при застосуванні у педагогічному процесі співвіднесено з індивідуальними особливостями кожного учня” [8, с. 70].

Г.О. Балл підсумовує, що “через оволодіння особливими здатностями (специфічними для групи професій або конкретної професії) і через розкриття суто індивідуальних творчих потенцій особистість дістає змогу не обмежуватися засвоєнням всезагальних знань і цінностей на абстрактно-поверховому рівні, а сприймати їх як суб’єктивно значущі й конче потрібні їй у конкретній трудовій діяльності. Це, зі свого боку, створює для неї шанс зробити свій неповторний внесок у їхнє утвердження і конкретизацію (а може, навіть, модифікацію і збагачення)” [Там само, с. 70–71].

5. ПРОФЕСІЙНА І ПСИХОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА ОСОБИСТОСТІ

Стратегічною метою професійної освіти Г.О. Балл вважає задіяння особистості до специфічної підсистеми людської культури, якою постає професійна культура. Зупиняючись на змісті цього поняття, він зазначає, що воно є ширшим порівняно із поняттям культури професійної праці, бо охоплює, поряд із суто професійними (приміром, компетентністю), ще й низку інших якостей, зокрема, моральних. Водночас у межі професійної культури входять такі якості, як творче здійснення праці (забезпечуване, зокрема, опанованими стратегіями творчої діяльності); володіння особистісними знаннями, набутими у спілкуванні з досвідченими професіоналами; розвиненість професійної інтуїції. Окрім того, “професійна культура особистості передбачає розвиненість професійно значущих компонентів мотивації та самосвідомості на рівні, який дозволяє говорити про оволодіння духовністю професіонала” [8, с. 73]. Остання ж знаходить вияв, передусім, у “максимальному спрямуванні інструментальних здатностей особи

(включно з її творчими можливостями) на реалізацію притаманного цій професії провідного нормативного смислу. Для вченого-дослідника такий смисл полягає у здобутті істини щодо об’єкта дослідження, для лікаря – у збереженні (чи відновленні) та зміцненні здоров’я пацієнтів, припиненні чи принаймні полегшенні їхніх страждань і т.п.”. Ціннісно-мотиваційна домінанта, про яку йшлося вище, “постає виявом провідного нормативного смислу в особистості конкретного професіонала” [Там само].

Г.О. Балл підмічає важливу особливість причетності до провідного нормативного смислу представників тої чи іншої професії, коли така причетність виражає глибоко вкорінену в їх особистості налаштованість і втілюється у сильних і стійких позитивних почуттях, а також у готовності до переборення неминучих труднощів. “Цікаво, що представники різних професій у роздумах і спогадах стосовно свого професійного шляху, не домовляючись один з одним, раз у раз звертаються до слова *любов*” [8, с. 74]. Та й “прагнення до істини як специфічний мотив науково-пізнавальної діяльності також знаходить вияв у любові, що виражається іноді вельми поетично”. Г.О. Балл цитує у цьому зв’язку відомого сходознавця В.М. Алексеева: “Наука є любов до сили людського розуму і до сяяння нескінченної правди, яка десь-десь далеко й рідко мерехтить крізь полярну ніч людського дикунства” [12, с. 340]. Посилаючись на Н.Г. Ничкало, вчений зазначає, що “ціннісна духовна насиченість і відповідні їй почуття характеризують високий рівень володіння не лише елітарними, а й масовими професіями – тож на це обов’язково слід зважати, здійснюючи професійне навчання... Відзначається, наприклад, особлива роль прилучення до цінностей (щонайперше такої, як любов до землі) у системі підготовки землероба [Там само].

Для професіонала, який досягнув високого рівня духовності, “є характерними також відсутність “професійних шор”, відкритість світові людської культури у всьому її багатстві, долученість до взаємозбагачувальних діалогів між тією цариною культури, яку репрезентує дана професія, та іншими сферами культури... Що ж до видатних особистостей, то вони, будучи високими професіоналами, щораз долають рамки конкретних професій” [8, с. 75–76]. Характерний приклад Г.О. Балл запозичує в О.Г. Асмолова: “Ким був Олександр Романович Лурія? Медиком... Педагогом...

Істориком... Лінгвістом... Письменником... Психологом... Він був і залишається ширшим за будь-які професії". При цьому Лурія здійснював функцію "медіатора, посередника між різними світами й культурами" [13, с. 23].

Окремо Г.О. Балл зупиняється на педагогічній професії, для представників якої потрібною є налаштованість на ефективну комунікацію, що має перебувати в центрі уваги педагогічної освіти. Така налаштованість, як складова особистісної готовності педагога до активної участі в гуманізації освіти, має органічно поєднуватись із прагненням до *фасилітації*, тобто до якнайбільшого сприяння особистісному зростанню кожного учня, гармонійному розгортанню його здібностей у їх індивідуальній своєрідності, а також із налаштованістю на діалог у глибокому розумінні цього поняття. "Передусім мається на увазі: по-перше, щира повага до думок і позицій тих, хто навчається, аж до готовності, за достатніх підстав, змінити свою власну позицію; по-друге, намагання долучити їх не тільки до готових духовних цінностей, а й до діалогічного за своїми механізмами процесу їх творення" [8, с. 76].

Одним з видів (або складників) професійної культури Г.О. Балл вважає професійну психологічну культуру особистості. Цей вид культури може формуватися у процесі професійного навчання як за психологічними, так і за іншими спеціальностями і виявлятися у ситуаціях, що потребують мобілізації глибинних особистісних ресурсів фахівця. Проте він зауважує, що "розгляд психологічної культури не обмежується... її втіленням у професійній діяльності – предметом аналізу стає і психологічна культура будь-якої особи" [8, с. 77]. Характеризуючи психологічну культуру, Г.О. Балл використовує напрацювання Я.Л. Коломінського, В.А. Семиченко, А.В. Фурмана, а також наші праці [17 та ін.]

Розкриваючи зміст загального поняття психологічної культури, проф. Балл зважає, зокрема, на ту обставину, що філософська і богословська традиції виокремлює в людській істоті три складники – тіло, душу і дух, яким відповідають "три сторони людської сутності – тілесна (фізична), душевна (психічна) й духовна. Відтак видається природним розгляд відповідних трьох сторін (а саме фізичної культури, психологічної культури й духовної культури) й у складі культури особистості. Вчений наголошує на тому, що "це саме сторони цілісної системи, які тісно пов'язані одна з одною і взаємно опосередковують одна

одну" [8, с. 78]. Одночасно він висловлює жаль з приводу того, що "порівняно із фізичною та духовною культурою особи, її психологічна культура набагато меншою мірою була і є зараз об'єктом вивчення й цілеспрямованого формування (принаймні у своїй цілісності), хоча такими складовим психологічної культури, як "культура спілкування", "культура мислення", "культура почуттів" тощо, деяка увага приділялася" [Там само, с. 77–78].

Отже, методологічно важливим є положення Г.О. Балла про "три рівні психологічної культури, що, відповідно, мають бути притаманні: а) будь-якій особистісно розвиненій людині; б) фахівцеві з певної професії (з урахуванням психологічних вимог до неї); в) педагогам і практичним психологам – з урахуванням того, що вдосконалення психологічної культури їх підопічних належить до числа провідних функцій їхньої діяльності, є одним з її нормативних смислів. Механізмом такого вдосконалення має бути діалог між спонтанною психологічною культурою (термін Я.Л. Коломінського...), наявною більшою чи меншою мірою в кожній людині, і професійною психологічною культурою, носієм якої є психолог або педагог" [8, с.78–79].

6. ДІАЛОГІЧНІ УНІВЕРСАЛІЇ ТА УЗАГАЛЬНЕНА МОДЕЛЬ МІЖОСОБИСТІСНОГО ДІАЛОГУ В КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬСТВА, КОТРЕ ПРАГНЕ ГУМАНІЗУВАТИСЯ

Наскрізною для раціогуманістичного підходу Г.О. Балла є *ідея діалогу* як визначального чинника гуманізації суспільних відносин, зокрема, в освітній сфері. На противагу існуючим, іноді надто спрощеним тлумаченням діалогу, Георгій Олексійович наголошує на тому, що "гуманістична парадигма соціальних стосунків і відповідна їй діалогічна стратегія соціальної взаємодії зовсім не виключають соціального управління... Понад це, без такого управління (ясна річ – гуманістично зорієнтованого) про широке впровадження гуманістичних засад у соціальні стосунки годі й мріяти... Але бажаними в гуманістично зорієнтованому соціальному управлінні можуть бути лише результати, узгоджені з інтересами і прагненнями тих, хто є його об'єктами. Слід підкреслити, що вживання тут, заради наукової коректності, термінів "управління" та "об'єкт" аж ніяк не виключає поваги до суб'єктних якостей об'єктів управління, про які йдеться...

Навпаки, гуманістично зорієнтоване соціальне управління має допомагати людям “розвиватися в напрямку більшої людськості” (за висловом Абрагама Маслоу. – В.Р.) і дедалі більшою мірою ставати суб’єктами цього розвитку” [8, с. 26–27].

Чималу увагу приділяє Г.О. Балл стратегіям соціального управління. Найчастіше, зазначає він, “суб’єкти соціального управління вдаються до монологічних стратегій – імперативних і маніпулятивних... Імперативні стратегії налаштовані на пригнічування суб’єктних проявів і якостей реципієнтів (за межами мінімуму, технологічно потрібного для виконання вказівок, що надходять “згори”); на відміну від цього, носії маніпулятивних стратегій допускають і використовують суб’єктність людей, на яких чинять вплив, але створюють такі психологічні умови їхньої діяльності, щоб ця суб’єктність слугувала передусім цілям маніпуляторів, а її прояви не виходили за прийнятні для них рамки” [Там само, с. 106–107].

Однак, продовжує вчений, “стратегіям вказаних типів протистоять (нехай поки що набагато менш поширені) діалогічні стратегії, переважно спираючі на які притаманне гуманістичному підходові. Носії цих стратегій виявляють ширю і глибоку (на відміну від удаваної та поверхової за маніпулювання) повагу до інтересів і суб’єктних якостей реципієнтів їхніх діянь. Навіть там, де технологія основних здійснюваних організацією робіт (скажімо, на промисловому підприємстві, у військовій частині, у хірургічній клініці) вимагає жорстокої субординації, гуманістично налаштований керівник завжди знайде ті ділянки й етапи діяльності, де зуміє – з користю для справи й для працівників – використати, заохотити й підтримати суб’єктні якості своїх підлеглих, стимулювати дальший розвиток у них цих якостей. Що ж до педагогічної діяльності, то таке стимулювання (спрямоване на учнів, студентів тощо) постає за гуманістичного (раціогуманістичного – В.Р.) підходу однією з провідних її функцій” [8, с. 107]. Загалом для ефективного розгортання діалогічної взаємодії у науці, мистецтві, релігії, в інших сферах культури варто спиратися на певні універсальні принципи, які проф. Георгій Балл пропонує називати “діалогічними універсальностями”. “... Попри всю різноманітність ситуацій соціальної взаємодії, діалогічні універсальності заслуговують на виділення, ретельний аналіз і втілення у свідомості й діяльності

професіоналів (передусім, у сфері широко витлумаченого соціального управління)” [Там само, с. 29]. Він виокремлює **шість діалогічних універсальностей або принципів**.

Першим є принцип поваги до партнера по діалогу, до його якостей як органічної цілісності і власне як суб’єкта. “Цей принцип передбачає щире визнання того, що інтереси і прагнення партнера не менш важливі, його думки не менш цікаві й цінні, ніж мої (наші)” [Там само]. Г.О. Балл посилається, як на приклади застосування цього принципу, на Л.М. Толстого (“кому в кого навчатися писати: селянським дітям в нас чи нам у селянських дітей?”), на Я.Корчака (“Як любити дітей?”), на І.О. Сіницю (з його розумінням “педагогічного такту”), на Б.Г. Матюніна (з його думкою про гармонійне поєднання знання і незнання про партнера, зокрема про учня).

Другий принцип вимагає прийняття партнера по діалогу таким, яким він є, і водночас орієнтації на його найвищі досягнення (реальні та потенційні), на перспективу, що відкривається перед ним, – відповідно до ідей Рут Бенедикт, К. Роджерса, А. Маслоу.

Третій принцип передбачає поєднання поваги до партнера з повагою до себе. Ідучи знову за А. Маслоу, Г.О. Балл конкретизує цей принцип на прикладі подолання “комплексу Іони”, “котрий, за Біблією, злякався місії, покладеної на нього Богом... Так само люди, як правило, бояться своїх найвищих можливостей і тому рідко реалізують їх. Крім того, відбувається проєкція, за механізмом психологічного захисту, недостатньої поваги до себе – на оточуючих, із сумнівними наслідками для міжособових стосунків” [8, с. 31].

Четвертим є принцип згоди (конкордантності). Він передбачає “обов’язковість згоди учасників діалогу стосовно базових знань, норм, цінностей і цілей, якими вони керуються у цьому діалозі... Учасників діалогу має об’єднувати, крім іншого, мета (пізнавальна, естетична, економічна, миротворча або ще якась), до якої всі вони прагнуть (хоч інші цілі можуть бути в них різні) й заради досягнення якої вони, власне, й увійшли в діалог. Природною є вимога, щоб діалог і навіть кожний його етап, хоча б на якийсь крок, наближали до досягнення вказаної мети. Проте висунута спочатку мета може виявитися недосяжною. Але тією мірою, якою конкретна мета слугує засобом реалізації нових цінностей, спільних для учасників діалогу, така недосяжність має бути приводом не для від-

мови від нього, а для того щоб, переформулювавши мету, сприяти згаданій реалізації іншим, ніж спочатку передбачалося, способом [Там само, с. 32].

П'ятою діалогічною універсалією є принцип толерантності. На думку Г.О. Балла, адекватною експлікацією (уточнювальним розкриттям) поняття толерантності є “презумпція прийнятності – принцип, за яким саме неприйняття тих чи тих проявів потребує обґрунтування... Презумпція прийнятності протидіє відхиленню певних ідей або вчинків під впливом їх суто емоційної непривабливості або внаслідок неадекватного застосування норм, запозичених з “чужої” царини (адже в науці, мистецтві, соціальній практиці тощо діють різні системи норм)” [Там само, с. 33–34].

Шостий, останній, принцип діалогічної взаємодії полягає в наданні переваги “не зуженню, а розширенню і збагаченню культурного поля, в якому живе і діє особистість чи соціальна спільнота. Причому це має здійснюватися не лише екстенсивним шляхом залучення якнайбільшої кількості високоякісних “культурних джерел”, а й інтенсивним шляхом налагодження між ними взаємодії у формі різноманітних діалогів – як зовнішніх, так і внутрішніх, стосовно кожного (чи то колективного, чи індивідуального) суб'єкта культурного процесу. Реалізація діалого-культурологічного підходу в освіті (із спиранням, зокрема, на традиції взаємодії національних культур)... стає тут у нагоді” [Там само, с. 35].

Запропоновані Г.О. Баллом діалогічні універсалії методологічно визначають переважно ціннісно-мотиваційні та процесуальні передумови здійснення ефективного спілкування, взаємодії між партнерами по діалогу. Їх у певному ракурсі доповнює “узагальнена модель наукового діалогу”. Вона спрямовується на забезпечення результативності дискусії як науковців-професіоналів, так і студентів та учнів. “Йдеться про побудову узагальненої логічної моделі наукового діалогу, принципово придатної для обговорення найрізноманітніших проблем... Цілком ясно, що зовсім не обов'язково (а при розгляді досить глибоких проблем – неможливо) досягти згоди з усіх обговорюваних питань. Йдеться про згоду щодо підсумку діалогу – підсумку, який бажано явно сформулювати” на шляху до істини [Там само, с. 141].

Г.О. Балл виділяє *три типи варіантів погодженого підсумку діалогу*.

Перший – типовий – варіант полягає у збігу підсумку діалогу з думкою когось із його

учасників, а всі інші думки виявляються хибними чи такими, що долучаються до змісту думки, яка перемогла, або є менш повними, ніж вона. “Треба, – зазначає вчений, – щоб учасники діалогу були готові визнавати свої помилки (якщо наявність помилок продемонстровано досить переконливо) і щоб таке визнання сприймалося ними та їхніми товаришами не як їхня поразка, а як робочий момент спільного творчого пошуку” [Там само].

Другий варіант погодженого підсумку діалогу утворюється “шляхом синтезу компонентів, кожен з яких бере початок у думці когось із учасників діалогу. При цьому часто виявляється, що думки, які, здавалося, суперечили одна одній (або навіть дійсно суперечили у своїх вихідних формулюваннях) можуть бути (безпосередньо чи після певної корекції, часто завдяки застосуванню не використаних раніше теоретичних засобів) узгоджені, зведені разом як компоненти логічно несуперечливої системи, що відзеркалюють, скажімо, властивості досліджуваного об'єкта, які він проявляє за різних умов, або на різних етапах свого розвитку, або різні аспекти його розгляду тощо” [8, с. 142].

Вдатися до застосування **третього варіанту** змушує “неможливість (принципова або притаманна даному етапові пізнання) одержати істинний системний опис досліджуваного об'єкта (назвемо його “опис-1”)” [8, с. 143]. Але з такою неможливістю “зовсім не впливає неможливість одержання істинного системного опису-2 ситуації пошуку системного опису-1” [Там само, с. 143–144]. Системний опис-2 може будуватися по-різному, зокрема ґрунтуватися на парадигмі:

а) *проблеми* (за В.С. Біблером, це “схематизм сходів”). У цьому разі системний опис-2 “характеризує знання про досліджуваний об'єкт, яке виявилось у ході діалогу, розкриваючи, зокрема, наявні в цьому знанні прогалини й суперечності” [Там само, с. 144];

б) *діалогу* як такого (за В.С. Біблером, це “схематизм драматичного твору”). Цьому варіантові надається перевага, якщо неможливість побудови системного опису-1 спричинена передовсім дією таких причин, як недостатня чіткість висловлюваних думок (характерна для гуманітарних наук); опертя учасників діалогу на несумісні між собою методологічні принципи або теоретичні моделі; наявність в об'єктах дослідження парадоксальних властивостей, через які не вдається одержати логічно несуперечливого знання про ці об'єкти, тощо” [Там само].

Г.О. Балл висловлює сподівання, що запропонована модель “стане в нагоді у різному соціальному контексті: по-перше, у рамках зусиль, спрямованих на вдосконалення професійної наукової діяльності (включно з науковою комунікацією); по-друге, у форматі освіти (професійної та профільної допрофесійної), що має на меті підготовку до наукової діяльності; по-третє, у сфері загальної освіти – як орієнтир для організації одного з видів навчального діалогу” [8, с. 144–145].

Наведені теоретичні погляди Г.О. Балла на особистість сформовані ним упродовж 50 років роботи в Інституті психології України у співпраці з видатними психологами СРСР, України, Росії, США та інших країн. І першим серед них залишається його незабутній Учитель – академік Григорій Силович Костюк. Раціогуманістична психологія розбудовується і втілюється у життя Г.О. Баллом у науковій співпраці з численними колегами, наступниками та учнями. До числа останніх відносить себе й автор цих рядків, який відчув на собі гуманістичний вплив з боку Г.О. Балла як наукового консультанта у період роботи над докторською дисертацією [16] і багатьох років творчого спілкування з ним як видатним українським Ученим та Інтелігентом, за що щиро вдячний Йому!

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Балл Г.А. Теория учебных задач: Психолого-педагогический аспект / Г.А. Балл. – М.: Педагогика, 1990. – 184 с.
2. Балл Г.А. Нормы деятельности и творческая активность личности / Г.А. Балл // Вопросы психологии. – 1990. – № 6. – С. 25–36.
3. Балл Г.А. Концепция самоактуализации личности в гуманистической психологии / Г.А. Балл. – Киев – Донецк: Ровесник, 1993. – 32 с.
4. Балл Г.О. До визначення засад раціогуманістичного підходу в методології психологічної науки / Г.О. Балл // Психологія і суспільство. – 2000. – № 2. – С. 74–90.
5. Балл Г.О. Післямова / Г.О. Балл // Гуманістична психологія: Антологія: [навч. посіб.]: у 3-х т. / упор. й наук. редактори Роман Трач (США) і Георгій Балл (Україна). Том 1. Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. – К.: Університетське вид-во “Пульсари”, 2001. – С. 246–252.
6. Балл Г.О. Сучасний гуманізм і освіта: Соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти / Г.О. Балл. – Рівне: “Ліста – М”, 2003. – 128 с.
7. Балл Г.А. Психология в раціогуманістической перспективе: Избранные работы / Г.А. Балл. – К.: “Основа”, 2006. – 408 с.
8. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах) / Г.О. Балл.

– Рівне: Видавець Олег Зень, 2007. – 172 с.

9. Балл Г.О. Принципи сучасного гуманізму та психологія / Г.О. Балл // Горизонти образования (Севастополь). – 2007. – № 3. – С. 7–18.
10. Гуманістичні орієнтири в методології психологічної науки / За ред. Г.О. Балла. – К.: Педагогічна думка, 2007. – 98 с.
11. Діалогічність як форма існування і розвитку особистості / За ред. Г.О. Балла, М.В. Папучі. – Ніжин: “Міланік”, 2007. – 343 с.
12. Алексеев В.М. Наука о Востоке / В.М. Алексеев. – М.: Наука, 1982.
13. Асмолов А.Г. Полифония личности А.Р. Лурия и гамбургский счет в психологии / А.Г. Асмолов // Вопросы психологии. – 2002. – № 4. – С. 21–24.
14. Ильенков Э.В. Диалектическая логика: очерки истории и теории / Э.В. Ильенков. – М.: Политиздат, 1974. – 271 с.
15. Леонтьев Д.А. Очерк психологии личности / Д.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1997. – 64 с.
16. Рибалка В.В. Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників: [монографія] / В.В. Рибалка; за ред. Г.О. Балла. – К.: ІПППО АПН України, 1998. – 160 с.
17. Рибалка В.В. Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату): [навч.-метод. пос.] / В.В. Рибалка. – К.: Ніка-Центр, 2003. – 204 с.
18. Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології: [навч. пос.] / В.В. Рибалка. – К.: ІПППО АПН України, 2006. – 530 с.
19. Фурман А.В. Педагогічне керівництво пошуково-пізнавальною активністю школярів : [монографія] / Анатолій В. Фурман, Богдан Скоморовський. – К.: Зодіак-ЕКО, 1996. – 112 с.
20. Фурман А.В. Теорія навчальних проблемних ситуацій: психолого-дидактичний аспект / Анатолій В. Фурман. – Тернопіль: Астон, 2007. – 164 с.

REFERENCES

1. Ball G.A. Tjeorija uchjebnyh zadach: Psihologo-pjedagogicheskij aspekt / G.A. Ball. – M.: Pjedagogika, 1990. – 184 s. [In Russian].
2. Ball G.A. Normy djejatjel'nosti i tvorchjeskaja aktivnost' lichnosti / G.A. Ball // Voprosy psihologii. – 1990. – № 6. – S. 25–36. [In Russian].
3. Ball G.A. Koncjepcija samoaktualizacii lichnosti v gumanistichjeskoj psihologii / G.A. Ball. – Kijev – Donjeck: Rovjesnik, 1993. – 32 s. [In Russian].
4. Ball H.O. Do vyznachennia zasad ratsiohumanistychnoho pidkhdou v metodolohii psykhologichnoi nauky / H.O. Ball // Psykholohiia i suspilstvo. – 2000. – № 2. – S. 74–90 [In Ukrainian].
5. Ball H.O. Pisliamova / H.O. Ball // Humanistychna psykhologhiia: Antolohiia: [navch. posib.]: u 3-kh t. / upor. y nauk. redaktory Roman Trach (SShA) i Heorhii Ball (Ukraina). Tom 1. Humanistychni pidkhdou v zakhidnii psykhologhii XX st. – K.: Unversytetske vyd-vo “Pulsary”, 2001. – S. 246–252 [In Ukrainian].
6. Ball H.O. Suchasnyi humanizm i osvita: Sotsialno-filosofski ta psykhologo-pedahohichni aspekty / H.O. Ball. – Rivne: “Lista – M”, 2003. – 128 s. [In Ukrainian].

7. Ball H.A. *Psykholohiya v ratsyohumanystycheskoi perspektyve: Yzbrannye raboty* / H.A. Ball. – K.: “Osnova”, 2006. – 408 s. [In Russian].

8. Ball H.O. *Oriientyry suchasnoho humanizmu (v suspilnii, osvittinii, psykholohichnii sferakh)* / H.O. Ball. – Rivne: Vydavets Oleh Zen, 2007. – 172 s. [In Ukrainian].

9. Ball H.O. *Pryntsypy suchasnoho humanizmu ta psykholohiia* / H.O. Ball // *Horyzonty obrazovanyia (Sevastopol)*. – 2007. – № 3. – S. 7–18 [In Russian].

10. *Humanistychni oriientyry v metodolohii psykholohichnoi nauky* / Za red. H.O. Balla. – K.: Pedahohichna dumka, 2007. – 98 s. [In Ukrainian].

11. *Dialohichnist yak forma isnuvannia i rozvytku osobystosti* / Za red. H.O. Balla, M.V. Papuchi. – Nizhyn: “Milanik”, 2007. – 343 s. [In Ukrainian].

12. Aljexjejev V.M. *Nauka o Vostokje* / V.M. Aljexjejev. – M.: Nauka, 1982. [In Russian].

13. Asmolov A.G. *Polifonija lichnosti A.R. Lurija i gamburskij schjet v psihologii* / A.G. Asmolov // *Voprosy psihologii*. – 2002. – № 4. – S. 21–24 [In Russian].

14. Il'jenkov E.V. *Dialjektivjeskaja logika: ochjerki istorii i tjeorii* / E.V. Il'jenkov. – M.: Politizdat, 1974. – 271 s. [In Russian].

15. Ljeont'jev D.A. *Ochjerk psihologii lichnosti* / D.A. Ljeont'jev. – M.: Smysl, 1997. – 64 s. [In Russian].

16. Rybalka V.V. *Osobystisnyi pidkhid u profilnomu navchanni starshoklasnykiv: [monohrafiia]* / V.V. Rybalka; za red. H.O. Balla. – K.: IPPPO APN Ukrainy, 1998. – 160 s. [In Ukrainian].

17. Rybalka V.V. *Metodolohichni pytannia naukovoi psykholohii (Dosvid osobystisno tsentrovanoi systematyzatsii katehorialno-poniattievoho aparatu): [navch.-metod. pos.]* / V.V. Rybalka. – K.: Nika-Tsentr, 2003. – 204 s. [In Ukrainian].

18. Rybalka V.V. *Teorii osobystosti u vitchyzniani psihologii: [navch. pos.]* / V.V. Rybalka. – K.: IPPPO APN Ukrainy, 2006. – 530 s. [In Ukrainian].

19. Furman A.V. *Pedahohichne kerivnytstvo poshukovopiznavalnoiu aktyvnistiu shkolariv : [monohrafiia]* / Anatolii V. Furman, Bohdan Skomorovskyi. – K.: Zodiak-EKO, 1996. – 112 s. [In Ukrainian].

20. Furman A.V. *Teoriia navchalnykh problemnykh situatsii: psykholoho-dydyktychnychy aspekt* / Anatolii V. Furman. – Ternopil: Aston, 2007. – 164 s. [In Ukrainian].

та Інтелегентом. Зазначається, що світоглядною й методологічною основою розуміння Г.О. Баллом особистості постав *принцип раціогуманізму*, який є важливою передумовою успішного розвитку й позитивного впливу на суспільну практику психологічної науки.

Ключові слова: *раціогуманістичний підхід, культура, особистість, особистісні орієнтири, міжособистісний діалог.*

АННОТАЦИЯ

Рыбалка Валентин Васильевич.

Психологическая теория личности Г.А. Балла.

В статье рассматриваются теоретические взгляды профессора Г.А. Балла на личность, которые он сформировал в сотрудничестве с выдающимися психологами тогдашнего СССР, Украины, России, США и других стран. Рациогуманистическая психология развивается и воплощается в жизнь Г.А. Баллом в научном творчестве с многочисленными коллегами, преемниками и учениками. К числу последних относит себя и автор этой статьи, который испытал на себе гуманистический влияние Георгия Алексеевича как научного консультанта, а также подвел итог десятилетия творческого общения с выдающимся украинским Ученым и Интеллектом. Отмечается, что мировоззренческой и методологические основы понимания Г.А. Баллом личности стал *принцип рациогуманизма*, который является важной предпосылкой успешного развития и положительного влияния на общественную практику психологической науки.

Ключевые слова: *рациогуманистический подход, культура, личность, личностные ориентиры, межличностный диалог.*

ANNOTATION

Rybalka Valentyn.

Psychological theory of personality H.O. Ball.

The article deals with theoretical views of Prof. H.O. Ball on the personality that he formed in collaboration with prominent psychologists of the then USSR, Ukraine, Russia, the USA and other countries. Rationhumanistic psychology is being developed and embodied into the life of H.O. Ball in scientific creativity with numerous colleagues, successors and students. The author of this article considers himself to the number of the last who felt the humanistic influence of Heorhiy Oleksiyovych as a scientific consultant and also summed up the achievements of several decades of creative communication with the prominent Ukrainian Scientist and Intelligent. It is noted that world-view and methodological basis of understanding by H.O. Ball personality was the principle of rationalism, which is an important prerequisite for successful development and positive influence on the social practice of psychological science.

Key words: *ratiohumanistic approach, culture, personality, personal orientations, interpersonal dialogue.*

Надійшла до редакції 27.04.2017.

Підписана до друку 16.05.2017.

АНОТАЦІЯ

Рибалка Валентин Васильович.

Психологічна теорія особистості Г.О. Балла.

У статті розглядаються теоретичні погляди професора Г.О. Балла на особистість, які він сформував у співпраці з видатними психологами тодішнього СРСР, України, Росії, США та інших країн. Раціогуманістична психологія розбудовується і втілюється у життя Г.О. Баллом у науковій творчості з численними колегами, наступниками та учнями. До числа останніх відносить себе й автор цієї статті, який відчув на собі гуманістичний вплив Георгія Олексійовича як наукового консультанта, а також підсумував здобутки кількох десятиліть творчого спілкування з видатним українським Ученим

Бібліографічний опис для цитування:

Рибалка В. Психологічна теорія особистості Г.О. Балла / Валентин Рибалка // Психологія і суспільство. – 2017. – №2. – С. 104–118.

ТИПОЛОГІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТЕЙ В КОНТЕКСТІ КРИЗИ СУСПІЛЬНИХ НОРМ

Олександр ГУБЕНКО

УДК 159.92

Oleksandr Gubenko TYPOLOGIZATION OF PERSONALITY IN THE CONTEXT OF THE CRISIS OF SOCIAL REFORMS

Актуальність проблеми. Наявні складні обставини суспільного повсякдення часто формують людину, яка шукає свободи не у виконанні закону, а в його порушенні. В цих соціально напружених умовах виникають кілька психотипів особистості, що характеризуються поведінковими реакціями і діями, які знаходяться в конфлікті з нормативним полотном буденного життя соціуму.

Одну з класифікацій таких девіантних соціальних реакцій запропонував свого часу Роберт Кінг Мертон (1910–2003), який поклав в її концептуальне підґрунтя поняття **аномії**. Цьому поняттю надається велике значення в сучасній соціології та соціальній психології. В перекладі з давньогрецької мови “*anomos*” означає “беззаконний”, “такий, що поза нормою”, “некерований”. В суспільні науки цей термін увів французький соціолог Еміль Дюркгайм (1858–1917). Аномія – це такий стан суспільства, у якому значна частина громадян, знаючи про існування моральних і соціальних норм і законів, ставиться до них байдуже або негативно. Іншими словами, аномія описує порушення соціально-культурної інтеграції через відсутність чітко встановлених соціальних і культурних норм. Соціальна інтеграція існує тоді, коли члени суспільства надають важливого значення його нормам і керуються ними у своєму повсякденному житті. Натомість аномія розвивається тоді, коли суб’єкти громадянськості більше не бажають слідувати загальним нормам.

Аналіз досліджень та публікацій. Згідно з концепцією Дюркгайма, зростання злочинності та самогубств, інших форм девіантної поведінки (розлучень, алкоголізму) є наслід-

ком руйнування релігійних, сімейних і народних традицій та цінностей, тобто становить *аномію* як її результат чи підсумок. Поведінка особи таким чином багато в чому залежить від згуртованості та міцності суспільства. Водночас Дюркгайм був переконаний, що для сучасного йому капіталістичного суспільства аномія – це постійне (хронічне) явище.

Погляди французького соціолога суттєво розвинув американець Роберт Мертон. Якщо для Дюркгайма аномія була станом безнормності, то Мертон розглядав її як наслідок конфлікту офіційно проголошених цілей й законних та доступних засобів їх досягнення. Інакше кажучи, аномія виникає тоді, коли люди не можуть досягти законним шляхом цілей, які проголошені суспільством. У капіталістичному суспільстві до таких цілей належить матеріальний успіх та індивідуальне благополуччя. Якщо населенню законні засоби їхнього досягнення недоступні, то на його долю залишаються лише незаконні. Таких форм поведінки, які є девіантною реакцією на конфлікт соціальних норм, Мертон виокремлює п’ять [6]:

1. Конформізм як згода із цілями суспільства та засобами їх досягнення. До прикладу, молода людина, ставлячи перед собою мету – фінансовий успіх і вдаючись задля цього до конформності, досягає її законними шляхами: отримує гарну освіту, знаходить престижну роботу й успішно просувається кар’єрною драбиною.

2. Інновація як згода із суспільно схвалюваними цілями, але водночас відкидання соціально схвалюваних засобів їх досягнення. Тому “інноватор” використовує нові, здебіль-

Таблиця 1

Типологія аномічної поведінки особи залежно від схвалюваних соціальних цілей і засобів
(за Р. Мертоном)

Аномічні реакції особи	Схвалювані соціальні цілі	Схвалювані у суспільстві засоби
Конформізм	+	+
Інновація	+	–
Ритуалізм	–	+
Ретреатизм (втеча від дійсності)	–	–
Бунт	±	±

шого незаконні, засоби здобуття багатства, скажімо, займається рекетом, шантажем або здійснює так звані “злочини білих комірців” – розтрачує чужі гроші.

1. Ритуалізм як заперечення цілей даної культури, хоча й передбачає використання (іноді доведене до абсурду) соціально схвалених засобів. Бюрократ, фанатично відданий своїй справі, наполягає, щоб кожен бланк був підшитий у чотирьох примірниках. Урешті-решт він стає жертвою бюрократичної системи і стає алкоголіком з відчаю. Це стається тому, що забувається мета діяльності – для чого все це робиться. Також до проявів ритуалізму, передусім у науковій сфері, може бути віднесений такий стан у нормативній базі, коли занадто зростає кількість формальних вимог до оформлення наукової публікації, й тоді на виконання цих вимог витрачається більше часу, ніж на написання самої наукової роботи.

2. Ретреатизм як утеча від дійсності, що спостерігається тоді, коли людина одночасно відкидає і цілі, й соціально схвалювані засоби їх досягнення. Його яскравим проявом є маргінали – бродяги, алкоголіки, душевнохворі, наркомани та ін.

3. Бунт як відкидання і культурних цілей, і соціально схвалюваних засобів їх досягнення. Однак примітно, що він здійснює заміну старих цілей і засобів на нові, а тому передбачає створення нової ідеології, почасти революційної. Наприклад, система капіталістичної власності замінюється на соціалістичну, яку революціонер вважає більш легітимною, ніж існуюча.

Аномічні реакції, за концепцією Мертона, схематично подані у *табл. 1*, де “+” означає

прийняття, “–” – заперечення, “±” – відмова і заміна новими нормами.

Пропонована типологія цінна тим, що дає змогу відстежити вплив на соціальну поведінку внутрішніх суперечок нормативної системи. Але вона, як і будь-яка типологія, неповна. Зокрема, в ній не знайшли достатнього вираження суперечності, закладені у засоби досягнення цілей, зокрема, невідповідність між формальними та неформальними нормами, а також деякі інші аспекти. Скажімо, недостатньо повно проаналізовані типи поведінки, які виникають унаслідок ідентифікації людини із соціальним правилом, тобто не співвіднесений ступінь ідентичності особистості із нормою.

Мета і завдання дослідження. 1. Проаналізувати типи поведінки, пов’язані із суперечностями в нормативній системі суспільства. 2. Виокремити типи особистості, які формуються під впливом деформацій інституційно-нормативної системи, та проаналізувати засоби запобігання девіаціям соціальної поведінки шляхом розширення конструктивного поля соціальної творчості.

Результати теоретичного аналізу проблеми. Порівняно із класифікацією поведінкових аномічних реакцій Мертона, у підґрунтя якої було покладено ставлення людини до суспільно прийнятних цілей та засобів їхнього досягнення, нами запропонована ще одна, додаткова підстава для класифікації типових аномічних реакцій, а саме **ставлення особи до формальних та неформальних норм** як до засобів власної соціальної поведінки. За цією ознакою є можливість виокремити такі узагальнені типові аномічні поведінкові реакції.¹

¹ Тоді, коли ці поведінкові реакції стають домінуючими у соціальній активності людини, доречно вести мову про соціально-психологічний тип особистості. Тому вважаємо за можливе в окремих випадках застосовувати обидва терміни: “типова поведінкова реакція” й “соціально-психологічний тип” як такі, що характеризують одне й теж явище.

1. **“Підпільна людина”**. Це тип особистості, яка у соціальній поведінці керується неформальними нормами й правилами, й відкидає формальні норми і закони. Вона живе у “тіньовому світі”, який регулюється неофіційними правилами і законами, часто протилежними офіційним та загальноприйнятим. Занурюючись у цей “тіньовий світ”, знаходить у ньому засоби як подолання законів офіційного світу, так і захист від них. До таких “неофіційних” контркультур, які є живильним середовищем для підпільної людини, здебільшого належать спільноти різного, іноді навіть протилежного, спрямування, причому як просоціальні, так і антисоціальні. Яскравими прикладами тут є революційні та політичні конспіративні організації, злочинний світ і мафіозні структури, тіньові економічні структури, молодіжні субкультури тощо.

2. **“Стоїк”**. Особистість, котра відкидає неформальні, тіньові норми й правила, які суперечать його етичним переконанням, і притримується правил морально-етичного кодексу, що складається з освоєних нею високих етичних принципів належної соціальної поведінки. Причому вона слідує правилам, не зважаючи на реальність, у якій неформальні правила є пануючими або, принаймні, впливовими. Така особистість вочевидь має спільне і відмінне із особою ритуалістсько-бюрократичного типу, поведінка якої також аналізується в роботах Мертона. В обох випадках маємо справу із людьми, які фанатично віддані своїй справі. Це справді в них спільне. А відмінне те, що бюрократ відданий незмінній нормі, а “стоїк” – нормі соціально-етичній. Останній є етичним ритуалістом, який обстоює моральні цінності й високу соціальну відповідальність у неморальному світі, іноді на шкоду власним інтересам. Переконалим прикладом такої особистості може бути художній образ поліцейського інспектора Катан’я з відомого італійського телесеріалу “Спрут”, у якому розповідається про боротьбу поліцейського-одинака із фінансово-політичною мафією, що пустила глибокі корені у житті публічного суспільства.

3. **“Лицемір”**. Особа, яка живе за неформальними законами. Проте для того щоб сподобатись, щоб мати гарний вигляд перед навколишніми (наприклад, перед виборцями, якщо мовиться про лицеміра-політика), вона моделює, що дотримується всіх соціально прийнятних формальних правил. Соціальна маска “порядного” громадянина покликана

приховувати його “справжнє обличчя” і допомогти виконувати взятую на себе соціальну роль “добродійного” функціонера. В літературі цей типаж уособлений в образі Іудушки Головлєва. У політиці “лицемірник” актуалізується напередодні виборів. Це тип близький до **протея** (див. нижче), котрий однак відмінний тим, що щиро не усвідомлює, наскільки його обличчя, яке він набув зараз, відрізняється від того, яким воно було в попередніх обставинах. Інакше кажучи, протей щоразу різний, хоча й щиро, тоді як лицемір одягає маску цілком свідомо.

4. **“Трюкач-ошуканець”**. Мовиться про особистість, яка спритно грає на суперечностях між формальними й неформальними нормами для того, щоб вводити в оману й ошукувати докільля задля задоволення власних меркантильних інтересів. При цьому вона не зупиняється перед порушенням будь-яких правил, виявляючи велику гнучкість і винахідливість у винайденні засобів обману. Якщо для “підпільної людини” в основному існують певні непорушні (неформальні) правила і норми (наприклад, “крадій у законі” живе “за поняттями”, тіньові ділки не підписують угод, але виконують усні домовленості), то для трюкача нема ніяких правил – ні формальних, ані неформальних, – які б він не порушив задля власного зиску. Загалом трюкацтво у певному сенсі – це збочена форма творчої соціальної поведінки людини. Але в цій поведінці її мета позбавлена конструктивного змісту, адже регресувала до форми егоїстичного самоствердження. До того ж мотивація такої поведінки несе лише прагматично-споживацькі імпульси, які заперечують будь-яку користь для інших людей. Творчий компонент унаслідок цього обмежується лише в одному – винахідливості у винайденні засобів обдурювання інших. Щонайперше про важливість і поширеність цього типажу в людській історії і культурі свідчить те, що К.Г. Юнг долучив архетип Трикстера (Трюкача) до переліку підсвідомих соціально-психологічних архетипів. Крім того, тип крутія-ошуканця знайшов своє відображення в багатьох персонажах російської, української та радянської літератур. Зокрема, це Голохвастов, Чічіков та їхні радянські літературні близнюки – привабливий пройдисвіт Остап Бендер і “підпільний мільйонер” Корейко... Воднораз цей генетичний, так би мовити, типаж нашої культури втілюється і в постатях реальних діячів бізнесу і політики (скажімо,

Типи особистості, обґрунтовані на співвідношенні формальних і неформальних норм

Тип особистості	Соціальні норми	
	Формальні	Неформальні
Підпільна людина	–	+
Стоїк	+	–
Лицемір	±	+
Трюкач	–	–

автора піраміди “МММ” Мавроді в Росії та деяких інших персонажів політичного й економічного життя).

Отже, нами проаналізовані чотири типи аномічних поведінкових реакцій, пов’язаних із суперечністю між формальними й неформальними нормами соціальної поведінки людини-громадянина. Схематично вони наведені у **табл. 2**, де “+” означає прийняття норм, “–” – їхнє заперечення, “±” – ситуативне ставлення (використання або заперечення залежно від ситуації).

Ще однією ознакою для класифікації типових аномічних реакцій може бути, на нашу думку, такий суттєвий аспект, як *міра ідентичності людини із образом свого “Я” та із соціальною нормою*. Як відомо, засвоєння особистістю норми у процесі соціалізації відіграє важливу роль у процесах становлення її ідентичності. Тому вивчимо можливі наслідки для особистісного й психосоціального розвитку тієї суперечливої інституційно-нормативної ситуації, коли людина стає перед дилемою, що виникає в аномічному суспільстві, а саме дилемою вибору між нормою, що суперечить її особистісним диспозиціям, та власним Я, яке при зіткненні з деформованою нормою натрапляє на небезпеку дезінтеграції та деформації. Тут, зважаючи на ступінь ідентифікації особи із власним образом Я та з нормою доречно виокремити два соціально-психологічні типи.

1. **“Протей”**. Ця людина фактично відмовляється від стійкого образу свого Я й ідентифікує себе з будь-якими, іноді протилежними, правилами і нормами, які на даний момент і в даній ситуації панують у соціумі або контактному соціальному довір’ї. У “протей” існують великі проблеми з власною ідентичністю, яка в нього дифузна, аморфна, нестійка. Міцне ядро, стрижень особистості відсутні. Він не має усталеного духовного обличчя, і змінює його залежно від обставин, впливу оточення, власної вигоди бути тим чи іншим. Сприяють

становленню зазначених рис умови нормативного хаосу, неузгодженості та амбівалентності інституційних норм. Звідси очевидно, що протейзм є аномічною реакцією на суперечливий, дезінтегрований характер соціального впливу на особистість.

2. **“Свавільна особистість”**. Ця персона ставить власне Я – свої бажання, примхи, егоїстичні інтереси – вище за будь-які норми і закони, живе за принципом сваволі, де закладені авторитарність та некерована імпульсивність. Свавільна людина відкидає стримуючі норми, будь-які обмеження і самообмеження. Її воля, не стримуючись регулятивною нормою, протистоїть волі інших людей. А оскільки вона відкидає обмеження, які накладаються законом, то намагається нав’язати свою волю іншим, сприймаючи чужу індивідуальність як перешкоду на шляху панування свого Я. Стосунки між свавільними людьми неминуче перетворюються у змагання всіх проти всіх без законів і правил, де перемагає найсильніший та найжорстокіший. Суспільство свавільних людей стає царством авторитарності, яке очолює диктатор. У контексті висловлюваного зрозуміло, що засобом проти розвитку сваволі з її негативними наслідками є самообмеження і добровільне підкорення особистості суспільним нормам, а також слідування надіндивідуальному вищому моральному закону. Саме це забезпечуватиме децентрацію особистості й обмежуватиме її егоїстичну сваволю. Віра людини в універсальний Моральний Закон – це перший крок у розвитку культури самообмеження і нормативної культури.

Отже, залежно від форми ідентифікації людини із образом власного Я та з нормою доречно визначити два типи аномічної соціально-психологічної поведінки й, відповідно, два типи особистості – *протей і свавільна особистість*. Перший, як було вже зазначено, відрізняється від другої тим, що “розчиняється” в нормі, відкидаючи власне Я. На

Таблиця 3

Типи особистості залежно від ступеня ідентифікації норми та образу Я

Тип особистості	Ідентифікація	
	Стійкий образ Я	Норма
Протей	–	+
Свавільна особистість	+	–

відміну від протей, свавільна особистість, навпаки, відкидає норми і гіпертрофує своє Я.

Проілюструємо це схематично у вигляді **таблиці (3)**, де “+” означає ідентифікацію з цим психологічним компонентом, “–” – відкидання цього компоненту.

Ще однією підставою для диференціації аномічних соціально-психологічних реакцій може бути спосіб заміни старої норми на нову, тобто спосіб перетворення норми, що характерне, за Мертоном, для **бунту**. Саме в бунті відбувається конструювання нової нормативно-інституційної системи соціуму, здійснюється нормотворчість. І тут є підстави виокремити *три типи бунтарів*.

1. Бунтар-нігіліст, котрий руйнує стару норму в ім'я повного знищення будь-яких норм. Його принцип: “Руйнування – справа творча!”. У сфері філософської ідеології прикладом такого нігіліста був творець філософії індивідуалістичного анархізму Макс Штірнер.

2. Бунтар-якобінець, який руйнує стару норму і дає загалу нову, насильно нав'язуючи її суспільству, яке до неї не готове, при цьому не зупиняючись ні перед якими жертвами й насильством. Яскравими взірцями цього типу “благодійників людства” можуть бути Робесп'єр, Ленін, Мао Цзе Дун.

3. Бунтар-реформатор, котрий не руйнує, а трансформує стару норму, поступово оновлюючи її. Переважно діє еволюційними ненасильницькими методами. Намагається запобігти жертвам і руйнівним наслідкам у процесі соціальної творчості. Видатними представниками даного типу були Махатма Ганді, російський імператор Олександр II.

Проілюструємо це **таблицею (4)**, де “+” означає утвердження норми, “–” – її руйнування, “±” – поступова зміна старої норми на нову. Останній тип соціального реформатора вочевидь є найбільш конструктивним і творчим, здатним створити громадянськи здорове й гуманістичне суспільство.

З огляду на ту велику історичну роль, яку відіграло бунтарство й пов'язаний з ним

соціальний утопізм у долі нашої Батьківщини, приділимо цьому феномену окрему увагу. Проаналізуємо деякі нормативно-етичні парадокси, властиві поведінці бунтаря, спираючись на *методологічну концепцію Г.О. Балла*, центровану на раціогуманістичних засадах вдосконалення етичної свідомості.

Щонайперше протестні соціальні дії бунтаря пов'язані з певною етичною нормативною специфікою, яка відзначається загостреним ставленням до моральної проблематики (принаймні, на рівні раціоналізації своєї поведінки). Бунтар – один з тих, охарактеризованих Георгієм Олексійовичем, діячів, яким властивий незадовільний стан функціонування етичної свідомості, що “знаходить вияв, зокрема, в обстоюванні багатьма філософами морального максималізму. З іншого боку, набагато більше діячів (включно з науковцями) відмахуються від моральних обмежень як від прикрих перешкод, що лише знижують успішність діяльності” [1, с. 18]. Бунтар, як правило, виправдовує свій бунт моральним максималізмом і пафосом ствердження добра проти суспільного зла. Але ці позиції, властиві бунтарю, парадоксальним чином призводять до морального нігілізму. Неможливість абсолютного добра у реальному житті веде до байдужості стосовно і добра, і зла! Як зауважує Георгій Балл, “моральний максималізм, який категорично відкидає будь-яке зло, є ірраціональним і не може бути послідовно реалізований [8]. Це має спонукати, однак, не до нігілістичного заперечення моральних пріоритетів, а до виваженої універсальної моральної настанови” [1, с. 9]. Усвідомлення неможливості абсолютного добра, на жаль, часто призводить до утвердження ненависті до життя, у якому зло є неминучим, бо, як наголошує проф. Балл, підтримуючи відому філософську тезу, добро й зло неподільно пов'язані онтологічно (у самому бутті). Коли логіка максималіста розгортається до кінця, то саме життя теж підлягає знищенню, тому що в ньому є зерна зла. Тому соціально-етичний максималізм бунтаря

Типи бунтарів, обґрунтовані на подвійній нормативній ідентифікації

Тип бунтаря	Ідентифікація	
	Стара норма	Нова норма
Нігіліст	–	–
Якобінець	–	+
Бунтар-реформатор	±	+

може призвести до знищення життя, тобто породжує нове зло, причому ще гірше, ніж те, яке було. Адже старий лад, хоча й містить зло, все ж припускав і життя таким, яким воно є (і в якому зло неминуче виникало, розвивалось й існувало, та було пов'язане із добром). А новий суспільний лад здебільшого ненавидить і знищує життя, котре завжди у своєму сутнісному лоні утримує якусь долю зла. Отож заради знищення зла породжується зло в небачених масштабах². Бунтар стає катом, тому що спокуса соціального ідеалу в його особі може породити царство смерті. Але, як влучно висловився Ганді, “сатану не можна вигнати з допомогою Сатани”.

Отже, констатуємо наявність своєрідного соціально-етичного циклу в розвитку бунтарської поведінки, коли етичний максималізм парадоксальним чином породжує аморальну ненависть до життя й посилює нігілізм, які ведуть до руйнування старого суспільства і величезних жертв у побудові нового, а це, своєю чергою, породжує нову хвилю морального обурення й новий бунт, на цей раз спрямований проти наслідків “первинного” бунту.

Однак можлива й інша щодо описаної еволюція бунтаря, інша, хоча теж не дуже конструктивна і не вельми творча. Бунтар, набуваючи соціального досвіду, з часом змінює свої погляди й усвідомлює неможливість утілення піднесених ідеалів у повсякдення. Він стає *реалістом із месіанським комплексом*, який починає із зверхністю і презирством ставитись до дійсності і людей, з огляду на те, що вони такі недосконалі. Очевидно забуваючи при цьому, що й він так само недосконалий, як і ті, кого він засуджує. Адже названий комплекс, будучи пов'язаний із зверхнім та негативним ставленням до “недосконалої дійсності і до обмежених, малоздібних обивателів, які позбавлені високих ідеалів і мало-

духовні”, перетворюються в бунтаря у презирство до людства й цинізм, коли він перестає бунтувати. Це саме позиція Великого Інквізитора у відомому творі Достоєвського, котрий не тільки капітулює перед непереборним злом, а навіть стає його адептом і першим учнем, зберігаючи зверхню позицію стосовно менш інтелектуальних і більш простих смертних. Примирення його з дійсністю відбувається у вигляді агресивного захисту її такою, яка вона є, захисту “вічних підвалин” суспільства від еретиків і бунтарів, себто тих самих типажів, яким він, можливо, сам був свого часу. Він не лише перестає боротися за піднесення людини, але й стає на перепоні спробам такого піднесення, виправдовуючи таку позицію вродженою недосконалістю людської природи. У цьому зв'язку Віктор Франкл писав: “Якщо ми розглядаємо людину такою, якою вона є, то робимо її тільки гіршою. Але якщо ми роздивляємось її з більш піднесеного погляду, то отримуємо людину такою, якою вона повинна бути”. І так і треба робити – дивитись на людину піднесено, не надаючи вирішальної вагомості раціональним фактам і негативному досвідові, які начебто свідчать про зворотне, про те, що людина скоріше невикорінено недосконала й обмежена, ніж гармонійна і шляхетна.

З огляду на всі вищенаведені негативні наслідки максималізму, властивого бунтарю-якобінцю, пропонуємо висвітлити інший, більш конструктивний і творчий, тип бунтарства – реформаторського спрямування (див. **табл. 4**). Бунтар-реформатор не відмовляється від завдання перетворити суспільну дійсність, але відмовляється від етичного максималізму як принципу зовнішньої перетворювальної дії (хоча може зберігати максималістські настановлення стосовно самого себе), і тому займає більш реалістичну й помірковану позицію, аніж бунтар-якобінець. Він припускає можливість співіснування, компромісів між

² Яскравим історичним прикладом такого масового знищення життя мільйонів людей заради спотвореного соціального ідеалу був режим Пол Пота у Кампучії.

добрим і злом, й намагається балансувати між ними. За Г.О. Баллом, “раціогуманістичний підхід відкидає як моральний (і взагалі ціннісний) максималізм, так і моральний (і ціннісний) нігілізм” [1, с. 18]. Це відповідає логічній істині, за якою “непраота одних не обов’язково тягне за собою правоту інших” [Там само].

Раціогуманізм як стратегія філософського методологування в науковій творчості Георгія Балла [1] шукає оптимальне поєднання протилежностей у житті, не стає на шлях знищення однієї з протилежностей на користь абсолютного утвердження іншої. Та й діалектично це неможливо. А якщо таке й відбувається, то стає неминучим відкочування соціальної системи назад, або її деформація чи загибель. Розвиток соціосистеми має місце, коли результатом боротьби протилежностей стає їх синтез та перехід на новий рівень – метасистемності, коли відбувається зняття протилежностей (термін Г. Гегеля), тобто зберігається позитивне, що в них є, і відкидається віджите. З іншого боку, що неодноразово підкреслював Г.О. Балл, раціоналістичний підхід теж не є всеохватним, та й не завжди взірцем для соціально значущих учинків можуть бути раціональні аргументи. “Якнайбільше спирання у визначенні засад етично обґрунтованої соціальної поведінки на раціональний аналіз, – стверджує він, – не виключає визнання обмеженості його можливостей у розв’язанні конкретних етичних колізій, особливо за нагальної важливості здійснення в напруженій ситуації оптимального вчинку. Тоді стає у нагоді людське сумління, що є формою інтуїції, базованою на особистісній моралі”³. Голос сумління, моральна інтуїція й етичні принципи в окремих випадках можуть бути важливішими за раціональні аргументи.

Наводячи приклад з Легендою про Великого Інквізитора, Г.О. Балл звернув увагу на те, яким чином відповів ув’язнений Христос на раціональні аргументи Великого Інквізитора про недосконалість людства й недостойність його бути вільним. Це були аргументи адепта й “захисника християнської віри”, який наказав узяти свого Бога під варту, коли він зійшов на Землю. У відповідь на його цілком раціональні й реалістичні зауваження щодо недосконалої природи людини, з огляду на

яку Христос не має права приходити до людства й дарувати йому свободу (аргументи, з якими Зигмунд Фройд як знавець людської природи й апологет підсвідомих тваринних підвалин психіки, мабуть би, погодився), Ісус поцілував свого ката в уста. Тобто, на думку Г.О. Балла⁴, максимальна любов трансцендує нестачу раціональних аргументів.

ВИСНОВКИ

1. Наведені вище міркування щодо аномічних соціально-психологічних реакцій стосуються загальнолюдських проявів інституційно-нормативних порушень. Однак очевидно, що існує й певна українська специфіка прояву аномічної поведінки. Скажімо, вкрай актуальним для України є вивчення того відбитку, який накладають на соціально-психологічні та соціально-економічні процеси такі антропологічні типи, як “підпільна людина”, “трюкач” і “свавільна особистість”. Водночас потребують вивчення загрози, пов’язані із можливістю виникнення нігілістичного й насильницького бунтарства.

2. З усього вищесказаного витікає та величезна роль, яку відіграє у житті суспільства норма і такий прояв її дії, як захищеність людини законом. Для того щоб норма і закон справді захищали інтереси особистості та її свободу, не провокували патологічної соціальної поведінки і блокували зловживання, вони мають бути прозорими і справедливим, мати всезагальну дію й однозначне тлумачення, гармонійно і збалансовано поєднувати державні, громадські та особисті інтереси.

3. Вихід із кризи суспільних норм вбачається у реформаторських зусиллях, спрямованих на творчість у сфері соціального нормування, яка сприяє конструктивній трансформації нормативної бази й одночасно уникає нігілізму та максималізму.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Балл Г.О. Раціогуманістичний підхід до визначення засад ціннісно налаштованої соціальної поведінки / Г.О. Балл // Психологія і особистість. – 2015. – № 2(8) – Ч. 1. – С. 6–22.
2. Головаха Е.И. Социальное безумие: история, теория и современная практика / Е.И. Головаха, Н.В. Панина. – К.: Абрис, 1994. – 168 с.

³ Цитую тези доповіді Г.О. Балла “Раціогуманістичні засади вдосконалення етичної свідомості”, проголошеної на методологічному семінарі в Інституті психології імені Г.С. Костюка 2 червня 2016 р. (див. <http://naps.gov.ua>).

⁴ Висловлену в тій самій доповіді.

3. Косалс Л.Я. Социология перехода к рынку в России / Л.Я. Косалс, Р.В. Рывкина. – М., 1998.

4. Лебон Г. Психология народов и масс / Гюстав Лебон. – СПб., 1995. – 311 с.

5. Мертон Р. Социальная структура и аномия / Р. Мертон // Социология преступности. Современные буржуазные теории : перевод с франц. – М.: Прогресс, 1966. – 313 с.

REFERENCES

1. Ball H.O. Raciohumanistychnyj pidxid do vyznachennya zasad cinnisno nalashтовanoi social'noyi povedinky / O.H. Ball // *Psycholohiya i osobystist'*. – 2015. – № 2(8). – Ch. 1. – S. 6–22 [In Ukrainian].

2. Holovaxa E.Y. Socy'al'noe bezumye: ystoryya, teoryya y sovremennaya praktyka / E.Y. Holovaxa, N.V. Panyna. – K.: Abrys, 1994. – 168 s. [In Russian].

3. Kosals L.Ya. Socyolohyya perexoda k rinku v Rossyy / L.Ya. Kosals, R.V. Rivkyna. – M., 1998 [In Russian].

4. Lebon H. *Psycholohyya narodov y mass* / Hyustav Lebon. – Sankt-Peterburh, 1995. – 311 s. [In Russian].

5. Merton R. Socy'al'naya struktura y anomiya / R. Merton // *Socyolohyya prestupnosti. Sovremennye burzhuaznye teoryy*. Perevod s franc. – Moskva: Prohress 1966. – 313 s. [In Russian].

АННОТАЦІЯ

Губенко Олександр Володимирович.

Типологізація особистостей в контексті кризи суспільних норм.

У статті висвітлюється проблема нормативної кризи в суспільстві. Зокрема, аналізується протиріччя між формальними і неформальними суспільними нормами та наслідки, які з цього витікають для поведінки людини. Задіюється теорія аномічних розладів Дюркгайма та Мертона. Досліджуються аномічні порушення та розглядаються типи особистості, що формуються внаслідок цих кризових суспільних аномалій. Так, висвітлюються такі соціально-психологічні типи, як “підпільна людина”, “трюкач” та деякі інші. Наголошується на важливості запобігання девіаціям повсякденної поведінки громадян шляхом долучення їх до соціальної творчості.

Ключові слова: особистість, аномічні порушення, суспільна норма, теорія аномічних розладів, Е. Дюркгайм, Р. Мертон, криза суспільних норм, соціальна творчість.

АННОТАЦИЯ

Губенко Александр Владимирович.

Типологизация личностей в контексте кризиса общественных норм.

В статье освещается проблема нормативного кризиса в обществе. В частности, анализируется противоречие между формальными и неформальными общественными нормами и последствия, вытекающие из этого противоречия для поведения людей. Привлекается теория аномических расстройств Дюркгейма и Мертона. Исследуются аномические нарушения и рассматриваются типы личности, формирующиеся под влиянием этих социальных аномалий. Отдельно освещаются такие социально-психологические типы, как “подпольный человек”, “трюкач” и некоторые другие. Указывается на необходимость профилактики и предотвращения некоторых девиаций социального поведения путем социального творчества.

Ключевые слова: личность, аномические расстройства, общественная норма, теория аномических расстройств, Э. Дюркгейм, Р. Мертон, кризис общественных норм, социальное творчество.

ANNOTATION

Gubenko Oleksandr.

Typologization of personality in the context of the crisis of social reforms.

The article informs about the problem of the normative crisis in society. In particular, there is analyzed the contradiction between formal and informal public rate, and consequences, resulting thereof contradictions for behavior of the people. For analysis of the problem is attracted the theory of anomic frustrations of Durkheim and Merton. The article is researched the anomic breaches and there are considered types of personalities, forming under influence these social anomalies. In particular, there is analyzed such types of personalities as “underground man”, “trickster” and some other. It is indicated on need of preventions some deviations of social behavior.

Key words: anomic frustrations, social norm, theory of anomic frustrations of Durkheim and Merton, crisis of social norms.

Надійшла до редакції 12.05.2017.

Підписана до друку 28.05.2017.

Бібліографічний опис для цитування:

Губенко О. Типологізація особистостей в контексті кризи суспільних норм / Олександр Губенко // Психологія і суспільство. – 2017. – №2. – С. 119–126.

ЕТАПИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ

Олександр АНДРЕЄВ

УДК 159.923

Oleksandr Andreyev
PHASES OF PERSONAL GROWTH

1. ВСТУП

В актуальності теми особистісного зростання слушно виділити два аспекти – загальнолюдський і науковий. У контексті першого важливість даної теми зростає з посиленням антропологічної кризи, яка набула ознак антропогенної [1]. Безперечно, особистість – надскладна онтофеноменальна даність (див. [17]). Водночас у науковому контексті актуальною постає проблема розуміння суті та рушійних сил особистісного зростання. С. Мадді позначає її як дилему між адаптацією і трансценденцією, що зумовлена самоактуалізацією [12, с. 196–197]. Метою цієї праці (див. також [3–5]) є виявлення та описання основних етапів і стадій особистісного зростання з позицій *інтегративного системно-процесуального підходу* [2] на основі розгляду основних рушійних сил такого зростання. Запропонований підхід – це одна з гілок *інтегративно-особистісного підходу* Г.О. Балла [8; 9]. Зокрема, як і в останньому, в запропонованому нами підході здійснюється інтеграція й у гносеологічному аспекті (синтез положень, властивих різним психологічним концепціям), і в онтологічному (орієнтація на цілісного людського індивіда, на досягнення гармонійної єдності його соматичних, психічних і духовних властивостей).

2. АВТОРСЬКА КОНЦЕПЦІЯ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ

Особистісне зростання – це сукупність змін особистості в напрямку адаптації, екологічної самореалізації та усвідомленої цілісності [4]. Описана нижче концепція особистісного зростання базується на запропонованій нами інтегративній моделі особистості (див. *рис.*). Док-

ладному її описанню присвячена стаття [6]. Буттєвість трьох рівнів зовнішнього простору – фізико-біологічного (I), психосоціального (II) та духовного (III) – обумовлює наявність відповідних рівнів і сегментів індивідуальної психіки та особистості. На цій підставі вказуємо на три основні компоненти особистісного

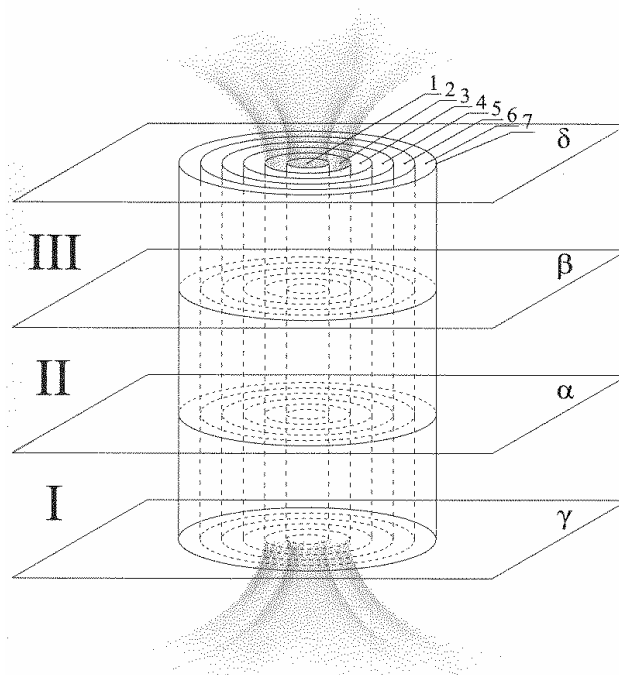


Рис.

Інтегративна модель особистості:

- 1 – універсальна Сутність;
- 2 (заштрихована ділянка) – архетипи;
- 3 – екзистенційна (індивідуальна) сутність особистості;
- 4 – ендопсихіка;
- 5 – екзопсихіка;
- 6 – контактний прошарок;
- 7 – кордон контакту із зовнішнім середовищем.

зростання – на тілесний, психосоціальний і духовний. При цьому важливими є динамічні взаємозв'язки між ними.

На *рис.* особистість моделюється суцільним колом, що знаходиться у трьохшаровому просторі. Шар I символізує природний фізико-біологічний початок, шар II – психосоціальний і шар III – духовний. Площина α розмежує між собою шари I і II, а площина β – шари II і III. Площини ν і δ позначають кордон між особистістю і зовнішнім середовищем відповідно в біологічному та духовному нашаруваннях.

У центрі моделі знаходиться універсальна Сутність 1. Це – гіпотетичний універсальний загальнолюдський, божественний або вселенський початок. Він може відповідати юнгівському архетипу Самості. Заштрихована воронка 2 умовно позначає сферу решти юнгівських архетипів, котрі “проростають”, згідно з К.Г. Юнгом [49], із біологічного в духовне. Шар 3 – індивідуальна (або екзистенціальна) сутність, що визначається індивідуальним співвідношенням архетипів та (відповідно до уявлень екзистенціалістів) впливом зовнішніх подій, опосередкованих вищерозташованими шарами особистісної структури. Ділянки 1–3 разом утворюють *ядро психіки*. Цифрою 4 позначена *ендопсихіка* – функціональна система, що забезпечує внутрішню психічну діяльність особистості. Зміст ендопсихіки становлять інтероцептивні відчуття, сновидіння та їх переживання, уявлення особи про свої душевні процеси та ін. Функціональні системи (що формуються за потреби), котрі є підсистемами ендопсихіки, нами, слідом за О.Ф. Лазурським [11], названо *ендокомплексами*. Прикладами ендокомплексів можуть бути система уявлень про свій внутрішній світ, комплекс переживань свого внутрішнього життя, задатки, темперамент тощо. Далі знаходиться *екзопсихіка* (5–7), що є аналогом ендопсихіки, котрий забезпечує зовнішню психічну діяльність. У шарі 5 утворюються *екзокомплекси* – здатності, система цінностей та смислів. 6-й шар названий нами контактним. Це – частина екзопсихіки, у якій формуються психічні функціональні структури, котрі забезпечують контакт особистості із зовнішнім світом. Сюди відносяться риси характеру, аттитюди, ролі, навички спілкування, стереотипи поведінки тощо. Зовнішня межа контактного шару 7 являє собою *кордон контакту* (цей термін запозичено з гештальт-підходу [21]), через який здійснюється зв'язок людини із зовнішнім сві-

том. Він є проникливим й водночас відокремлює організм від навколишнього світу та слугує своєрідним фільтром, що відсіює непотрібне.

Вважаємо, що психічні процеси – сприйняття, емоції, когніції та діяльність – мають місце як в екзо-, так і в ендопсихіці, включаючи ядро. Це припущення обґрунтовує принципovu пізнаванність усіх шарів психіки на всіх трьох згаданих вище рівнях. Звідси випливає, що будь-яка частина психіки може бути як усвідомленою, так і не усвідомленою, тобто локалізація *ділянок свідомості* й *сфери не-свідомого* є індивідуальною й залежить від безлічі факторів. Ця обставина зумовлює індивідуальні особливості процесу розвитку усвідомленості й відтак перебігу особистісного зростання.

Водночас пов'язуємо особистісне зростання передусім із розвитком *усвідомленості*, що має два аспекти. Перший пов'язаний з розширенням меж усвідомлення, другий – із якісним його розвитком. Нижче коротко описані виділені нами основні етапи особистісного зростання. Більш докладний їх опис дано в [7]. Використовуючи результати наших спостережень і власний психотерапевтичний досвід, розглядаємо найбільш вірогідну первинну локалізацію усвідомлюваної сфери та її подальше розширення у просторі поданої на *рис.* моделі особистості. Істотною підмогою нам послугували виділені В.М. Бехтеревим [10] етапи розвитку свідомості.

3. ЕТАПИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ

1. Перші ознаки свідомості пов'язані, відповідно до розмірковувань В.М. Бехтерева [10], з усвідомленням межі між собою та навколишнім світом. Дійсно, саме тут відбувається задоволення вітальних потреб. Починають розвиватися увага та сенсорна чутливість. Е. Еріксон [20] вказує на формування базової довіри або недовіри до світу, а також на те, що на цьому етапі досить частими є спонтанні містичні переживання. Такий рівень усвідомленості притаманний *немовлячому віку*.

2. Розвиток тілесних відчуттів та уваги сприяють усвідомленню вітальних потреб. У цьому беруть участь контактний шар та кордон контакту в фізико-біологічному сегменті. Вони пов'язані з біологічною адаптацією до середовища, залежність від якої є надзвичайно великою. Звідси – егоїзм та зовнішній локус контролю. Цей рівень усвідомленості має місце у *ранньому дитячому віці*.

3. Усвідомлення об'єктів зовнішнього світу та міжособистісних стосунків відбувається спочатку в контексті задоволення вітальних потреб. Розвивається соціальна сенситивність і разом з нею орієнтація в зовнішньому світі й у просторі відносин. Усвідомлення вистачає лише на найактуальніше. Тому типові стосунки ритуалізуються. Розвивається соціальна перцепція, яка становить початок усвідомлення екзопсихіки. Розвивається й емоційна сфера, котра визначає сприйняття та поведінку. Значущість думки навколишніх сприяє розвитку конформізму й частковому пригніченню природного спонтанного самовираження. На передній план виходить адаптація до соціального довкілля. Цей рівень усвідомленості спостерігається як у дітей, так і в дорослих.

4. Все більш усвідомлюються актуальні відносини, які відбуваються на кордоні контакту особи із зовнішнім середовищем і знаходять відображення у внутрішньому нашаруванні її екзопсихіки після проходження через контактний шар. Екзокомплекс контактного шару (зокрема, аттитюди, ролі, стереотипи тощо) відіграють при цьому роль своєрідного фільтра. У результаті формуються й розвиваються внутрішня картина світу, мотиви, цілі та інші компоненти внутрішнього шару екзопсихіки. Вони і відносини між ними частково усвідомлюються. У зв'язку з цим усвідомлення відчуттів відступає на задній план. Локус контролю дещо зміщується всередину, розвивається відповідальність. Починають оприявнюватися креативність і здатність до концентрації уваги. Соціальна адаптація виявляється у стримуванні природних спонтанних проявів. Одночасно починає утверджуватися самореалізація на рівні інтелектуальних конструктів.

5. Розвиток уваги призводить до усвідомлення інтелектуальних інтерпретацій на тлі усвідомлюваних відчуттів, стосунків та їх переживання. Значущими є емоційні переживання особистістю інтерпретацій актуальних подій. Спонтанне самовираження продовжує пригнічуватись. Зниження скривлювального впливу інтерпретацій сприяє конгруентності сприйняття, психічній гнучкості та адаптованості. Креативність виявляється у формі створення творів мистецтва та інтелектуальної творчості. Здатність до зосередження уваги зростає.

6. Усвідомлення емоцій та почуттів відбувається поза інтелектуальної інтерпретації, що супроводжується все більш відкритим їх проявом [16], поглибленням міжособистісних відно-

син та зростанням самореалізації. Більш адекватно сприймаються чужі емоції. Розвиваються толерантність й доброзичливість до себе та інших, самоповага й емоційна сенситивність. Усе це створює додаткові ресурси адаптації. Окрім творчої діяльності, самореалізація починає все більше виявлятися у повсякденних відносинах і вчинкових діях.

7. Усвідомлення тонких тілесних відчуттів здійснюється у їх взаємозв'язках з емоціями, відносинами та інтелектуальними інтерпретаціями останніх у поєднанні з усвідомленою диференціацією всіх названих психічних явищ. Активізуються інтуїтивні процеси. Удосконалюється самореалізація, що позначається й на адаптації. Сенситивність сприяє розвитку довільної саморегуляції, що, своєю чергою, стимулює згармонізування психіки, адекватності й толерантності стосовно себе та оточуючих, а також спричиняє зростання усвідомленості, відповідальності та екологічності поведінки. Розвиток усвідомленості призводить до очевидності власного розвитку, що позитивно позначається на свідомому прагненні особистості до саморозвитку.

8. Активізація усвідомлення взаємозв'язків відбувається між елементами екзопсихіки, а потім й ендопсихіки. Якщо зсув інтересів у напрямку від зовнішнього світу до внутрішнього унаслідок різко, то можуть порушитися сформовані механізми взаємодії між компонентами психіки, що підтверджуватимуть відхилення у саморегуляції та адаптації, що здебільшого негативно позначається й на міжособистісних стосунках. Це вказує на кризу особистісного зростання. Уникнути її можна шляхом розвитку усвідомлення взаємозв'язків між компонентами психіки в контексті відносин особистості із зовнішнім світом. Дружня підтримка – важливе доповнення до професійної допомоги. Зміни в напрямку усвідомленої цілісності все виразніше виявляються у більш цілісному її самосприйнятті як суб'єкта життєдіяльності. Це веде до вдосконалення стосунків із зовнішнім світом і до повнішого особистісного самовираження порівняно з докризовим періодом. Розвивається емоційна та сенсорна чутливість. Переорієнтація на усвідомлення свого внутрішнього світу сприяє скороченню дефіцитарних потреб й утвердженню буттєвих (див. [14]). Усвідомлення взаємозв'язків між ендопсихікою та екзопсихікою сприяє їх розвитку й динамічності, що є сприятливим для прояву природної спонтанності та креативності

особистості, прийняття себе й посилення самоповаги, а також стимулює її самодостатність та підвищення стійкості до несприятливих зовнішніх впливів. Зростає здатність брати на себе відповідальність за свої дії і свій стан. Самопізнання й самореалізація, що є характерними для цього етапу, здебільшого стимулюють прагнення до подальшого саморозвитку і самовдосконалення.

9. Подальше зростання особистості є рідкісним, оскільки зовнішні стимули вже слабкі через практичну задоволеність потреб адаптації та самореалізації і досягнення нею психічного благополуччя. Лише прагнення до саморозвитку стимулює свідомість до подальшого просування вглиб, що призводить до усвідомлення своєї індивідуальної сутності. На рівні ендopsихіки це усвідомлення переважно супроводжується екзистенційними переживаннями своєї унікальності, цінності життя, його осенсовування. На рівні екзopsихіки воно здебільшого виявляється як усвідомлення свого призначення в житті, глибинної близькості з природою та людьми, любові до них, як бачення прекрасного тощо. Можливі трансцендентні переживання, інсайти й зміна системи особистісних цінностей і смислів. Прояв екзистенційної сутності стає квінтесенцією самореалізації. Взаємодія зі світом активується саме у його творчому аспекті. Життя стає яскравим, насиченим, але нестабільним унаслідок незбалансованості системи архетипів.

10. На цьому етапі відбувається продовження усвідомлення архетипового рівня. Специфіка переживань, котрі виникають при цьому, зумовлена тим, який саме архетип переживається. Ці переживання докладно описані К. Юнгом [19], і ми тут на них не будемо зупинятися. Архетипи (на рис. вони позначені заштрихованою “воронкою” 2) є компонентами колективного несвідомого, тобто виходять за межі індивідуальної психіки. Ця обставина суттєво підвищує ймовірність трансцендентних переживань. Практично всі особливості попереднього етапу стають більш вираженими. Однак ступінь самовираження тут знову дещо знижується внаслідок занурення особистості в себе, яке посилюється. Саме ця особливість відрізняє даний етап від попереднього.

11. Подальше смислове осягнення архетипів сприяє усвідомленню і гармонізації існуючих між ними взаємозв'язків та їх інтеграції. Гармонізуються прояви системи архетипів. Відбувається усвідомлене проникнення у Сутність і

трансценденція із втратою свого “я” й одночасно із збереженням усвідомленості. Особистість звертається всередину себе у прагненні осягнути свою Сутність й у таким спосіб її свідомість може трансцендувати (тобто вийти за межі індивідуальності) у світ, переживаючи єднання з усім сущим. При цьому вона прагне до усамітнення.

12. Нова якість буття людини у світі знаменується досягненням внутрішньої гармонії, яка поширюється назовні. При цьому гармонійно поєднуються звичайна взаємодія особистості зі світом, котра здійснюється через кордон контакту, й трансцендентне, зреалізоване Сутністю безпосередньо через архетипову воронку (див. рис. й наведене вище схарактеризування особистості). Усвідомлена Сутність, проявляючись через усі інші нашарування психіки, гармонізує їх та сприяє відпадинню ендo- та екзокомплексів, котрі стали непотрібними. Спілкування стає гранично простим, відкритим, мудрим, збалансованим і сповненим любові до усього сущого. Така особистість реалізує себе найприроднішим, гармонійним та екологічним чином. Повнота усвідомлення такої особистості наближає її адаптивні здібності, самореалізацію, стосунки, взаємодіяння і вчинки до досконалості.

4. ВИСНОВКИ

Отже, головним напрямом особистісного зростання є *усвідомлення*, яке поступово поглиблюється, охоплюючи нові нашарування та різноманітні компоненти психіки, котрі належать до трьох основних її сегментів, поданих у пропонуваній нами *моделі особистості* (див. рис.): фізико-біологічного, психосоціального та духовного. В описаній вище наступності особистісного зростання нами зафіксоване чергування екстравертованості та інтровертованості особистості під час переходу її від одного етапу до іншого. Подібне чергування має місце й у моделі онтогенетичного розвитку, розробленій Д.Б. Ельконіним [17]. На завершальному етапі в нашій моделі обидві тенденції гармонізуються, динамічно врівноважуючи одна іншу. Певне збалансування має місце й на восьмому етапі, що може стати перешкодою для подальшого особистісного зростання.

В інтервалі від першого приблизно по четвертий етап основною рушійною силою особистісного зростання є *адаптація*. З четвертого етапу потреба в адаптації поступово знижується внас-

лідок своєї задоволеності та зростає значення *самореалізації*. На сьомому й передусім на восьмому етапах самореалізація доставляє задоволення. Можливо, вона запускається інстинктивними механізмами, котрі у сучасній етології залежні від комплексів фіксованих дій (КФД) [15]. Тоді можна припустити, що КФД, будучи пов'язані із самореалізацією, активізуються тоді, коли ці дії слабшають, коли зростає адаптованість особи, що концептуально узгоджується з [13]. На восьмому етапі людина стає здебільшого самоактуалізованою особистістю. Подальше її зростання спричинено не стільки інстинктивними механізмами (КФД), скільки усвідомленим прагненням до вдосконалення, що вимагає певних зусиль. Примітно, що етапи особистісного зростання, пов'язані з дією КФД, дуже близькі до етапів розвитку особистості в онтогенезі. Особливо явно присутні паралелі між нашим описанням етапів указанного зростання та закономірностями онтогенетичного розвитку особистості, наведеними Е. Еріксоном [20]. Останній, як відомо, говорить про *цілісність* як про сприятливий результат особистісного розвитку. Зауважимо, що з активізацією самореалізаційних процесів розбіжності між процесами особистісного зростання та онтогенетичного розвитку починають зростати.

Звертають до себе увагу збіги між установленими Е. Еріксоном закономірностями вікового розвитку особистості та виділеними нами (на підставі запропонованої моделі) взаємозалежними етапами особистісного зростання. Наявність цих збігів спонукає нас припустити існування *загальних закономірностей* розвитку особистості, незалежних від того, які механізми та умови спричиняють цей розвиток. У цьому контексті особистісне зростання та онтогенетичний розвиток доречно розглядати як два аспекти єдиного мегапроцесу розвитку особистості. Причому онтогенетичний розвиток становить основу, або, висловлюючись образно, ґрунт, на якому відбувається особистісне зростання.

Окреслені вище 12 етапів особистісного зростання логічно згрупувати у три стадії: (1) адаптації, (2) самореалізації і (3) свідомого самовдосконалення (трансценденції). Третя стадія завершується досягненням особистістю стану *усвідомленої цілісності*. Таким є запропоноване нами розв'язання суперечки про те, що є головним показником зрілості особистості: її адаптація, самореалізація чи трансценденція [10, с. 196–197]. Однак адаптована до соціуму особистість вже вважається зрілою,

тому виділені нами стадії особистісного зростання слушно розглядати як стадії зрілості. Істотно, що самі ці стадії значною мірою проникають одна в іншу. Те ж можна сказати й про дванадцять етапів, що їх утверджують. Отож, варто говорити лише про домінування адаптації, самореалізації чи свідомого самовдосконалення на відповідній стадії. Нескладно помітити, що процес адаптування починається з біологічної адаптації. Потім на неї накладається соціальна адаптація і, слідом за нею, самореалізація, яка має яскраво виражену соціально-культурну спрямованість. Тільки найвищі форми самореалізації пов'язані з проявом *ядра психіки* та охоплюють завдяки цьому духовну складову. Трансценденція має переважно духовне забарвлення, хоча може містити в собі компоненти біологічного й соціокультурного характеру. Примітно, що розвиток диференціації психіки та особистісної структури в кінцевому підсумку призводить до усвідомленої цілісності особистості. Цю закономірність розглядаємо як прояв енантіодромії.

З урахуванням можливості істотних індивідуальних відмінностей у перебігу усвідомлення елементів описаної на початку цієї статті моделі особистості, наступність та зміст описаних вище етапів особистісного зростання є досить умовними. Крім того, деякі етапи можуть відбуватися одночасно. При цьому розвиткове функціонування одного етапу буде неминуче позначатися на ході іншого, що є природним наслідком взаємозв'язків між складниками та компонентами людської психіки.

Зіставимо також виділені нами етапи особистісного зростання зі стадіями аналогічного зростання, обґрунтованими К. Роджерсом [16]. Перша стадія Роджерса приблизно відповідає третьому етапу в нашій схемі, сьома (остання) – восьмого. Неважко простежити аналогії на всіх проміжних етапах, хоча прямої відповідності, звісно, не спостерігається, тому що вочевидь використовувалися різні критерії: у нас – усвідомленість, а у Роджерса – конгруентність. Вкажемо також на узгодженість наступності отриманих етапів особистісного зростання із спрямованістю задоволення потреб у відомій схемі А. Маслоу [13].

Охарактеризовані вище етапи особистісного зростання логічно обґрунтовані, спільно із запропонованою нами інтегративною моделлю, як *етапи усвідомлення* особистістю власного психічного простору. При цьому вважаємо, що все сприйняття зовнішнього світу представлено

у психіці з допомогою *інтеріоризації*. Тому усвідомлення внутрішнього психічного простору пов'язане не тільки із самопізнанням, а й із пізнанням зовнішнього світу. І справді, пізнання цього світу опосередковано відчуттями, сприйняттям, його емоційним забарвленням і персоніфікованою внутрішньою картиною, у яку вписується усвідомлюване. Проте розвиток свідомості особистості відбувається саме у зв'язку із її взаємодією із зовнішнім світом, який є потужним джерелом-стимулом до вдосконалення.

Основою особистісного зростання для нас є *усвідомленість* як поєднання глибини та широти усвідомлення. Вона може збільшуватися чи зменшуватися залежно від психічного стану людини в даний момент прожиття. Крім того, кожна особа усвідомлює те, що для неї актуально. Тому наступність нових усвідомлень має суто індивідуальний та ситуативний характер, залежить, окрім актуальної ситуації, від спрямованості, характеру та інших властивостей особистості, від особливостей соціального, культурного й фізико-географічного довкілля та від багатьох інших факторів. З урахуванням незліченної кількості можливих об'єктів усвідомлення практично неможливо порівнювати між собою *поля усвідомленості* двох людей. Одна особистість краще усвідомлює один набір об'єктів, в іншій цей набір істотним чином відмінний. І навіть один й той самий об'єкт може усвідомлюватися однією особистістю більш широко, а іншою – більш глибоко. Шерег нових усвідомлень має суто індивідуальнісний характер і залежить від багатьох обставин, що ускладнює діагностику усвідомленості. Однак ця діагностика не лише важка, а й не має першорядного значення у процесі практичного сприяння особистісному зростанню клієнта через канал усвідомленості, виходячи з його актуальної ситуації. До того ж особливості його свідомості в контексті цієї ситуації неминуче виявляються під час психотерапевтичної взаємодії. Не меншого значення має *прийняття* усвідомленого матеріалу самим клієнтом. Адже безусвідомлене прийняття найчастіше призводить до прояву внутрішнього конфлікту між усвідомлюваною та неусвідомлюваною частинами психіки. І тут принципової вагомості набуває наявність адекватних особистісних ресурсів прийняття.

1. Андреев А.С. Развитие экологического сознания посредством психологических тренингов / А.С. Андреев // Конференция “Дни Петербургской философии”

/ Тезисы и статьи секции: “Новый век: гармония природы и интеллекта”. – СПб: СПбГУ, 2008. – С. 60–68.

2. Андреев А.С. Авторский интегративный подход к содействию личностному росту: основные положения / А.С. Андреев // Горизонты образования. – Ялта: КГГУ, 2008. – № 2. – С. 33–37.

3. Андреев А.С. Интегративный подход к содействию личностному росту в условиях психологического тренинга: практическое приложение (I) / А.С. Андреев // Горизонты образования. – Севастополь: Рибест, 2010. – № 2. – С. 145–150.

4. Андреев А.С. Естественные предпосылки личностного роста / А.С. Андреев // Современные приоритеты практической психологии в образовании: Материалы V Крымской научно-практической конференции / Составитель Кузьмина Р.И. – Симферополь: Учпедгиз, 2010. – С. 35–39.

5. Андреев А.С. Методы фасилитации спонтанного развития личности / А.С. Андреев // Горизонты образования. – Севастополь: Рибест, 2010. – №1. – С. 78–83.

6. Андреев О.С. Интегративна модель особистості / О.С. Андреев // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Т. Х. Психологія навчання. Генетична психологія. Медична психологія. – Вип. 19. – ДП “Інформ.-аналіт. аг.”, 2011. – С. 9–17.

7. Андреев А.С. Психологическая природа и этапы личностного роста / А.С. Андреев // Горизонты образования. – Севастополь: Рибест, 2012. – №1 – С. 78–83.

8. Балл Г.А. Психология в раиоигуманистической перспективе: Избранные работы / Г.А. Балл. – К.: Изд-во Основа, 2006. – 408 с.

9. Балл Г.А. Личность как модус культуры и как интегративное качество лица / Г.А. Балл, В.А. Мединцев // Мир психологии. – 2010. – № 4. – С. 167–178.

10. Бехтерев В.М. Личность и условия её развития и здоровья / В.М. Бухтерев // Психология личности в трудах отечественных психологов / Сост. Л.В. Куликов. – СПб.: Питер, 2000. – С. 146–151.

11. Лазурский А.Ф. Классификация личностей / А.Ф. Лазурский. – Петроград: Госиздат, 1922. – 222 с.

12. Мадди С.Р. Теории личности: сравнительный анализ / С.Р. Мадди. – СПб.: Речь, 2002. – 539 с.

13. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – 3-е изд. – СПб.: Питер, 2003. – 352 с.

14. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу. – М.: Смысл, 1999. – 425 с.

15. Менинг О. поведение животных. Вводный курс / О. Менинг. – М.: “Мир”, 1982. – 360 с.

16. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс. – М.: Изд. группа “Прогресс”, “Универс”, 1994. – 480 с.

17. Фурман А.А. Психология особистості: ціннісно-орієнтаційний вимір: [монографія] / А.А. Фурман. – Одеса: ОНПУ; Тернопіль: ТНЕУ, 2016. – 312 с.

18. Эльконин Д. Б. К проблеме периодизации психологического развития в детском возрасте / Д.Б. Эльконин // Вопросы психологии. – 1971. – № 4. – С. 6–20.

19. Юнг К.Г. Аналитическая психология / К.Г. Юнг; пер. и ред. В.В. Зеленского. – СПб: МЦНК и Т “Кентавр”, Институт Личности, ИЧП “Палантур”, 1994. – 136 с.

20. Erikson E. The life cycle completed / E. Erikson. – NY: Norton, 1982. – 362 p.

21. Perls, F. Gestalt Therapy: Excitement and Growth in the Human Personality / F. Perls, R. Hefferline, P. Goodman. – NY: Highland, 1994. – 481 p.

REFERENCES

1. Andreyev A.S. Razvitie ekologicheskogo soznaniya posredstvom psihologicheskikh treningov / A.S. Andreyev // Konferentsiya “Dni Peterburgskoy filosofii”. / Tezisy I stat’I sekszii: “Novyy vek: harmoniya prirody I intelekta”. – SPb: SPbGU, 2008. – S. 60–68 [In Russian].

2. Andreyev A.S. “Avtorskij integrativnyj podhod r sodejstviju lichnostnomu rostu: osnovnye polozheniya” / A.S. Andreyev // “Gumanitarnye nauki” – Jalta: KGGU, 2008. – № 2. – S. 33–37 [In Russian].

3. Andreyev A.S. Integrativnyj podhod r sodejstviju lichnostnomu rostu v uslovijah psihologicheskogo treninga: prakticheskoe prilozhenie (I). / A.S. Andreyev // “Gorizonty obrazovanija”. – Sevastopol’: Ribest, 2010. – № 2. – S. 145–150 [In Russian].

4. Andreyev A.S. Estestvennye predposylki lichnostnogo rosta / A.S. Andreyev // Sovremennye priority prakticheskoy psihologii obrazovanija: Materialy V Krymskoj nauchno-prakticheskoy konferentsii / Sostavitel’ Kuz’mina R.I. – Simferopol’: Uchpedgiz, 2010. – S. 35–39 [In Russian].

5. Andreyev A.S. Metody fasilitatsii spontannogo razvitija lichnosti / A.S. Andreyev // “Gorizonty obrazovanija”. – Sevastopol’: Ribest, 2010. – №1. – S. 78–83 [In Russian].

6. Andreyev A.S. Integrativna model’ osobystosti / A.S. Andreyev // Aktual’ni problemy gcyhologii: Zbirnik naukovykh prats’Instytutu psihologii imeni G.S. Kostjuka NAPH Ukraini. – T. X. Psihologia navchannja. Genetichna psihologija. Medychna psihologija. – Vyp. 19. – “DP Informatsijno-analitychne agenstvo”, 2011. – S. 9–17 [In Ukrainian].

7. Andreyev A.S. Psihologicheskaja priroda i etapy lichnostnogo rosta. / A.S. Andreyev // “Gorizonty obrazovanija”. – Sevastopol’: Ribest, 2012. – №1 – S. 78–83 [In Russian].

8. Ball G.A. Psihologija v ratsiogumanisticheskoy perspektive: Izbrannye raboty / G.A. Ball. – K.: Izd-vo Osnova, 2006. – 408 s. [In Russian].

9. Ball G.A. Lichnost’ kak modus kul’tury I kak integrativnoe kachestvo litsa / G.A. Ball, V.A. Medintsev // Мир психологии. – 2010. – № 4. – S. 167–178 [In Russian].

10. Bechtere V.M. Lichnost’ I uslovija ejo razvitija I zdorov’ja. / V.M. Bechtere // Psihologija lichnosti v trudah otcyestvennykh psihologov / Sost. L.V. Kulikov. – SPb.: piter, 2000. – S. 146–151 [In Russian].

11. Lazurskij A.F. Klassifikatsija lichnostej / A.F. Lazurskij. – Petrograd: Gosizdat, 1922. – 222 s. [In Russian].

12. Maddi S.R. Teorii lichnosti: sravnitel’nyj analiz / S.R. Maddi. – SPb.: Rech’, 2002. – 539 s. [In Russian].

13. Maslow A. Motivatsija I lichnost’ / A. Maslow. 3-e izdanie. – SPb.: Piter, 2003. – 352 s. [In Russian].

14. Maslow A. Novye rubezhi chelovecheskoj prirody. / A. Maslow. – M.: Smysl, 1999. – 425 s. [In Russian].

15. Mening O. Poedenie zhivotnyh. Vvodnyj kurs / O. Mening. – M.: “Mir”, 1982. – 360 s. [In Russian].

16. Rodzhers K. Vzgljad na psihoterapiju. Stanovlenie cheloveka / K. Rodzhers. – M.: Izd. gruppa “Progress”, “Univers”, 1994. – 480 s. [In Russian].

17. Furman A.A. Psiholohiya osobystosti: cinnisno-orientatsiyni vymir : [monografiya] / A.A. Furman. – Odesa: ONPU; Ternopil: TNEU, 2016. – 312 s. [In Ukrainian].

18. El’konin D.B. K probleme periodizatsii psihologicheskogo razvitija v detskom vozraste / D.B. El’konin // Vopr. psihol. – 1971. – № 4. – S. 6–20 [In Russian].

19. Yung K.G. Analiticheskaja psihologija. per. i red. V.V. Zelenskogo / K.G. Yung. – SPb: MTsNK i T “Kentavr”, Institut lichnosti, IChP “Palantir”, 1994. – 136 s. [In Russian].

20. Erikson E. The life cycle competed / E. Erikson. – NY: Norton, 1982. – 362 p. [In English].

21. Perls, F. Gestalt Therapy: Excitement and Growth in the Human Personality / F. Perls, R. Hefferline, P. Goodman. – NY: Highland, 1994 – 481 p. [In English].

АНОТАЦІЯ

Андрєєв Олександр Сергійович.

Етапи особистісного зростання.

На основі авторської інтегративної моделі особистості виділено 12 етапів особистісного зростання, що об’єднані в три стадії – адаптації, самореалізації і трансценденції. Описано закономірності процесу особистісного зростання в цілому. Зокрема, виявлено чергування періодів екстраверсії та інтроверсії, обґрунтовані загальні закономірності у процесах особистісного зростання та онтогенетичного розвитку, окреслений зв’язок між закономірностями вказаного зростання й актуальними потребами людини як суб’єкта життєдіяльності. Побіжно розглянуті питання діагностики та фасилітації особистісного зростання.

Ключові слова: психіка, особистість, інтегративно-особистісний підхід, інтегративна модель, особистісне зростання, стадії, закономірності.

АННОТАЦИЯ

Андреев Александр Сергеевич.

Этапы личностного роста.

На основе авторской интегративной модели личности выделены 12 этапов личностного роста, которые объединены в три стадии – адаптации, самореализации и трансценденции. Описаны закономерности процесса личностного роста в целом. В частности, выявлено чередование периодов экстраверсии и интроверсии, обнаружены общие закономерности в процессах личностного роста и онтогенетического развития, обозначена связь между закономерностями отмеченного роста и актуальными потребностями человека как субъекта жизнедеятельности. Затронуты вопросы диагностики и фасилитации личностного роста.

Ключевые слова: психика, личность, интегративно-личностный подход, интегративная модель, личностный рост, стадии, закономерности.

ANNOTATION*Andreyev Oleksandr.***Phases of personal growth.**

Based on the author's integrative model of personality 12 phases of personal growth were identified and described. These phases were combined in three stages: adaptation, self-actualization and transcendence. Patterns of development of the process of personal growth as a whole are described. In particular, alternation of periods of extraversion and introversion is educed, general regularities in

the processes of personal growth and ontogenetic development are found out. The connection between regularities of personal growth and actual needs of individual is pointed. The questions related to diagnostics and facilitation of personality growth are discussed briefly.

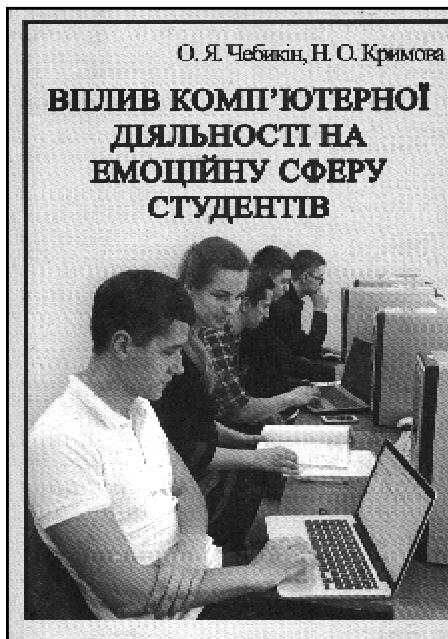
Key words: *personality, model, personal growth, stages, regularities.*

Надійшла до редакції 11.07.2016.

Підписана до друку 16.05.2017.

Бібліографічний опис для цитування:

Андреев О. Этапы личностного зростання / Олександр Андреев // Психологія і суспільство. — 2017. — №2. — С. 127–134.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Чебикін О.Я., Кримова Н.О.

Вплив комп'ютерної діяльності на емоційну сферу студентів: [монографія] / О.Я. Чебикін, Н.О. Кримова. — Одеса: Вид-во ТОВ "Лерадрук", 2016. — 190 с.

Монографію присвячено дослідженню впливу комп'ютерної діяльності на емоційну сферу, емоційну стабільність студентів. Отримані в процесі дослідження результати стали основою для побудови цілеспрямованої системи формування емоційної стабільності та корекції негативних емоційних проявів у студентів, які активно працюють за комп'ютером.

Монографія адресована науковцям, аспірантам, викладачам, психологам та користувачам комп'ютерної техніки.

ОСОБИСТІСНИЙ СВІТ ЯК ОНТОФЕНОМЕНАЛЬНА ДІЙСНІСТЬ (ДО КАТЕГОРІЙНОГО АНАЛІЗУ ГЕОРГІЯ БАЛЛА)

Анатолій А. ФУРМАН

УДК 159.923.3

Anatolii A. Furman
**PERSONAL WORLD AS AN ONTOPHENOMENAL REALITY
(TO THE CATEGORICAL ANALYSIS OF HEORHIY BALL)**

Актуальність теми дослідження та постановка проблеми. Усвідомлення власного Я становить екзистенційне осереддя *особистісного буття*, котре охоплює феноменально оприявлені й ноуменально неозорі горизонти існування людського. Й у цій визначальній функціональній ролі саме усуб'єктнений засвіт особистісної буттєвості спричиняє перманентний рух-поступ людини до повномірного життєреалізування. Так, особистісно екзистенційована людина у процесі активної цілеспрямованої діяльності перетворює природу на часопростір свого буття, який, з одного боку, забезпечує її ковітальність, а з іншого – руйнує природне середовище, створюючи загрозу власному існуванню.

Світ – це безмежна кількість макрокосмів і водночас цілісна система, що розвивається в діалектичній єдності природи і людини, котра його пізнає, переображує й конструює на свій лад. Навколишня дійсність відображається нею через призму персональних інтересів, уподобань, цілей, завдяки чому сама особа стає здатною конструювати довкілля відповідно до власних потягів, комплексів, мотивів, бажань, вірувань, переконань. Загальне бачення картини чи образу дійсності постає у її свідомості як індивідуальна система уявлень чи психічних моделей, тобто як *особистісний світ*, що є тією спричинювальною силою, котра скеровує суб'єкта індивідуального буття до найвищих обріїв його персонального зростання та людського самоздійснення.

Істотно збагатити й одночасно деталізувати ці наші концептуальні позиції в осмисленні

буттєвих витоків і феноменальних оприявнень особистісного світу людини дає змогу розроблений в останні двадцять років Г.О. Баллом *раціогуманістичний підхід у психології* (див. [4], [5], [9], [10], [11]), який вирізняється зпоміж аналогічних інтелектуальних засобів принаймні кількома здобутками:

а) обґрунтованістю методологічних засновків, що стосуються постнекласичної раціональності та упрозорюють її пояснювальну і прогностичну евристичність;

б) категорійною доладністю і логіко-змістовою вишуканістю діалектики чотирьох глобальних понять (“раціоналізм”, “гуманізм”, “культура”, “особистість”) та похідних від них психологічних понять-термінів;

в) міждисциплінарністю як соціогуманітарного пізнання, що сягає вершин зрілого філософування, так і численних психологічних досліджень складносистемного упредметнення (адаптації і творчості, особистісних свобод і надійності, гуманізації і діалогізації освіти та ін.);

г) інтегративністю здобутого психологічного знання, що не лише долає розмежування теоретичних і прикладних досліджень, а й згармонізовує природничо-наукову і гуманітарну методологічні напрями у пізнанні людської психіки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Значну увагу постанові особистісного світу як філософського та психологічного конструкту приділяли К.О. Абульханова-Славська, Б.Г. Ананьєв, М.О. Бердяєв, Г.О. Балл, Ф.Ю. Василюк, Е. Гусерль, О.В. Завгородня, М.К. Мардаршвілі, В.В. Рибалка, В.А. Роме-

нець, Т.М. Титаренко, А.В. Фурман, В.Е. Чудновський. Співіснування матеріальної та духовної субстанцій, на думку Р. Декарта, оприявнюється в людському естві як наріжному засновку світобудови. Натомість І. Кант стверджує, що суб'єктивне волевиявлення особи продукує свободу творення довколишньої дійсності через окремих моральний світ. Відомо також, що Г. Гегель ототожнював самосвідомість людини з окремим духовним началом, тоді як перші емпіричні пошукування принципів організації внутрішнього світу особистості здійснені Е. Гусерлем. Значно пізніше у часовому вимірі, на переконання Б.Г. Ананьєва, саме особистісний світ відіграє провідну роль у становленні індивідуальності. Починаючи із 50-х років ХХ століття, дослідження тенденцій особистісної самореалізації знайшли своє відображення у таких складноорганізованих системах, як “ціннісно налаштована особистість” Г.О. Балла, “потреба самоактуалізації” А.Г. Маслоу, “смыслова реальність і сенс життя” В.Е. Чудновського, “життєві світи” Ф.Ю. Василюка, “типологія індивідуального життя” О.О. Кроніка, “стратегії життя” К.О. Абульханової-Славської, “багатовимірний світ людини” О.Г. Асмолова, “динамічні смислові системи” Д.О. Леонтьєва та ін.

Однак на сьогодні психологічною наукою не повною мірою виявлено систему супідрядних компонентів особистісного світу як цілісного утворення, залишається невирішеною проблема синергійного розгляду взаємозв'язку і взаємовпливу особистісних складових людини у постанні її духовного і культурного саморозвитку. На переконання Г.О. Балла (див. детально [4–12]), особистість у вимірах індивідуально зорієнтованого модусу людського самозреалізування розлого пояснюється методологічними засобами *інтегративно-особистісного підходу* в психології, котрий передбачає якнайповніше й найбільш органічне (відповідно до притаманних особистості ресурсів) її входження в культуру та її збагачення, причому не лише як носія, а й як суб'єкта і творця останньої.

Мета статті: здійснення методологічно виваженої психологічної рефлексії особистісного світу як онтофеноменальної даності і теоретичного конструкту, у тому числі й спираючись на категорійні визначення і методологічні підходи у психології, запропоновані Георгієм Баллом.

Завдання дослідження: аналітично окреслити генезу особистісного світу в контексті ін-

тегративно-особистісного підходу у психології; розмежувати онтичні форми вияву персоніфікованого буття і внутрішні детермінанти індивідуального психокультурного досвіду особи; виявити атрибутивні характеристики, сутність і специфіку функціонування особистісного світу як чинника самовдосконалення природи людини.

Виклад основного матеріалу. Поняття “світ” в історичному узмістовленні першочергово пов'язане з виокремленням людини з навколишньої дійсності. Опосередкування життєдіяльності людей соціальними стосунками зумовило становлення суспільства як окремої субстанційної цілісності, де світ постає водночас зовнішнім чинником і безпосереднім простором формовияву цієї системи відносин. Категорія “світ” у філософському тлумаченні утворює смислове ядро світогляду, тому закономірно увібрала в себе уявлення про граничні для людини основи сущого. Світ – це глобальна синергійна система, котра розвивається в діалектичній єдності природи і суспільства, об'єктивного і суб'єктивного, речей і слів (М. Фуко), це конкретне за часовим перебігом і водночас універсальне за неозорою предметністю буття, у якому особа самовизначається як суб'єкт життєдіяльності і як творець своєї самості. Категорійна визначеність світу полягає насамперед у його фундаментальних властивостях: цілісності, саморозвитковості, впорядкованості, подієвості, циклічності та ін. У найбільш загальному вигляді поняття “світ” слушно тлумачити як сукупну реальність у всьому розмаїтті її формовиявів, яка перебуває у тотальному взаємозв'язку всіх явних і прихованих явищ, процесів, станів, тенденцій, метаморфоз [26, с. 59–60].

Світ у філософсько-світоглядному розумінні визначає межі абсолютності явищ універсуму, що мислиться як проекція усіх можливих світів на нескінченну реальність. Та якщо у тлумаченні поняття-уявлення зовнішнього світу немає ніяких особливих труднощів, то в судженнях про внутрішній, власне психодуховний, світ людини споглядається чимало суперечностей, неузгоджень, таємниць. Як логічна категорія світ – це розлоге місце в значеннєво-смысловій мозаїці мислення, куди поміщається ідеально творена людина, творена онтологічна картина й свідомо організована як світоглядна картина універсалія. Як саме таке поціноване місце особистісний світ замкнутий у собі, самодостатній,

цілісний і відокремлений від інших світів, хоча й відкритий до сторонніх (соціальних) впливів, тоді як універсалія – це актуально охопчена й осягнена розумом подією упередметнена стихія буття й одночасно ситуаційно локалізована присутність людини у Всесвіті (див. [32]).

В античних філософських уявленнях світ розглядається передусім як збалансований лад природи, де людина – це істота, яка перебуває в неподільному зв'язку з ним. Представники матеріалізму вважали основою світу речове, матеріальне першоджерело. В ідеалістичному напрямі, навпаки, першоосновою світу визнавалося певне духовне начало, ідеальна сутність, або Бог як світовий розум чи Абсолют. Платон розрізняв два світи: ідей і речей, щоправда, приписував одному з них справжнє існування, повертаючись тим самим до єдиного дійсного світу. В розмірковувальній традиції Демокріта особистісний засвіт вважався певною мірою продовженням, відтворенням дійсного (реального) світу, його копією, відфільтрованою сприйняттям і видозміненою відповідно до цілей і завдань життєвих потреб і зусиль конкретної людини [33].

Проблема співвідношення віри і розуму як способів осягнення божественності світу, розв'язувалася філософами Середньовіччя. Представники реалізму стверджували, що загальне (універсальне) існує як онтологічно самостійна реальність, котра й утворює самостійний світ духовних ідеальних сутностей, які наявні в конкретних об'єктах і поза ними. Номіналісти сповідували протилежні погляди, вважаючи, що існують лише окремі предмети, конкретні речі. Загальне ж розміщене тільки у словах людини – ноуменах, тобто в умоглядних поняттях. Гуманістичний світогляд, притаманний епосі Відродження, ґрунтувався на пантеїстичних концепціях, що обстоювали, як відомо, єдність Бога і природи [26].

Філософські та природничо-наукові ідеї здобули своє логічне пояснення у теоріях Р. Декарта і Б. Спінози про субстанції, що тлумачаться як граничні основи світу, а їх розмаїття й трансформації є лише виявом єдиного цілого. В основі філософувань Б. Спінози споглядається наскрізна ідея про загальний взаємозв'язок, взаємодію всіх явищ у світі, адже субстанція самодетермінована у своєму розвитку, себто становить причину самої себе (*causa sui*), ототожнюється ним із природою, духом і Богом, які нескінченні у просторі та

вічні у часі. Р. Декарт пояснює світ як співіснування двох субстанцій – матеріальної і духовної, котрим властиві протяжність і мислення співвідносно. Раціональним синтезом філософських і природничих уявлень про світ слід вважати методологічну концепцію І. Ньютона, за якою будь-яке буття (природи чи людини) – це існування Всесвіту як просторово-часової реальності, що функціонує за законами механіки [2].

Універсальна концепція розвитку світу з'являється в німецькій класичній філософії. Ф. Шеллінґ пояснює світ через перманентний розвиток, що проходить три стадії: природа, суспільство, самосвідомість людини. Мислитель асоціює свободу зі світом мистецтва та інтуїцією. При цьому рушійною силою розвитку є єдність і боротьба протилежностей, тобто взаємодія і взаємопроникнення полярних начал. Буття людини, на думку І. Канта, відокремлюється від буття природи, де все закономірно, причинно зумовлено і немислиме без свободи, яка й виокремлюється в окремий світ – моральний або духовний. Відомий філософ формулює моральний закон (категоричний імператив), функціонування якого неможливе без свободи суб'єкта і рівності з іншими представниками людства у можливостях власної особистісної реалізації. Г. Гегель, розвиваючи й абсолютизуючи ідеалістські канони, світом свободи вважав пізнавальну діяльність, самосвідомість людини. Примітно, що німецька філософія досліджує духовний світ як відносно самостійну реальність, коли чітко розмежовуються індивідуальний і суспільний плани функціонування свідомості [33].

Сучасні уявлення про світ знаходять своє вираження через низку понять – “матерія”, “рух”, “розвиток”, “діалектика”, “свідомість”, “людина”, “діяльність”, “суспільство”, “культура” та ін. Вперше до емпіричного дослідження особистісного світу звернувся німецький філософ, засновник феноменології Е. Гусерль, котрий убачав у цьому понятійному утворенні основу для формування нового способу філософського мислення, особливу підструктуру чи системну цілісність існування всіх особистісних психічних рис і властивостей [14]. К. Поппер запропонував потрібний поділ усього суцього на самостійно існуючі світи – природи, соціальності і знань, останній з яких цікавив його найбільше [32, с. 87].

В концепції системного пізнання людини відомого радянського психолога Б.Г. Ананьєва

провідну роль у становленні індивідуальності як саморегулювальної системи відіграє особистісний (внутрішній) світ, що охоплює її самосвідомість, оригінальну сув'язь ціннісних орієнтацій, комплекси життєвих планів і домагань, особистих переконань, суб'єктивно організовані образи і персоніфіковані концепти. Саме у внутрішньому світі інтегруються всі враження особи від прожитого відтинку часу, узагальнюються й систематизуються переживання, оцінюються поведінкові реакції та рефлексуються власні вчинки, втрати і здобутки на життєвому шляху. В ньому концентруються оцінкові судження, передбачувані результати та реальні досягнення особистості як суб'єкта діяльності в кожен момент повсякдення [2].

Виховими засновками у доробках сучасної гуманістичної та екзистенційної психології є центрація на особистості як на осередді духовного першопочатку людини, котрий, головно завдяки соціалізації й окультуренню, поширюється і збагачує увесь її внутрішній світ. Для методологічно коректного психологічного тлумачення особистості найбільш актуальним видається *інтегративно-особистісний підхід Г.О. Балла*, за котрим у психіці людини осідає культура довкільного суспільного загалу, яка й формує в ній названу системну якість. Висвітлюючи зазначений підхід, передусім слід констатувати дедалі ширше визнання визначальної ролі *категорії культури* як сукупності невід'ємних, атрибутивних характеристик самої людини у постанні її як особистості. При цьому психологічне узмістовлення сутнісних ознак культури відбувається двома каналами – через *аксіологічний* та *онтологічний* аспекти пізнання. Якщо перший визнає культурою лише те, що має позитивну цінність (суголосну з особистісними ідеалами), то другий передбачає розгляд культури як *особливої форми буття* у її безпосередній *онтофеноменальній даності*. В найширшому сенсі Г.О. Балл цілком аргументовано трактує культуру як сукупність тих засобів і рис-якостей існування й діяльності людських істот, спільнот і людства в цілому, які забезпечують дві функції – ментальної пам'яті та суспільно значущих форм учинення [6, с. 33].

Стрімкі цивілізаційні зрушення, котрі докорінно змінюють життя людей і ставлять перед ними дедалі більші вимоги, підвищення ролі людського фактору в суспільних процесах стали підставою для численних ініціатив щодо

запровадження особистісного підходу в різних дисциплінарних розгалуженнях психологічної науки. Проте, навіть за визнання вищезгаданої широкої інтерпретації, сутнісний зміст поняття “особистість” тлумачиться науковцями по-різному. Знаний український психолог Г.О. Балл трактує особистість як “системну якість людського індивіда, котра забезпечує його здатність бути відносно автономним та індивідуально своєрідним *суб'єктом культури*, що інтерпретується автором як система засобів реалізації репродуктивно-нормативної та діалогічно-творчої функцій...” [2, с. 43]. До того ж будь-які властивості особистості, які слугують засобами-ресурсами реалізації нею вказаних функцій суб'єкта культури (інакше кажучи, власне особистісних функцій), можна вважати її структурними компонентами як системної психокультурної якості (див. [7–8], [17], [30]).

Специфічний вияв знаходить *категорія особистості* у сферах філософських, культурологічних і психологічних теорій, у яких розрізняється три головні порівневі типи соціалізованого людського ества: індивіда як спадкоємця архаїчної та стародавньої людини з її родоцентричною і міфоритуальною картиною світу; паліата як людини “маніхейського” (пророчого) типу ментальності та як відповідної стадії духовної зрілості; особистості – гранично самодостатнього і самоактивного індивідуального суб'єкта життєдіяльності. Як зазначає Г.О. Балл: “родовий індивід не здогадувався про свою суб'єктність..., ...паліат живе у вічному середньовіччі з нестримною жагою боротьби зі Світовим Злом, лише особистість повною мірою усвідомлює свою суб'єктність (рефлексує власний внутрішній світ) і, зокрема, свою відповідальність не тільки за виконання дій під час руху-поступу до певних життєвих звершень, а й за свідомий, зважений вибір самого шляху” [6, с. 31].

Особистісний світ людини – це також результат духовної проекції її власного Я у повсякдення суспільного існування, найбільш еволюційним наслідком якого є *життєтворення*. Його специфіка не лише зумовлена сприйняттям, відтворенням і збереженням власної автентичності в умовах і процесах буття конкретної людини як індивідуальності та універсуму, а й примноженням ресурсів і спроможностей на останніх (вищих) рівнях її синергійного екзистенціювання. Реалізація даного спектру функціонального призначення

особистісного світу як специфічного досвіду життєздійснення уможлиблюється принаймні чотирма етапами *духовного самопроекування*. Перший – планування (прогноз) життєвих ситуацій, який полягає в умоглядній перспективі зреалізування потреб життєдіяльності, продукуванні онтичних смислів, що стають системотвірними чинниками власне людського світу. Другий – пряме персоніфіковане мотивування, тобто проектування мисленнєво окреслених життєвих смислів, які постають особистісними взірцями, критеріальним мірилом бажаного – очікуваними результатами діяльності й учинення у зв'язку із зовнішніми (в тому числі соціальними) умовами [13]. Третє – безпосереднє діяння або вчинок, тобто уособлене в актах співвіднесення власного Я зі світом з урахуванням вартісного спрямування як власної свідомості, так і особливостей та норм культурного оточення. Четвертий – рефлексія як усвідомлення власних думок, переживань, намірів і як досягнення прогностичності наслідків діяльності [31]. Причому рефлексія має своєрідне відлуння: це унікальна здатність до самовідображення психікою самої себе, результатом якої є виникнення й утвердження в особистісному світі феномену *самосвідомості*. Саме завдяки рефлексії людина спроможна осмислено, цілеспрямовано регулювати й навіть керувати всіма іншими психічними процесами, контролювати і скеровувати їх у русло особистісної гармонізації й самовдосконалення.

У напрацюваннях гуманістичної етики Е. Фромма зазначається, що метою людського життя є розгортання потенціалу людини згідно із законами її природи; окрім того, вивільнення внутрішніх ресурсів суб'єкта життєтворення вказує на можливість їх повномірного розкриття, що, своєю чергою, ініціює самодетермінацію і саморозвиток особистості, практично реалізує ймовірність досягнення нею вищих рівнів внутрішньої свободи та духовності як квінтесенції самотворення [25, с. 384]. Суголосними в даному аспекті є ідеї Т.М. Титаренко про те, що людина розбудовує свій життєвий (особистісний) світ, оприлюднюючи, оголюючи, розгортаючи на поверхні буденності свої цінності й уподобання, інтереси і потреби, а внутрішній світ постає скоріше ціннісним засвітом, що уможлиблює її самоактуалізацію і самовияви, саморозвиток і самовдосконалення (див. [24]).

Змістонаповнення особистісного світу постає у свідомості людини через канали смисло-

наслідування і смислопродукування, які переважно ототожнюються із значеннєвими, вартісними уподобаннями особи, її тлумаченням важливості і пріоритетності зреалізування життєвих домагань. Смисли вживаються особистістю як засоби визначення власної позиції стосовно всіх життєво важливих явищ і значущих подій у світі, причому ці позиції не тільки інтелектуальні (теоретичні), а й практично-діяльні, учинкові. В їх основі знаходяться конкретні установки щодо оцінки довколишніх подій, обрання життєвих планів, вартостей, цілей і способів життєдіяльності, вибору чітких засобів і форм поведінки у конкретній ситуації буття [3]. Ось чому вони мають яскраво виражений особистісний відтінок й концептуально обґрунтовані О.М. Леонтєвим як *особистісні смисли* (див. [16]).

Засоби регулювання соціальної активності (дій, поведінки, вчинків) людини, за Г.О Баллом, завжди співвідносяться з нормами і цінностями, які пропагує конкретне суспільне доквілля. З усього розмаїття цих норм варто виділити три їх основні типи, які першочергово відрізняються ступенем експліцитності та повноти представленості в культурі. Перший тип – це норми права, що регулюються громадськими та державними інститутами. Другий – норми соціальної моралі, котрі охоплюють панівні в рамках тієї чи іншої спільноти уявлення громади про обов'язкові вимоги до поведінки людей; оскільки особа одночасно орієнтується на різні референтні для неї угруповання, в яких вона задіяна на роботі чи дозвіллі, то закономірно перебуває під впливом різних систем моральних норм, котрі нерідко багато в чому суперечать одна одній. Третій тип – норми особистісної моральності, котрі можна охарактеризувати як систему індивідуалізованих і водночас синергійно втілених (притаманних культурі конкретної спільноти) загальнолюдських, особливих (етнічних, професійних тощо) та індивідуальних (особистісних) модусів – принципів-засновків регулювання соціальної активності та вчинків. Впливаючи на свідомість і поведінку людей, норми вказаних типів тісно взаємопов'язані й опосередковують функціонування одна одної. Для успішного регулювання й, відповідно, саморегулювання діяльності та вчинення, яке дає особистісно-розвивальний ефект, потрібна згармонізована система норм (передусім особистісних), до якої входили б приписи й імперативи всіх трьох типів, що-

найперше суб'єктно прийнятті норми-стандарту, норми-ідеали і норми індивідуального прогресу. Ажде ціннісно налаштована соціальна поведінка можлива лише за наявності в особистісному засвіті тих ідеалів і цінностей, у яких знаходять конкретизацію значення і смисли людського буття [10, с. 13–15].

Суб'єкт особистісного формату життя свідомо вибудовує своє повсякдення, керуючись власним розумінням бажаного й належного. У підвалинах цього усвідомлення знаходиться *світогляд*, що, своєю чергою, визначає горизонт холистичного бачення людиною дійсності. Специфіка світогляду (тобто індивідуальної картини світу) розкривається через визначення (осягнення) життєвої позиції особи, свідоме впорядкування її духовно-практичного аспекту стосунків і взаємодій з дійсністю, суб'єктивно зорієнтовану систему поглядів, яка ґрунтується на знаннях, досвіді, переконаннях і має феноменальне підтвердження у її психокультурних надбаннях. Інтегруючись у саму особистість, постаючи загальним орієнтиром у її житті та регулятивним чинником її фактичної поведінки, світогляд як ціннісне налаштування особи визначає обрії розуміння й оцінки нею найважливіших явищ як суспільного життя, так і власного, індивідуального [6].

Саме особливостями суб'єктності, переживань, функціонуванням ціннісної свідомості і можливостями розуму (здібностями) пояснюється ідея існування глобальної надіндивідуальної, себто надбіологічної, сфери людського буття – *особистісного світу*. Цей фундаментальний концепт розкривається Е. Гусерлем у завершальній прижиттєвій праці – “Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія”. Мислитель уводить у філософський дискурс поняття “життєвий світ”, яким окреслює світобудову людських значущостей, горизонт суб'єктних потреб, цілей, домагань, утілюваних у тій чи іншій формі у предметах, реаліях і зв'язках особи з безпосереднім довкіллям і культурними надбаннями суспільства в цілому. Життєвий світ – це універсум інтерсуб'єктних смислів, відносин, апріорних стосовно розмаїття свідомих, зокрема філософських та наукових, упредметнень людської діяльності й мислення [14].

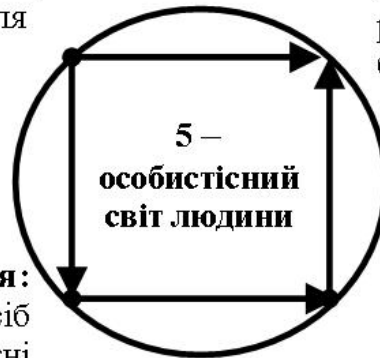
Понятійні горизонти особистісного світу й світогляду багато в чому схожі, хоча закономірно мають певні семантичні розбіжності. Світогляд – це сукупність поглядів і переконань, оцінок і норм, ідеалів і принципів, які

визначають ставлення людини до світу і регулюють її поведінку у повсякденному житті. Особистісний світ є складним психодуховним інтегральним утворенням, яке не тільки окреслює індивідуальний підхід до сприйняття довкілля, а й спонукає людину до виокремлення себе як *суб'єкта* навколишньої *дійсності*, до вироблення самісного способу бачення і розуміння власних життєтворчих можливостей, до осягнення буттєвих ресурсів [13]. Характер уявлень про дійсність (світогляд) сприяє постановці та конкретизації цілей, після відрефлексування яких систематизуються життєві плани, породжуючи особистісний світ – узагальнену світоглядну картину, котра містить не тільки вчинкову складову, а й організована за вчинковим принципом, а відтак може бути пояснена логіко-канонічною структурою вчинку [17], [18], [19], [21] та принципами, закономірностями і нормативами циклічно-вчинкового підходу [27–29], [32]. Тож в особистісному світі органічно поєднуються знання і переконання, розум і віра, емоційне й інтелектуальне, цінності і норми, світовідчуття і світосприйняття, світорозуміння і світоперетворення, індивідуальне і суспільне, феноменальне і ноуменальне, матеріальне і духовне. Тобто особистісний світ людини – це не тільки зміст, а ще й спосіб усвідомлення дійсності та система спонук, принципів життя, що визначають характер діяльності з подальшою рефлексією вчинків і корекцією цільових домагань та цінностей [10, с. 8].

У своїх методологічно центрованих працях Г.О. Балл звертається до етико-психологічних проблем, пов'язаних із ціннісними колізіями (тобто суперечностями, у змісті яких істотна роль належить обраним і сповідуваним вартостям суб'єкта), та психологічним детермінантам здолання цих неузгодженостей шляхом обрання моральних орієнтирів життєдіяльності. Онтофеноменальна дійсність особистісного світу забезпечує усвідомлення, переживання і реалізацію людиною вартостей, які постають для неї атрибутами власного Я та відіграють істотну роль у становленні, розвитку й реалізації сенсу життя [10, с. 16]. Загалом *осенсовування* людського життя – процес внутрішньо безперервний, соціально відкритий, глибоко персоніфікований, здійснюється за участю раціонального осягнення світу й організується у формах сенсовідчуття, сенсорозуміння, смислопродукування і смислотворення. Скажімо, “якщо смисли, на переконання Л.М. Са-

1 – світовідчуття: безпосередні переживання, оцінка дійсності, емоційне забарвлення довкілля

2 – світосприйняття: накопичення досвіду, спосіб пізнання дійсності, конкретні уявлення про світ, метод формування уявлень



4 – картина світу: цілісний образ світу, системна якість розуміння, рефлексивного бачення законів життя

3 – світогляд: сформовані переконання, судження, особисте тлумачення реальності, власні принципи, чіткі прагнення і домагання

Рис.

Компоненти особистісного світу людини

фонік, стосуються проблем закорінення в чуттєво-тілесній складовій людської природи, окреслюючи унікальність й самобутність індивідуального та спільного досвіду, то смисли обумовлюються вербальним рефлексивним мисленням з його знаково-символічним опосередкуванням завдяки залученню “трансцендентальної комунікативної спільноти” [22, с. 7].

Реальний зміст людської екзистенції охоплюється понятійними конструктами життєвого або особистісного світу людини [15]. На думку Т.М. Титаренко, саме життєвий світ відображає співвідношення між світом зовнішнім і внутрішнім, репрезентує унікальну цілісність усвідомлюваного й неусвідомлюваного психічного життя та його зовнішніх буттєвих утілень [24]. І справді, він становить певну концептуальну модель багатовимірного відображення дійсності, є феноменологічним локусом, що інтегрує пройдений життєвий шлях як осягнених і реалізованих у вирі подій особистісних смислів та усуб’єктнений буттєвий простір як сферу творчого самоствердження людини (*рис.*).

Світовідчуття слугують безпосередній перцепції навколишнього середовища, за якої світ і ставлення людини до нього відтворюються у чуттєво-емоційному формовиваї. Світосприйняття являє собою організовану й упорядковану предметну реальність, яка, систематизуючи особистісне знання, утворює узагальнений образ довкілля; сутнісно воно становить опосередкований досвідом спосіб тлумачення реальності, є формою пізнання оточення через чіткі уявлення особи про світ і власне місце в

ньому. Світогляд – система знань, цінностей, переконань, практичних настанов, які у взаємодоповненні впорядковують ставлення людини до світу в цілому. Він утворює осереддя або центральну ланку особистості, тому що формує підґрунтя для намірів і планів, окреслює вагомі життєві домагання, продукує норми поведінки, життєву позицію, систему цінностей і смислів. Картина світу – складноструктурована цілісність, особлива форма систематизації досвіду і знань, якісне узагальнення і світоглядний синтез різнопланових уявлень про навколишню дійсність, світ, людину і святість. Отож усі зазначені складові компоненти породжують особистісний світ людини як цілісну систему уявлень про загальні властивості, принципи і закономірності співіснування багатьох реальностей – об’єктивної, суб’єктивної, соціальної, екзистенційної тощо.

ВИСНОВКИ

1. Унікальність наукового світу Г.О. Балла полягає у логічно філігранному взаємодоповненні двох, здавалося б суперечливих, стратегій психологічного пізнання – природничо-наукової і соціогуманітарної. Так, він, реалізуючи гуманістично ціннісну налаштованість і водночас спираючись на здобутки раціоналістичної наукової методології, обстоює *інтегративний підхід* до трактування категорії *особистості*, причому здійснює це одночасно у двох вимірах – методологічному й онтофеноменологічному. Перший утримує

інтеграцію (синтез) конструктивних складових інших концепцій, що відповідають різним варіантам розуміння та пізнання особистості. Другий характеризує буттєвий аспект особистісної інтегративності, тобто орієнтує на цілісний розгляд людської особи у єдності її соматичних, психічних і духовних властивостей. У підсумку своїх багаторічних пошуків цей відомий учений піднімається на найвищі і найскладніші щаблі висококомпетентного теоретизування, вибудовуючи логічно досконалу й вишукано деталізовану метапарадигматику завтрашнього дня світової психології.

2. В інтегративно-особистісному підході Г.О. Балла методологічно найбільш влучним видається психологічне тлумачення особистості, за котрим у психічному єстві людини викристалізуються спектральні властивості культури довколишнього суспільного загалу, що й формує в ній названу системну якість. Саме через культуру як сукупність невід'ємних атрибутивних характеристик самої індивідуальності психологічно умістовлюються сутнісні ознаки *особистісного світу* людини, передусім її ціннісно-сміслові та онтофеноменальні риси-якості, що слугують засобами-ресурсами реалізації нею функцій суб'єкта культури. У своїх працях науковець, звертаючись до етико-психологічних проблем постання людини як суб'єкта розбудови культури суспільства, зважливо і чітко аргументує доцільність обрання особою моральних пріоритетів життєдіяльності, що відіграють істотну роль у становленні, розвитку й реалізації сенсу життя самої людини. За цих умов особистість здатна повною мірою усвідомлювати свою суб'єктність (рефлексувати власний внутрішній світ) і нести цілковиту відповідальність не тільки за виконання дій під час руху-поступу до певних життєвих звершень, а й за свідомий, зважений вибір самого шляху, хоча й з певним урахуванням нормативів і спонукальних актів конкретного культурного загалу.

3. У найширшому трактуванні Г.О. Балла культура є сукупністю тих засобів і наскрізних характеристик людини та суспільства, котрі забезпечують постання і перманентний розвиток духовності як ментального засновку пам'яті людства та суспільно значущих форм учинення конкретної особи як основу її самоздійснення в актах життєвої екзистенції. Культура, поєднуючи ці дві складові підсистеми (вселюдський й індивідуальний), виявляється у спроможності особистості бути автономним носієм за-

гальнолюдського досвіду й історично вироблених людством форм поведінки і діяльності. Сама ж культура як інтегральний продукт реалізації особистісних ресурсів збагачується індивідуальностями, чия творчо-пошукова сила потенціює активність людини на шляху до її самовозвеличення в духовних вимірах буттєвості. Ця непересічність (унікальність, автентичність, конгруентність) соціально зрілих наступників людства плекається їх внутрішнім, сутнісно особистісним, світом як осередком психодуховного єства й онтофеноменальною даністю вчинково наповненого життя.

4. Онтофеноменальний локус багатовимірного відображення і водночас творення-збагачення людиною дійсності організується в духовне інтегральне утворення – *особистісний світ*, тоді як аморфне невидиме поле психічної енергії її нескінченних потреб, намірів, емоцій, можливостей, думок, дій і рефлексій – це переважно незалежна від часопростору фокусна лінза всього сущого, що охоплює все індивідуальне існування без обмежень плинності в окремому суб'єктивному життєпотопі повсякдення й розмірності цієї реальності, нарешті як організується спосіб фіксації всіх активподій внутрішнього і впливів зовнішнього прожиття у безмежжі розкриття духовної іскри в суб'єктивній даності людини.

5. У контексті онтологічно ціннісного теоретизування подальші наукові розвідки доречно спрямувати, у тому числі й у рамках інтегративно-особистісного підходу як оптимального науково-дослідного інструментарію віднаходження холістичної картини людського буття, на детальніший аналіз супідрядності складових особистісного світу зі спрямуванням особи до самовдосконалення, із її рухом-поступом до вершин переважно соціального і власне духовного самоздійснення, а не матеріального чи суто споживацького.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Академік В.А. Роменець: творчість і праці: зб. ст. / упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. Л.О. Шатирко. – К.: Либідь, 2016. – 272 с
2. *Ананьев Б.Г.* Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1968. – 339 с.
3. *Асмолов А.Г.* По ту сторону сознания: методологические проблемы неклассической психологии / А.Г. Асмолов. – М.: "Смысл", 2002. – 480 с.
4. *Балл Г.О.* До визначення засад раціогуманістичного підходу у психології / Георгій Балл // Психологія і суспільство. – 2000. – №2. – С. 74–89.

5. Балл Г.О. До обґрунтування раціогуманістичного підходу у психології / Георгій Балл // Психологія і суспільство. – 2004. – №4. – С. 60–74.

6. Балл Г.О. Інтегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування головних понять / Георгій Балл // Психологія і суспільство. – 2009. – № 4. – С. 26–53.

7. Балл Г. Личность как модус культуры и как интегративное качество лица / Георгій Балл, Владимир Мединцев // Мир психологии. – 2010. – №4. – С. 167–178.

8. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах) / Георгій Балл. – К.–Рівне: Видавець Олег Зень, 2007. – 172 с.

9. Балл Г.А. Психология в раціогуманистической перспективе: [избранные работы] / Георгій Балл. – К.: Изд-во Основа, 2006. – 408 с.

10. Балл Г.О. Раціогуманістичний підхід до визначення засад ціннісно налаштованої соціальної поведінки / Георгій Балл // Психологія і особистість. – 2015. – № 2 (8). – Ч. 1. – С. 6–22

11. Балл Г.О. Система принципів раціогуманізму / Георгій Балл // Психологія і суспільство. – 2011. – №4. – С. 16–33.

12. Балл Г.О. Теоретична психологія як царица науковості й духовності (до видання українського перекладу книги Філіпа Лерша “Структура особи”) / Георгій Балл // Психологія і суспільство. – 2015. – № 3. – С. 72–79.

13. Губернюк Л.В. Життєвий світ як специфічний особистісний досвід життєпроживання людини: [Електронний ресурс] / Л.В. Губернюк // Філософські проблеми гуманітарних наук : альманах / Київ, нац. ун-т ім. Т.Г. Шевченка. – К., 2010. – № 18/19. – С. 150–155. – Режим доступу : <http://www.info-library.com.ua/books-text-11464.html>

14. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология / Эдмунд Гуссерль. – СПб.: Изд-во “Владимир Даль”, 2004. – 400 с.

15. Колотило В.В. Сучасна картина світу і світогляд людини / В.В. Колотило // Філософські проблеми гуманітарних наук: [збірка наукових праць]. – К.: Міжнародний освітній фонд ім. Ярослава Мудрого, 2009. – С. 193–197.

16. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: В 2-х т. / А.Н. Леонтьев. – М.: Педагогика, 1983. – Т. II. – 320 с.

17. Морщакова О.С. Соціальні цінності і вартісно-змістове наповнення процесу соціалізації / Олена Морщакова // Вітакультурний млин. – 2011. – Модуль 13. – С. 38–43.

18. Основи психології: [підручник] / за заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця. – К.: Либідь, 2006. – 632 с.

19. Психологія вчинку: Шляхами творчості В.А. Роменця: зб. ст. / упоряд. П.А. М'ясоїд; відп. ред. А.В. Фурман. – К.: Либідь, 2012. – 296 с.

20. Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці : [навч. посіб.] / В.В. Рибалка; АПН України, Ін-т психології ім. Г.С. Костюка. – Одеса: видавець Букаєв В.В., 2009. – 575 с.

21. Роменець В.А. Історія психології XIX – початку XX століття: [навч. посіб.] / В.А. Роменець. – К.: Либідь, 2007. – 832 с.

22. Сафонік Л.М. Концептуалізація сенсу життя у неklasичних філософських підходах: соціально-антро-

пологічний контекст: автореф. дис... д-ра філос. наук: 09.00.03 / Лідія Миколаївна Сафонік. – Львівський національний університет ім. І. Франка. – Львів, 2017. – 40 с.

23. Світогляд і світ людини: [кол. монографія] / за заг. ред. д-ра філос. н-к, проф. В.П. Капітона. – Дніпропетровськ: ДДФА, 2008. – 324 с.

24. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Тетяна Михайлівна Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.

25. Фромм Э. Психологический анализ и этика / Э. Фромм; сост. П.С. Гуревич, С.Я. Левит; вступ. ст. П.С. Гуревич. – М.: АСТ, 1998. – 566 с.

26. Фурман А.А. Психологія особистості: ціннісно-орієнтаційний вимір: [монографія] / Анатолій А. Фурман. – Одеса: ОНПУ; Тернопіль: ТНЕУ, 2016. – 312 с.

27. Фурман А.А. Методологічні акценти стосовно генези психологічного знання / А.А. Фурман // Наука і освіта. – 2017. – №1. – 16-20.

28. Фурман А.В. Генеза науки як глобальна дослідницька програма: циклічно-вчинкова перспектива / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2013. – №4. – С. 18–36.

29. Фурман А.В. Методолог – професія майбутнього / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2016. – №1. – С. 16–42.

30. Фурман А.В. Парадигма як предмет методологічного аналізу / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2013. – №3. – С. 72–85.

31. Фурман А.В. Психокультура як самоорганізована сфера акціобуття / Анатолій В. Фурман, Олена Морщакова // Вітакультурний млин. – 2013. – Модуль 15. – С. 13–22.

32. Фурман А.В. Світ методології / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2015. – №2. – С. 47–60.

33. Фурман А.В. Сутність гри як учинення: [монографія] / А.В. Фурман, С.К. Шандрук. – Тернопіль: ТНЕУ, 2014. – 120 с.

34. Ярошевский М.Г. История психологии от античности до середины XX в / М.Г. Ярошевский. – М.: Академия, 1996. – 416 с.

REFERENCES

1. Myasoid, P. A., & Shatyрко, L. O. (Eds.). (2016). Akademik, V.A. Romenets: tvorchist i pratsi [Akademic V.A. Romenets: creativity and work]. Kyiv: Lybid, 272 p. [in Ukrainian].
2. Ananyev, B. G. (1968). Chelovek kak predmet poznaniya [Human as an object of cognition]. Leningrad: Izd-vo LGU, 339 p. [in Russian].
3. Asmolov, A. N. (2002). Po tu storonu soznaniya: metodologicheskie problemy neklassicheskoy psihologii [On the other side of consciousness: the methodological problems of nonclassical psychology]. Moscow: “Smysl”. 480 p. [in Russian].
4. Ball, G. O. (2000). Do vyznachennia zasad ratsiohumanistychnoho pidkhodu u psykholohii [To determine the principles of ratio-humanistic approach to psychology]. Psychology and society – Psykholohiya i suspilstvo, 2, 74–89 [in Ukrainian].
5. Ball, G. O. (2004). Do obgruntuvannia ratsio-

humanistycznego podkroju u psychologii [To study ratio-humanistic approach in psychology]. *Psychology and society – Psykholohiya i suspilstvo*, 4, 60-74 [in Ukrainian].

6. Ball, G. O. (2009). Intehratyvno-osobystisnyi pidkhdid u psykholohii: vporiadkuvannia holovnykh poniat [Integrative-personal approach in psychology: the main streamlining concepts]. *Psychology and society – Psykholohiya i suspilstvo*, 4, 26-53 [in Ukrainian].

7. Ball, G., Medintsev, V. (2010) Lichnost kak modus kul'tury i kak integrativnoe kachestvo litsa [Personality as a mode of culture and as an integrative quality of a person]. *The world of psychology – Mir psihologii*, 4, 167-178. [in Russian].

8. Ball, G. O. (2007). Oriientyry suchasnoho humanizmu (v suspilnii, osvittinii, psykholohichnii sferakh) [Landmarks of modern humanism (in the social, educational, psychological spheres)]. *Kyiv-Rivne: Vydavets Oleh Zen*, 172 p. [in Ukrainian].

9. Ball, G. O. (2006). Psihologiya v ratsiogumanisticheskoy perspektive [Psychology in the ratio-humanistic perspective]. *Kyiv: Izd-vo "Osnova"*, 408 p. [in Russian].

10. Ball, G. O. (2015). Ratsiohumanistichnyi pidkhdid do vyznachennia zasad tsinnisno nalashtovanoi sotsialnoi povedinky [Rational-humanistic approach to determining the value minded principles of social behavior]. (Ch. 1.). *Psychology and Personality – Psykholohiya i osobystist*, 2 (8), 6-22 [in Ukrainian].

11. Ball, G. O. (2011). Systema pryntsyviv ratsiohumanizmu [The system of ratio-humanism principles]. *Psychology and society – Psykholohiya i suspilstvo*, 4, 16-33 [in Ukrainian].

12. Ball, G. O. (2015). Teoretychna psykholohiia yak tsaryna naukivosti y dukhovnosti [Theoretical psychology as a scientific and spiritual realm]. *Psychology and society – Psykholohiya i suspilstvo*, 3, 72-79 [in Ukrainian].

13. Gubernuk, L. V. (2010). Life world as a specific personal experience of the human life [Zhyttevyi svit yak spetsyfichnyi osobystisnyi dosvid zhytteprozhyvannia ludyny]. *Philosophical problems of the humanities – Filosofski problemy gumanitarnykh nauk*, 18/19, 150-155, available at: <http://www.info-library.com.ua/books-text-11464.html> [in Ukrainian].

14. Gusserl, E. (2004). The crisis of European science and transcendental phenomenology [Krizis evropeyskikh nauk i transcendentalnaya fenomenologiya]. – *Sankt-Peterburg: Izd-vo "Vladimir Dal"*, 400 p. [in Russian].

15. Kolotylo V. V. (2009). The modern picture of the world and the worldview of human [Suchasna kartyna svitu i svitogliad ludyny]. *Philosophical problems of the humanities – Filosofski problemy gumanitarnykh nauk*. – *Kyiv: Mizhnarodnyi osvittinii fond im. Jaroslava Mudrogo*, 193-197 [in Ukrainian].

16. Leontiev, A. N. (1983) Favorites Shows Psychological Works: In 2 t. [Izbrannyye psihologicheskaye proizvedeniya: v 2 t.]. – *M.: Pedagogika*, 1983. – T. II. – 320 p. [in Russian].

Lichnostnyiy smysl. (Deyatelnost. Soznanie. Lichnost.) [Personal meaning (Activity. Consciousness. Personality.)]. (Vol. 4.). *Moscow: Politizdat*, 1975. – 304 p. [in Russian].

17. Morshchakova, O. S. (2011). Sotsialni tsinnosti i vartisno-zmistove napovnennia protsesu sotsializatsii [Social values and value-semantic content of the

socialization process]. *Vitacultural Mill – Vitakulturnyi mlyn*. Vol 13, 38-43 [in Ukrainian].

18. Kyrychuk, O. V., & Romenets V. A. (Eds.). (2006). *Osnovy psykholohii [Principles of psychology]*. *Kyiv: Lybid*, 632 p. [in Ukrainian].

19. Myasoid, P. A., & Furman, A. V. (Eds.). (2012). *Psykholohiia vchynku: Shliakhamy tvorchosti V.A. Romentsia [Psychology act: the way of creativity, of Romenets V. A.]*. *Kyiv: Lybid*, 296 p. [in Ukrainian].

20. Rybalka, V.V. (2009). *Teorii osobystosti u vit-chyzniani psykholohii ta pedahohitsi [Theories of personality in our psychology and pedagogy]*. *Odesa: Vydavets Bukaiev V.V.*, 575 p. [in Ukrainian].

21. Romenets, V. A. (2007). *Istoriya psikhologii XIX – pochanku XX stolittia [History of Psychology XIX – early XX century]*. *Kyiv: Lybid*, 832 p. [in Ukrainian].

22. Safonik, L.M. (2017). *Kontseptualizatsiia sensu zhyttia u neklasychnykh filosofskykh pidkhodakh: sotsialno-antropolohichnyi kontekst [Conceptualizing the meaning of life in a non-classical philosophical approaches: social and anthropological context]*. *Lvivskiy natsionalnyi universytet im. I. Franka*. *Lviv*, 40 p. [in Ukrainian].

23. Kapiton, V. P. (Ed.). (2008). *Svitogliad i svit ludyny [Worldview and World of human]*. *Dnipropetrovsk: DDFA*, 324 p. [in Ukrainian].

24. Tytarenko, T. M. (2003). *Life world personality: inside and outside the ordinary [Zhyttevyi svit osobystosti: u mezhakh i za mezhamy budennosti]*. – *Kyiv: Lybid*, 376 p. [in Ukrainian].

25. Fromm E. (1998.). *Psihoanaliz i etika [Psychoanalysis and ethics]*. *P.S. Gurevich, S.Ja. Levit (Eds.)*. *Moscow: AST*, 566 p. [in Russian].

26. Furman, A. A. (2016). *Psihologiya osobystosti: sinnisno-orientatsiyniy vimir [Personality Psychology: value-orientation dimension]*. *Odesa: ONPU; Ternopil: TNEU*, 312 p. [in Ukrainian].

27. Furman, A. A. (2017). *Metodolohichni aktsenty stosovno genezy psykholohichnoho znannia [Methodological emphases regarding genesis of psychological knowledge]*. *Nauka i osvita – Science and education*, 1, 16-20 [in Ukrainian].

28. Furman, A. V. (2013). *Heneza nauky yak hlobalna doslidnytska prohrama: tsyklichno-vchynkova perspektyva [Genesis science as a global research program: act-cycle perspective]*. *Psykholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 4, 18-36 [in Ukrainian].

29. Furman, A. V. (2016). *Metodoloh – profesiya maybutnioho [Methodologist – profession of the future]*. *Psykholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 1, 16-42 [in Ukrainian].

30. Furman, A. V. (2013). *Paradyhma yak predmet metodolohichnoyi refleksiyi [Paradigm as a matter of methodological reflection]*. *Psykholohiya i suspilstvo – Psychology and society*, 3, 72-85 [in Ukrainian].

31. Furman, A. V. (2013). *Psyhokultura yak samorhanizovana sfera aksiobuttia [Psychoculture as a self-organizing sphere of axiology]*. *Vitacultural mill – Vitakulturnyi mlyn*, vol. 15, 13–22.

32. Furman, A. V. (2015). *Svit metodolohiyi [World of methodology]*. *Psychology and society – Psykholohiya i suspilstvo*, 2, 47-60 [in Ukrainian].

33. Furman, A. V., Shandruk, S. K. (2014). *Sutnist gry jak uchnennia* [The essence of the game as the commission]. Ternopil: TNEU, 120 p. [in Ukrainian].

34. Yaroshevskiy, M. G. (1996). *Istoriya psikhologii ot antichnosti do serediny XX veka* [The history of psychology from antiquity to the middle of the XX century]. Moscow: Akademiya, 416 p. [in Russian].

АНОТАЦІЯ

Фурман Анатолій Анатолійович.

Особистісний світ як онтофеноменальна дійсність (до категорійного аналізу Георгія Балла).

Обґрунтовано основні підходи до дослідження категорії та універсалії “світ”, що утримує смислові уявлення про осягнення людиною засновків і закономірностей організації навколишньої реальності. Цілісна світоглядна картина дійсності розкривається в діалектичній єдності суб’єкт-об’єктного та суб’єкт-суб’єктного модусів взаємодії як довершених форм упредметнення фундаментальних властивостей буття. *Особистісний світ*, осягнений із вершин філософсько-психологічної рефлексії, постає концептуальною моделлю багатовимірного відображення-творення суб’єктом життєдіяльності дійсності й одночасно онтофеноменальним локусом, що поєднує осмислені та зреалізовані ним у буттєвому просторі іпостасі екзистенціювання людини. *Інтегративно-особистісний підхід* Г.О. Балла у тлумаченні світу всередині людської субстанційної цілісності визначає безмежні горизонти її вчинкового самотворення як особистості та індивідуальності у вирі одухотвореного самоплекання й ковітального самоздійснення.

Ключові слова: *буття, людська екзистенція, психо-софійний підхід, особистісний світ, світ як категорія та універсалія, інтегративно-особистісний підхід, чинники самоздійснення, Г.О. Балл.*

АННОТАЦИЯ

Фурман Анатолий Анатольевич.

Личностный мир как онтофеноменальная действительность (к категориальному анализу Георгия Балла).

Обоснованы основные подходы к исследованию категории и универсалии “мир”, удерживающей смысловые представления о постижении человеком предпосылок и закономерностей организации окружающей реальности. Целостная мировоззренческая картина действительности раскрывается в диалектическом единстве субъект-объектного и субъект-субъектного модусов взаимодействия как совершенных

форм опредмечивания фундаментальных свойств бытия. *Личностный мир*, понятый с вершин философско-психологической рефлексии, является концептуальной моделью многомерного отражения-созидания субъектом жизнедеятельности действительности и одновременно онтофеноменальным локусом, объединяющим достигнутые и реализованные им в бытийном пространстве ипостаси экзистенцирования человека. *Интегративно-личностный подход* Г.А. Балла в истолковании мира внутри человеческой субстанциональной целостности определяет безграничные горизонты ее поступкового самосозидания как личности и индивидуальности в водовороте одухотворенного самовзращивания и ковитального самоосуществления.

Ключевые слова: *бытие, человеческая экзистенция, психо-софийный подход, личностный мир, мир как категория и универсалия, интегративно-личностный подход, факторы самоосуществления, Г.А. Балл.*

ANNOTATION

Furman Anatolii A.

Personal world as an ontophenomenal reality (to the categorical analysis of Heorhiy Ball).

The basic approaches to the research of the category and universals “world” that holds semantic idea about comprehension by human foundations and regularities of the organization of the surrounding reality are substantiated. A holistic worldview picture of reality is revealed in the dialectical unity of the subject-object and subject-subject interaction as the perfect form of the filling the subject meaning of fundamental properties of being. Personal world, comprehended from the vertices of philosophical-psychological reflection, appears as a conceptual model of multidimensional reflection-creation by the subject the life activity of reality, and at the same time ontophenomenal locus that combines comprehended and realized by it in the existential space as a hypostasis of human existentialization. Integrative-personal approach of H.O. Ball in the interpretation of the world within the human substantive integrity determines the boundless horizons of self-creation as a personality and individuality in the whirlwind of spiritualized self-cherishing and co-vital self-realization.

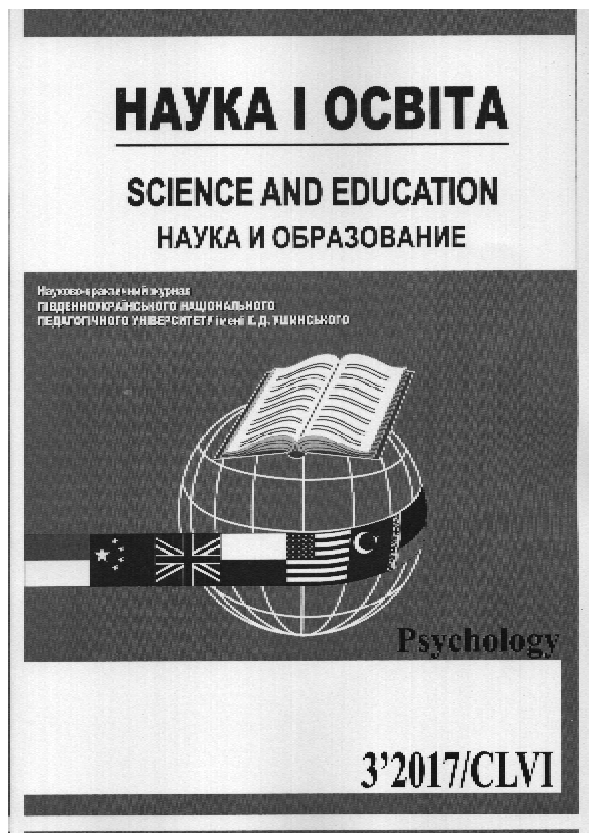
Key words: *being, human existence, psychosophian approach, personal world, world as a category and universal, integrative-personal approach, factors of self-realization, H.O. Ball.*

Надійшла до редакції 11.05.2017.

Підписано до друку 25.05.2017.

Бібліографічний опис для цитування:

Фурман А.А. Особистісний світ як онтофеноменальна дійсність / Анатолій А. Фурман // Психологія і суспільство. – 2017. – №2. – С. 135–145.



**НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ ЖУРНАЛ
ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕДАГОГІЧНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ К.Д. УШИНСЬКОГО
- ПСИХОЛОГІЯ -**

3/CLVI, 2017

**Наказом Міністерства освіти і науки
України №1328 від 21.12.2015 року
журнал внесено до Переліку фахових
видань України за педагогічними
та психологічними науками.**

**Індексується у таких БД:
ULRICHS WER Global Serials Directory;
Academic Resource Index (ResearchBib);
ERIC PLCS, OAJI, Index Copernicus;
Emerging Sources Citation Index (ESCI)
by Web of Science.**

ЗМІСТ

Фурман А.В. Свідомість як передумова психологічного пізнання і професійного методологування	5
Пушкарьова Т.О. Психолого-педагогічний аспект педагогічного проектування	11
Dziuba T.M. Impact of intensive daily stress on teacher's occupational health	18
Соколова Г.Б. Психологічні особливості захисної поведінки батьків, що виховують дітей із синдромом Дауна ..	23
Mischenko M.S., Shelenkova N.L. Future psychologists' burnout syndrome: results of an empirical study	28
Sieromakha N.Ye. Studying the features of mentally retarded adolescents' nonverbal behaviour	32
Zavatskyi V. Yu., Tkach A. A., Fedorov A. Yu. Socio-psychological principles of supporting personality's subjective well-being in contemporary society	37
Mukhina A.Yu. Awareness of physiological differentiation and functional peculiarities of men and women in mentally retarded adolescent girls	41
Ali Ozcan, Ceyhun Ersan, Tuncay Oral. Emotion Regulation in Preschool Period: Academic Researches in Turkey	45
Volodarska N.D., Chornopyska O.P. Changing Life Perspectives and Strategies of ATO Participants' Families in Crisis Situations	51
Piontkovska D.V. Features of Students' National Identity Development ..	58
Dikal M.V., Cherniukh O.H., Bilous T.M., Voitkevych N.I. Peculiarities of formation and signs of emotional burnout syndrome in medical university teachers	63
Puliaievska M.Ye. The role of context and intent in the formation of perceptual content and behaviour	68
Kovalchuk Z.Ya. Psychological analysis of intrapersonal conflict in secondary school students	73
Sannikov O.I. Conceptual bases of researching the issue of making decisions by a personality	78
Shydelko A.V. Emotional stability of an individual: research into the topic	85
Proskurniak O.I. Diagnostic Methodology of Communicative Activity Development Levels in Adolescents with Mental Retardation	90

НАШІ АВТОРИ

Сергій Болтівець – доктор психологічних наук, професор, керівник реабілітаційних програм Клініки активної терапії особливих станів, голова Українського товариства гіпнозу, заступник головного редактора і постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Київ.

boltivetssergij@i.ua

Олександр Самойлов – доктор психологічних наук, доцент, завідувач кафедри педагогіки та психології Міжнародного гуманітарно-педагогічного інституту Бейт-Хана, підполковник міліції, член редакційної колегії журналу “Психологія і суспільство”, м. Дніпро.

office@bethana.org.ua

Анатолій В. Фурман – доктор психологічних наук, професор, академік АН вищої школи України, завідувач кафедри психології та соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету, голова ГО “Інтелектуальний штаб громадянського суспільства”, співголова обласного відділення Соціологічної асоціації України, член Національної спілки журналістів України, генерал-полковник військового козацтва, головний редактор журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

a.furman@tneu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-1550-6955

ResearcherID: G-4932-2017

Георгій Балл (24 травня 1936, Київ, СРСР — 23 грудня 2016, Київ, Україна) – радянський та український психолог, доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, завідувач лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, постійний автор і член редакційної колегії журналу “Психологія і суспільство”, м. Київ.

Роман Трач – американський учений-психолог українського походження, доктор філософії, професор, член Національної академії педагогічних наук України, член Американської психологічної асоціації (АРА), член Асоціації гуманістичної психології (АНР), професор психології Національного університету “Києво-Могилянська академія”, заслужений професор психології у Сент Джон Фішер коледжі, член Наукового товариства імені Тараса Шевченка (НТШ-А), постійний автор і член редакційної колегії журналу “Психологія і суспільство”, США.

roman_tratch@yahoo.com

Марина Гусельцева – доктор психологічних наук, провідний науковий співробітник Психологічного інституту Російської академії освіти, постійний автор і член редакційної колегії журналу “Психологія і суспільство”, м. Москва (РФ).

ms7gus@gmail.com

Петро М’ясоїд – кандидат психологічних наук, психолог спеціалізованої школи-інтернату №2, постійний автор і член редакційної колегії журналу “Психологія і суспільство”, м. Полтава.

pmjasojid@hotmail.com

Олена Завгородня – доктор психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, член редакційної ради журналу “Психологія і суспільство”, м. Київ.

zolen58@mail.ru

Тетяна Російчук – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник лабораторії методології і історії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ.

t.rosiychuk@mail.ru

Валентин Рибалка – доктор психологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу психології праці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, постійний автор журналу “Психологія і суспільство”, м. Київ.

valentyn.rybalka@gmail.com

Олександр Губенко – кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ.

alado2014@yandex.ru

Олександр Андрєєв – доктор психологічних наук, науковий кореспондент Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ.

alan321@yandex.ru

Анатолій А. Фурман – кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник НДІ методології та освітології Тернопільського національного економічного університету, доцент кафедри соціальної роботи та кадрового менеджменту Одеського національного політехнічного університету, член редакційної колегії журналу “Психологія і суспільство”, м. Одеса.

foorman@meta.ua

“ПСИХОЛОГИЯ И ОБЩЕСТВО”

Украинский теоретико-методологический социогуманитарный журнал

ISSN 1810-2131

Учредитель и издатель: Тернопольский национальный экономический университет
 Соиздатели: Институт социальной и политической психологии НАПН Украины,
 Факультет психологии Киевского национального университета
 имени Тараса Шевченко



Председатель редакционного совета — Андрей Крисоватый

Шеф-редактор — Владимир Мовчан

Главный редактор — Анатолий В. Фурман

Заместители главного редактора — Сергей Болтвицев, Оксана Фурман, Андрей Гирняк

Заместитель главного редактора (ответственный за выпуск) — Юрий Москаль

Заведующая редакцией (ответственный секретарь) — Надежда Коалисник

Редакционная коллегия:

Ярослава Бугерко, Аариса Журавлёва, Елена Завгородняя, Вячеслав Казмиренко, Зиновия Карпенко,
 Виталий Клаимчук, Светлана Кузикова, Юрий Максименко, Виктор Москалец, Пётр Мясоед, Виталий Панок,
 Валентина Подшивалкина, Евгений Потапчук, Ирина Ревасевич, Мирослав Савчин, Александр Самойлов,
 Александр Санников, Виталий Татенко, Михаил Томчук, Анатолий А. Фурман, Олег Хайрулин,
 Сергей Шандрук, Ольга Шаюк, Наталия Шевченко, Татьяна Щербан, Вадим Ямницкий, Алла Ярошенко,
 Тамара Яценко (Украина), Марина Гусельцева, Елена Старовойтенко (Россия), Владимир Янчук (Беларусь),
 Игорь Раку (Молдова), Роман Трач (США), Бэрри Моррис (Канада), Евген Глыва (Австралия)

Редакционный совет:

Виль Бакиров, Евгений Головаха, Иван Данилюк (заместитель председателя), Владимир Евтух,
 Николай Жубинский, Владимир Ильин, Анатолий Конверский, Юрий Кузнецов, Михаил Лучко,
 Владимир Мельник, Виктор Огневюк, Игорь Пасичнык, Мирослав Попович, Виктор Рыбаченко,
 Ольга Санникова, Николай Слюсаревский (заместитель председателя), Максим Стриха, Евгений Сулима,
 Алексей Чебыкин, Юрий Яковенко (заместитель председателя)

Адрес редакции:

46009, Украина, г. Тернополь, ул. Львовская, 9, к. 5,

тел.: (097) 442-75-95; (0352) 47-50-50 (вн.) 15-179

e-mail: anatoliy_furman@yahoo.com, a.furman@tneu.edu.ua

http://psm2000.ucoz.ua

Рег. свид.: Серия KB № 15617-4089 ПП от 2009.25.12 ISSN: 1810-2131 Подписной индекс — 21985

“PSYCHOLOGY & SOCIETY”

Ukrainian scientific magazine

Founder and publisher: Ternopil National Economic University

Co-publisher: Institute of social and political psychology of NAPS of Ukraine, Faculty of psychology

Taras Shevchenko national university of Kyiv

Chairman of editorial advice: Krysovatyi Andriy

Chief editor: Movchan Volodymyr

Editor: Furman Anatoliy V.

Co-editors: Doltivets Serhiy, Humeniuk Oksana, Girniak Andriy

Co-editor — Executive editor: Moskal' Yuriy

Executive secretary: Kolisnyk Nadiya

Editorial board:

Buherko Jaroslava, Zhuravlyova Larysa, Zavorodnya Olena, Kazmirenko Vyacheslav, Karpenko Zinoviya,
 Klymchuk Vitaliy, Kuzikova Svitlana, Maksymenko Yuriy, Moskalets' Viktor, Myasoyid Petro, Panok Vitaliy,
 Podshyvalkina Valentyna, Potapchuk Yevhen, Revasevych Iryna, Savchyn Myroslav, Samoylov Oleksandr, Sannikov
 Oleksandr, Tatenko Vitaliy, Tomchuk Mykhaylo, Furman Anatoliy A., Khayrulin Oleh, Shandruk Serhiy, Shayuk Olha,
 Shevchenko Nataliya, Shcherban Tetiana, Yamnytskyi Vadym, Yaroshenko Alla, Yatsenko Tamara (Ukraine),
 Guseltseva Marina, Starovoytenko Yelena (Russia), Yanchuk Uladzimir (Belarus), Racu Igor (Moldova),
 Tratch Roman (USA), Morris Barry (Canada), Hlywa Eugene (Australia)

Editorial council:

Bakirov Vil', Holovakha Yevhen, Danyiuk Ivan (Vice-chairman), Yevtukh Volodymyr, Zhulyns'kyi Mykola,
 Ilyin Volodymyr, Konverskyi Anatoliy, Kuznetsov Yuriy, Luchko Mykhaylo, Melnyk Volodymyr, Ohnevnyuk Viktor,
 Pasichnyk Ihor, Popovych Myroslav, Rybachenko Viktor, Sannikova Olha, Sliusarevs'kyi Mykola (Vice-chairman),
 Strikha Maksym, Sulima Yevgen, Chebykin Oleksiy, Yakovenko Yuriy (Vice-chairman)

Address:

9 Lvivska Street, 5, Ternopil, 46009, Ukraine call: +38-097-442-75-95;

e-mail: anatoliy_furman@yahoo.com, a.furman@tneu.edu.ua

http://psm2000.ucoz.ua

Registration: KV # 15617-4089 PR 2009.25.12

ISSN: 1810-2131

Subscription index: 21985